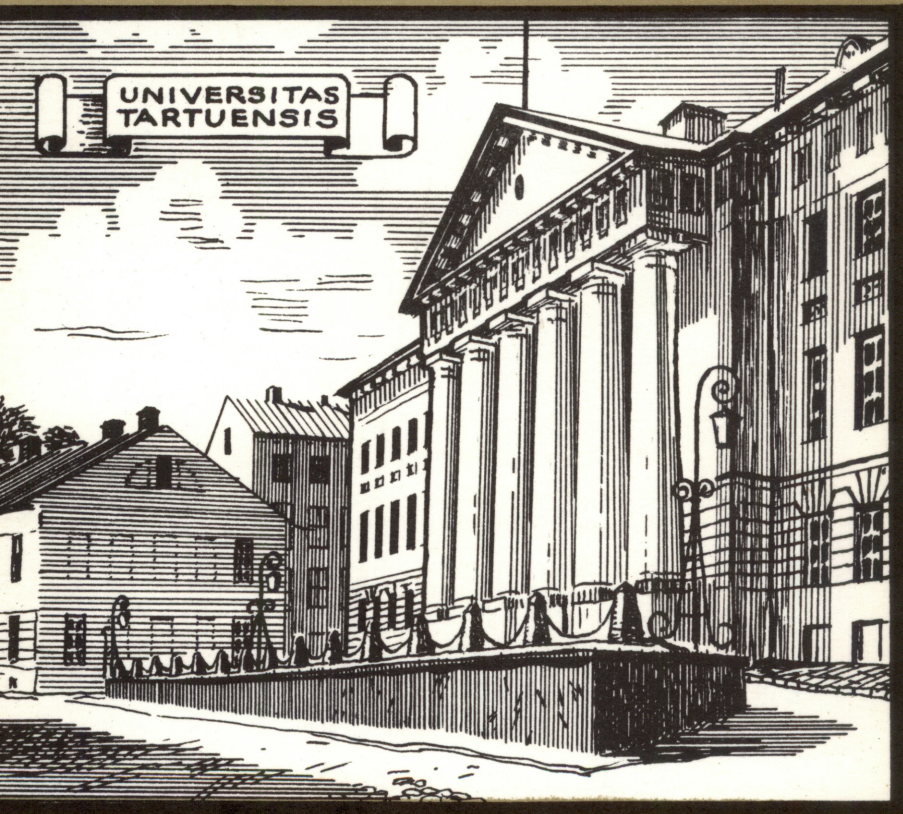

ISSN 0494-7304

0206-2798

**TARTU ÜLIKOOLI
AJALOO KÜSIMUSI
XXVII**

**TARTU ÜLIKOOL
TARTU UNIVERSITY**

**TARTU ÜLIKOOL
LÄBI KOLME OKUPATSIOONI**

**TARTU UNIVERSITY
THROUGH THREE OCCUPATIONS**

II

Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi

XXVII

(TÜ ajaloo muuseumi materjalid)

**(Publications of the Museum
of the History of Tartu University)**

TARTU 1993

Toimetuskolleegium:

Editorial board:

Helmut Piirimäe (vastutav toimetaja), Eduard Vääri, Mare Viiralt, Ivar Piir, Heino Eelsalu, Ülo Lumiste, Merike Vanem

Kaane kujundanud Kaljo Põllu

Kinnitatud TÜ ajaloo muuseumi nõukogus 30. juunil 1993. a.

TARTU ÜLIKOOLI AJALOO KÜSIMUSI XXVII

Tartu Ülikool

EE2400 Tartu, Ülikooli 18

14,48. 14,25. T. 466. 250

TÜ trükikoda. EE 2400 Tartu, Tiigi 78

© Tartu Ülikool, 1993

ÜHEST VASTUPANUGRUPIST KAHES OKUPATSIOONIS

Jüri Ant

Eesti Tervishoiu Muuseumi juures tegutsenud üliõpilastest, haritlastest ja reservohvitseridest koosnenud vastupanugrupist (edaspidi TM grupp) Nõukogude ja Saksa okupatsiooni aegadest 1940–1944 on säilinud suhteliselt palju kirjallikke ülestähendusi Eesti Riigiarhiivis, ajakirjanduses, memuaarides. Selle grupi tegevust on üldistatud koguteostes, artiklites, teadustöodes. Nimetagem siinkohal vaid kesksemaid. Esimesi käsikirjalisi ülevaateid vastupanuliikumisest Tartus ja TM grupist valmis juba 1941. a. juulis Olev Reintalu ja Karl Auna poolt. Edaspidi täiendati sama käsikirja teiste sündmustes osalenute poolt, ning Karl Auna teostuses valmis 27. mail 1942 põhjalikum 15-masinkirjaleheküljeline ülevaade mis asub Eesti Riigiarhiivis [1]. Sama dokument oli aluseks Omakaitseleitnant Eduard Suursepale, kes 1942–1943 koostas ülevaate Tartumaa Omakaitse kujunemisest ja võitlustest 1941. a. [2]. Ühtlasi tutvudes või töötades K. Auna käsikirjaga, tegi E. Suursepp selle äärtele olulisi märkusi. Sama K. Auna käsikirja lehtede pöördeile on kriitilise ja oponentiva ülevaate kirjutanud 18. detsembril 1943 major Friedrich Kurg.

1941. a. teisel poolel ja 1942. a. ilmus ajalehtedes “Postimees” ja “Eesti Sõna” mitmeid vastupanuliikumise ajalugu käsitlevaid artikleid. Neist kesksemana tuleks nimetada Otepää ja hiljem Tartu partisanide juhi kapten Käril Talpaku pikemat artiklit “Postimehes” [3]. Selles oli põhjalikum hinnang antud ka TM grupi tegevusele. K. Talpak märkis, et artikkel “on esimene projekt koguda üldpilti nii rikkalikust, aga laialivalgavast materjalihulgast ... ametliku aruande saamiseks.” 12. märtsil 1943 oli selle artikliga tutvunud E. Suursepp, kes otse ajalehe veergudele tegi omapoolsed kriitilised märkused. Vastav ajalehe eksemplar asub samuti Eesti Riigiarhiivis [4].

1955. a. valgustas Karl Aun TM grupi seoseid EÜS-iga [5]. 1957. a. võtsid koguteose “Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas” IV köites TM grupi tegevuse vaatluse ja hinnangute alla Karl Aun ning Aleksander Koskel [6].

Hilisematest käsitlustest tuleks esile tõsta koguteost “Eesti vabadusvõitlejad Teises maailmasõjas” [7], Mart Laari artiklit ajakirjas

“Kultuur ja Elu” [8] ning Herbert Lindmäe uurimust 1941. a. sündmustest Tartumaal [9]. Kõigi nimetatud publikatsioonide sisuline raskuse lasub 9–10. juuli 1941. a. sündmustel Tartus. Hoopis napid on TM grupi kohta käivad andmed Saksa okupatsiooni päevist. Seni on seda valgustanud vaid “Postimehe” sõjaaegne asetoimetaja Arno Raag [10].

Kõik teadaolevad käsikirjalised ja publitseeritud kirjatööd baseeruvad põhiliselt suulistel pärimustel, kuivõrd otsest kirjalikku dokumentatsiooni pole olemas. Juba 1942. a. viitas K. Aun tema poolt tehtava töö raskusele “kirjalike ja täpsete materjalide puudumise tõttu” ja asjaolule, et “asjaosaliste eneste mälu kaudu säilinud andmetes leidis teatavaid vastuolusid.” [11]. Õeldu on tinginud üsna erinevaid hinnanguid olukordadele, sündmustele, inimestele. Oma osa on etendanud poliitilised kired ja vastasseisud. Iseloomulikult on senistes publikatsioonides valdavalt kasutamata TM gruppi puudutavad kriitilised materjalid. Sestõttu ei tea me senini kaugeltki kõike TM grupist.

Püüame järgnevalt anda lühiülevaate TM grupi olemusest ja tegevuse sõlmpunktidest, toetudes põhiliselt eelmainitud käsikirjalistele ja publitseeritud materjalidele. Õigusteaduskonna üliõpilase Karl Auna (immatrikuleeritud 1936. a.)^{*} andmeil kujunes see grupp 1940. a. septembris “väikese ainult neljaliikmelise antibolševistliku ringikese näol.” [12]^{**} K. Aun on öelnud: “Tol korral seadis see ring oma ülesandeks võimalikult täieliku informatsiooni hankimise nii sise- kui välispoliitilistes küsimustes, taotles sideme loomist teiste antibolševistlike ringkondadega nii sise- kui välismaal ja jälgis rahva meeleolusid võimaliku täpsusega.” [13]. Püüti hankida siseinformatsiooni kompartei- ja julgeolekust ning see edasi anda teistele teadaolevatele põrandaalustele gruppidele. Püüti luua ja laiendada sidemeid teiste illegaalsete rühmadega Eestis ja eriti Tartus. K. Talpak on märkinud ka sidemeid Soomega, mida teistes allikates pole täheldatud. Küll on K. Aun kirjutanud kaudsest Saksamaa infokanalist [14]. Kokkuvõtlikult hindas K. Talpak TM grupi positsiooni 1941. a. suveks järgmiselt: “See grupp oli ainukesi Tartus puudutamatu järele jäänud, juba 1940. a. sep-

^{*} Artiklis on aluseks võetud 1938. a. TÜ isikkoosseisude andmestik, mistõttu ülikooli lõpetamist või sealt lahkumist 1939–41 pole eraldi arvestatud.

^{**} H. Lindmäe on grupi moodustamise dateerinud märtsi 1941 (H. Lindmäe. Lk. 57.)

tembrist tegutsema hakanud salaorganisatsioon. Kõik teised Tartus tegutsenud põrandaalused ühendused olid hajutatud vangistamiste ja küüditamiste läbi. Ka Kaitseliit oli teovõimetuseni laiali pillatud.” [15]. H. Lindmäe on lisanud: “ETMi grupp oli teiste omasuguste hulgas suurim ja sõjakaim. Ta kujunes Tartu vastupanuliikumise, samuti partisaanivõitluse esialgseks juhtimiskeskuseks.” [16].

1941. a. varakevadeks olid TM grupil kujunenud juba oma kindlad kooskäimise kohad Tervishoiu Muuseumis ja Arstiteaduskonna deka-naadis. Rühma tuumiku moodustasid Arstiteaduskonna üliõpilased Aleksander Koskel (immatr. 1934), kes märtsis või aprillis asus poole kohaga tööle Tervishoiu Muuseumi juhataja kohusetäitjana. Õigusteaduskonna üliõpilane Karl Aun asus tööle muuseumi sekretär-asjaajajana. Arstiteaduskonnas leidis asjaajajana tööd Õigusteaduskonna üliõpilane Heikki Leesment (immatr. 1935)*, kes A. Koskeli andmeil liitus grupiga küll hiljem. Tuumikusse kuulus samuti ühe aasta ülikoolis metsandust õppinud Lembit Kriisa (immatr. 1937). TM grupi tegevuses osalesid Õigusteaduskonna üliõpilane Rudolf Saago (immatr. 1934), kes 1941. a. veebruari lõpul oli tööle asunud Tallinnas Riiklikus Sanitaarhariduse Majas, millele Tervishoiu Muuseum allus. R. Saago vahendusel arendati sidemeid Tallinna põrandaaluste gruppidega [17]. Usuteaduskonna üliõpilane Harald Tammur (immatr. 1936), Majandusteaduskonna üliõpilane Feliks Rink (immatr. 1936). Kontaktid olid TM grupiga Õigusteaduskonna üliõpilastel Ernst Omril (immatr. 1936), Johannes Koortil (immatr. 1925) ja ilmselt veel mitmetel teistelgi, kellede kohta andmed napivad. K. Auna hinnanguil oli TM grupist 1941. a. maikuu lõpuks “saanud noorte üliõpilaste rahvuslik põrandaalune vastupanu organisatsioon, oma loomult aga alles väga juhuslik ja lahtine.” [18].

Märtsis korrigeeriti ka TM grupi edasisi tegevusplaane. Senine informatsiooni kogumine ja edasiandmine asendus linna päästmise plaanide koostamisega sõja korral. Lõpuks leiti, et TM grupp ei suudaks sellist operatsiooni linna ulatuses teostada [19]. Sellest kuust algas üldse grupi intensiivsema tegevuse ajajärk. Püüti laiendada sidemeid. Juunikuuni oli Tallinna kaudu side kolonel Jüri Hellatiga (varasem nimi Georg Kirschbaum), kes K. Auna informatsiooni järgi

* Viktor Kalnini andmeil keeldus prorektor Artur Kliimann 20. 01. 1941. a. H. Leesmenti vormistamast sellele kohale. — Vt. Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXVI. Tartu, lk. 9.

oli põrandaaluste vastupanugruppide poolt "üldiselt loodava rahvusliku relvajõu üldjuhiks ettenähtud." [20]. Sidemete loomine ja laiendamine teiste vastupanugruppidega kui ka hiljem metsavendadega oli üheks põhiliiniks. Näib, et siitpeale mõned TM grupi liikmed rajasid iseseisvaid väiksemaid võitlusgrupe, pidades samal ajal omavahelist kontakti TM grupi kui keskusega [21]. "Muuseumi koordineeriv jõud näib tingitud olnud kõige rohkem sellest, et seal aja jooksul hakkas kohtuma paljude põrandaaluste gruppide juhtkond ja oma sidemetes ja kavades jõuti nõnda kõigist teistest ette," on märkinud K. Aun [22]. Mis puutub TM grupi sõjakuse küsimusse, siis teadaolevail andmeil oli TM grupi relvastuses 1941. a. kevadsuvel 2 püstolit, millest 1 kuulus isiklikult A. Koskelile, teine oli üle antud Tartu maakonnast ja peidetud muuseumi eksponaatide hulka [23].

Nii nagu kogu vastupanuliikumises, oli ka TM grupi tegevuses pöördeliseks momendiks 22. juuni 1941. Siitpeale tihenesid kooskäimised ja peeti plaane otsustavamaks tegutsemiseks. Juba 22. juunil toimus 2 nõupidamist: üks hommikul Peedul koos Viljandi põrandaaluse esindajatega, teine õhtul TM-s. Neil väljatöötatud põhiline tegutsemis-suund nägi ette hankida kuidagi relvi, luua side Tartu ümbruse metsavendadega. Viimane ülesanne oli erilise tähelepanu all ja mitmed grupi liikmed saadeti väljapoole Tartut metsavendadega sidemeid looma. K. Auna hilisematel hinnangutel (1957) jäid need katsed üldiselt siiski tulemusteta [24]. Seda kinnitas ka F. Kurg, kes asus oma umbes 60-mehelise võitlusvõimelise salgaga Tartu külje all Ropka metsas, tal oli tihe kontakt Tartuga ja ülevaade linnas toimuvast. 1942. a. K. Auna käsikirjale lisas F. Kurg 1943. a. lõpul: "Mina olin oma salgaga Tartule kõige lähemal, Ropka metsas, et Tartust minuga keegi oleks sidet otsinud nendest inimestest keda kirjutises mainitakse, mina ei näinud. Kuigi Tartus liikus avalik jutt, et major Kurg on pataljoniga ja saksa langevarjuritega Ropka metsas. See näitab, et kavatsustest ei saadud kaugemale, kui neid üldse selajal oli, isiklikult arvan et mitte, vaid need on hiljem mõnedes peades tekkinud [25]."

4. juulil 1941. a. koostati järjekordsel nõupidamisel Arstiteaduskonna dekanaadis H. Leesmendi, E. Pääsukese, A. Korneli, L. Kriisa ja

* K. Talpak on kasutanud K. Auna nimetatud nimesid lisandiga "maale saadeti organiseerijaid" (Postimees 9.07.41). H. Lindmäe on samuti nimetanud inimesi, keda saadeti väljapoole Tartut metsavendadega sidemete loomiseks, hindamata nende väljasõitude tulemuslikkust. (H. Lindmäe, lk. 57.)

K. Auna osavõtul täpsem operatiivplaan Tartu vabastamise puhuks. K. Auna andmeil plaaniti selle järgi olemasolevate jõududega kõigepealt vallutada sidekontor ja sõjaväe staap, teises järjekorras Töölismaja ja julgeoleku hoone, kolmandas järjekorras Ropka linnaosa relva- ja laskemoonalaod, millitsahoone jt. asutused ("Tartu Kommunisti" toimetus, Raekoda, raudteejaam, raadiojaam) [26].*

Missugused olid olemasolevad jõud? Juulikuu esimestest päevadest TM grupp ise enam ei suurenenud, küll aga koondas teisi gruppe. Arhiividokumente ja publikatsioone on läbinud järgmised arvud: 1. juuliks oli koondatud TM grupi ümber 150 meest ja 9. juuliks 300 võitlusvõimelist meest [27]. Üliõpilaste jõudusid on 9. juuli õhtuks hinnatud 40–50-le, kes jagunesid 3–4 rühmaks [28]. Need arvud on kahtluse alla seadnud F. Kurg "Kus olid 11. juulil need "300" organiseeritud, mina igatahes ei leidnud Tartust eest ka mitte "30" organiseeritud inimest! Kahtlemata oli Tartus 5–6 gruppi, igas võis olla 5–10 inimest, kes koos tänavatel liikusid ja midagi "kavatsesid" kuid ühte omakaitse organisatsiooni nad ei kuulunud, ei ka mingisugusesse võitlusgruppi." [29]. E. Suuresepp on arvude 150 ja 300 kohta lisanud omalt poolt: "Need arvud on "astronoomilised" — kõik piirdus ainult kavatsuste ja piibujuttudega. Tegevuse arenemisel neist meestest pole enam midagi kuulnud." [30].

Jõuame 1941. a. 9.–10. juuli sündmuste juurde, mille järel varises nõukogude võim pooles Tartu linnas. Kas tähendas see TM grupi triumfaalseid hetki või näiteks hoopis kriisiseisu? 9. juulil voorisid läbi linna Emajõe põhjakaldale taganevad punased üksused. Selle päeva varahommikul õhiti Kivisild, lahkusid parteikomitee ja täitevkomitee koosseisud, hävituspataljonide osad. Õhtul, mil linn oli juba väga vaikne, toimus TM grupi koosolek. Seal otsustatust on informatsioon üpris ebalev ja vastuoluline. 1942. a. käsikirjas märkis K. Aun, et relvastatud väljaastumise algsignaalina lepiti seal kokku Vabadussilla õhkulaskmise moment punaste poolt, mida "iga silmapilk oodata oli."** A. Koskel on 1957. a. kirjutanud, et sellel koosolekul otsustati avalikku võitlust Tartu vabastamise eest alustada 10. juuli hommikul kell 7.30 [31]. Samal aastal avaldatud artiklis on K. Aun märkinud, et väljaastumise korral oli TM grupil "võimalik järgmise päeva õhtuks vähemalt

* H. Lindmäe esitatud järjestuses on olulisi erinevusi. (vt. H. Lindmäe, lk. 57.)

** Vabadussild õhiti 10. juuli õhtul.

mõnesajameheline löögijõud üheaegselt ja koordineeritult liikuma panna. Et spontaanne ülestõus sellele järgneks, selles polnud kahtlust.” Relvade ja sõjaväe spetsialistide vähesust arvestades olevat väljaastumise lootused ja raskuspunkt kantud siiski Tartu ümbruskonna metsavendade vahetule lahingutegevusele [32].

Kaheldamatuks saavutuseks Tartu linna üldist olukorda arvestades olid TM grupi poolt ettevalmistatud nn. sanitaarkohvrid ja paunad relvavõitluse puhuks.

9. juuli seisuga on antud erinevaid hinnanguid TM grupi osale ja kohale vastupanuliikumises. K. Aun kirjutab 1957. a., et “ülestõusu organisatsioon oli kujunemisel, üksikute võitlusrühmade koordineerimine 9. juuli õhtuks jõudis esialgse, olgugi mitte täieliku küpsuseni ja võidi siiski juba järgmisest hommikust alates kõnelda E. Tervishoiu Muuseumist kui keskusest. Aga see organisatsioon oli alles lõtv ja viimistlemata.” [33]. 10. juuli hommikul omandas see keskus nähtavasti veelgi konkreetsema ilme. K. Auna sõnul “moodustati juhtiv staap kolmeliikmelisena koosseisus res. lipnik dr. O. Reintalu* (üldjuhina), res. lipnik dr. A. Koskel ja K. Aun.” [34]. Ta on märkinud, et seda nimetati ka “Tartu Julgeoleku Staabiks” või “Tartu Vabastamise Staabiks” ja et selle koosseis oli algselt ette nähtud laiem [35].** A. Koskel pidi juhtima operatiivtegevust, K. Aun lahendama administratiiv-organisatoorseid küsimusi (kokkuleppelised eraldusmärgid, üleskutse Tartu elanikele jms.). Kõigele sellele on andnud omapoolse hinnangu E. Suursepp: “Mingitki “operatiivstaapi” selle sõna otseses mõttes Tervishoiu Muuseumis ei olnud. Oli aga küll salgake noori tulipäid: ideelisi noori haritlasi, üliõpilasi ja lipnikke, kes boheemlike piibujuttude juures hakkasid endile kujutlema, nagu toimuks sündmused oma tulipunktides nende tahtmisel, organiseerimisel ja juhtimisel. See väide (nende meeste poolt) on aga täiesti vääraks osutunud. Tervishoiu Muuseumi “staap” ei kujundanud endast mingitki keskust...” [36]. Sama kriitiliselt on staabi või keskuse terminitesse suhtunud F. Kurg, märkides muuhulgas, et

* Olev Reintalu võttis TM grupi koosolekust esmakordselt osa 8. juulil. Ta oli immatrikuleeritud Oigusteaduskonda 1922. a. ja 1938. a. oli ta veel üliõpilaste nimekirjas.

** K. Auna 1942. a. käsikirjas nimetatakse seda veel TM rühma staabiks (ERA F. R-358, N. I, S. 16, L. 9), K. Talpak operatiivstaabiks (Postimees 10.07.42) ja H. Lindmäe “Partisanide esialgseks juhtimiskeskuseks” (H. Lindmäe, lk. 59).

Tartu saabudes "Ei leidnud ka mina eest ühtegi staabi taolist asutist." [37].

Kriitikutel võib õigus olla, kui arvestada 10. juulil toimunud sündmüsi. Varasem hommik oli linnas üldiselt rahulik, kuid kella 9 ja 12 vahel saabus linna parteimaja ja julgeolekuhoone juurde 2 autotäit hävituspataljoni mehi. Varsti järgnes haarang Tervishoiu Muuseumis.* Praktiliselt jäi haarang tulemusteta. Muuseumi läbiotsimine toimus K. Auna andmeil kella 15 paiku. Selleks ajaks olid TM grupi liikmed muuseumist lahkunud. Uueks grupi keskuse asukohaks pidi saama üks erakorner Tähe tänavas, kuid sinna ümber paikneda ei õnnestunud. Seejärel kavatseti asuda ühte Kastani tänavas asuvasse korterisse. E. Suursepp on tähendanud, et TM grupi staap "hajus otsekohe laiali, kui GPU-mehed tulid Muuseumi maja lähedast GPU hoonet tagasi vallutama" [38].

TM grupi juhid pidid koos teiste vastupanugruppide juhtidega kogunema kl. 19 Kesk tänavas asuvas korteris, kus "oleks väljaastumise tegelik silmapilk otsustatud." [39]. Muud sündmused ennetasid selle nõupidamise. Kokkuvõttes ei saa TM gruppi 9. ja 10. juulil pidada mingiks selliseks keskuseks, mis avanuks aktiivse võitluse Tartu puhastamiseks punasest võimust. Ka K. Aun on 1957. a. märkinud: "Mis puutub E. Tervishoiu Muuseumi gruppi, siis ei saa öelda, et Tartu võitlused oleksid sealt algatatud..." [40].

Kolmeliikmeline TM grupi juhtiv tuumik püüdis siiski edasistes sündmustes hoida initsiatiivi ja teatud määral see ka neil õnnestus. Põrdepunktiks 10. juuli sündmustes sai kahtlemata Saksa soomusautode sisenemine linna.** Sellega kaasnesid mitmes kohas spontaansed meeleavaldused, millest keskseim toimus Riia mäel. Siia kogunesid seni varjul olnud põrandaalused grupid, samuti hajutatud TM grupp. A. Koskeli järgi "Pärast sakslaste lahkumist läbistas ülekeevaid vabadustundeid esimene jahedam kainestusiil. Realiteet ja olukorra tõsidus kerkisid esile. Kaigi veel mitte raskelt, sest vaenlane ei olnud veel avanud tuld Tartule, lahing polnud veel alanud." [41]. O. Reintalu, A. Koskel ja K. Aun jalutasid pärast sakslaste lahkumist Ropka linnasast Riia mäele. A. Koskeli kirjeldusel "Lipnik Reintalule lausuti

* See oli teine haarang muuseumis. Esimene oli toimunud 28. juunil kell 4.30 hommikul. Läbiotsimine hoones ei andnud tagajärgi. (ERA F. R-358, N. 1, S. 16, L. 4.)

** Selle kohta, millal sisenesid Saksa soomusautod linna, mitu neid oli ja millal nad linnast lahkusid, on andmed äärmiselt erinevad.

järgmised sõnad: "Sa oled pikk mees, sul on habe ja kepp, oled ohvitser, sa hakka juhatajaks." Ta oli nagu oodanud seda, sest ta vastaks momentaalselt: "Ja sina abiks". Nii lihtsalt see toimuski." [42]. K. Aun on öelnud O. Reintalu kohta: "Ta usurpeeris enesele komandandi nimetuse, sest nõnda oli see tekkinud olukorras vajalik." [43]. Siitpeale hakati Olev Reintalu nimetama partisanide üldjuhiks ja ka Tartu linna komandandiks. Tema abideks olid A. Koskel ja K. Aun. Et pärast sakslaste lahkumist linnast polnud lõunapoolses linnaosas mingit muud võimu, võime konstateerida, et pärast punast aastat olid pooles Tartu linnas esimesteks uue võimu korraldajateks ja kehtestajateks Tartu Ülikooli üliõpilased O. Reintalu, A. Koskel, K. Aun. Sisuliselt kehtis nende võim nähtavasti mõned tunnid. Hilisõhtul ja ööl vastu 11. juulit hakkasid linna saabuma Tartumaa metsavendade salgad. Hakkas kujunema omakaitse. Teiste hulgas saabus öösel F. Kure relvil salk Ropkast. Oma majori auastmelt oli ta kõrgem teiste saabuvate ohvitseride hulgas ja seega läks ka võim lõunapoolses linnaosas üle temale. Oma kohtumist O. Reintaluga 11. juuli öösel kl. 2.30 kirjeldas F. Kurg nii: "Nägin tundmatut pikakasvulist palja peaga habemes meest, ilma ühegi relvata, kepp käes, kes kogunenud rahva hulgas edasi-tagasi kõndis ja midagi rääkis. Kutsusin teda oma juurde ja küsisin kes ta on. Vastuseks sain, et on lipn. Reintalu. Vastasin et olen see ja see ning praegusest alates Tartu vabastatud osa komandant. Reintalu ei öelnud poole sõnagagi et tema on seni komandant olnud, et temal on organiseeritud meeskond, staap jne. ja et tema annab juhtimise minule üle. Sest tegelikult midagi sarnast ei olnud olemas. Alles hiljem oli ta "järelemõtlemata" hakanud, et ikka tema oli ka vist "komandant". [44]. Teisal lisas F. Kurg juurde: "Esimest korda kuulsin mina 29. juulil paraadil lipn. Reintalult, et tema olevat olnud ikka esimene Tartu komandant ja pandagu teda paraadil auväärsele kohta. Varem ei olnud ei mina ega keegi sarnasest "Tartu komandandist" midagi kuulnud." [45]. A. Koskel on omalt poolt öelnud, et F. Kurg "võttis ametlikult juhtimise üle, kuid palus lipnik R-i oma tööd jätkata kuni ta ise tagasi jõuab. Seejärel lahkus majorihärra ja tuli tagasi alles teise päeva lõuna paiku, et tegelikult partisanide üldjuhiks hakata." [46].

K. Talpaku andmeil asus major F. Kurg oma juhiülesandeid täitma 11. juulil kl. 14. Vahepeal oli O. Reintalu kutsunud ametisse Tartu linnapea ja maavanema ning käivitanud "Postimehe" toimetuse töö, mis tegi võimalikuks ajalehe ilmumise 13. juulil. [47]. Ametlikult fikseeris major F. Kurg oma ameti ja ametisse asumise 14. juulil järgmi-

selt: "Kohaliku Saksa sõjaväevõimu poolt Lõna-Eesti partisanisalkade üldjuhiks määratuna asusin alates tänasest päevast oma ametikohuste täitmisele." [48]. 16. juulil "kohaliku Saksa sõjaväevõimude määruse alusel" laiendas F. Kurg oma volitusi Lõuna-Eestilt kogu Eesti vabastatud maa-aladele, nimetades oma staabi koosseisu meestest, kes olid temaga koos Ropka metsas ja kus polnud enam kohta TM grupi liikmetel [49].

11. juulist algas Tartu linna ja tartlaste jaoks raske aeg. Lahingutegevus kulges linna keskel 2 nädalat. TM grupi osalemine neis lahingutes on seni uurimata.

25. juulil vahetus okupatsioonivõim kogu linna ulatuses. Mis sai edasi TM grupist, on tänini täiesti uurimata valdkond. Ühte võib aga öelda: TM vastupanugrupp oli Tartus üks üliväheseid kui mitte ainuke, mis tegutses ka Saksa okupatsiooni ajal. Siinkohal toetume vaid "Postimehe" asetoimetaja Arno Raagi mälestustele. Kas A. Koskeli või K. Auna kutsel võttis A. Raag 1942. a. algul ühes Tartu erakorteris osa TM grupi töökoosolekust, kus peale tema olid kohal A. Koskel, K. Aun ja kaks meest, keda A. Raag ei tundnud ja kelledest üks oli Omakaitse leitnant. Koosoleku sisuks oli mõtete vahetamine rahva edasise saatuse üle. Kõlama jäi põhimõte: "Ei tehta midagi, mis nõrgendaks Saksa rinnet idas, kuid meie ei taha olla sakslaste sõnakuulelikud teenrid...". Arutati võimalikke kombinatsioone riikliku iseseisvuse taastamiseks ja TM grupi võimalusi nende realiseerimisel [50].

Niisiis, 1940. a. tekkinud vastupanugruppidest tegutses ilmselt ainukesena TM grupp ka Saksa okupatsiooni ajal. Vastandlikud arvamused ja hinnangud, mis talle osaks langenud, ei vähenda tema osatähtsust vabadusvõitluses, vaid aitavad hoopiski paremini mõista Eesti ajaloo murdeaegade keeruliste sündmuste olemust ja dialektikat.

ALLIKAD. KIRJANDUS

1. ERA. F. R-358. Nim. 1. S. 16. L. 1-15.
2. ERA. F. R-358. Nim. 1. S. 17.
3. K. Talpak. Ülestõus Tartus. Postimees. 1942. 9-11. juuli.
4. ERA. F. R-358. N. 1. S. 16. L. 54-56.
5. K. Aun. Sisetuultest tormidesse // Eesti Üliõpilaste Seltsi album XII. Stockholm, 1955. Lk. 132-139.

6. **K. Aun.** Tartu vabastamise eel; **A. Koskel.** Tartu vabastamise lahing // Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas IV. Stockholm, 1957. Lk. 41–49; 50–66.
7. Eesti Vabadusvõitlejad Teises maailmasõjas. Toronto, 1987. Lk. 7–8.
8. **M. Laar.** Vastupanuliikumine Eestis 1940–1941. // Kultuur ja Elu. 1991. Nr. 10, 11.
9. **H. Lindmäe.** 1941. aasta sõjasuvi Tartumaal. Tartu, 1992. Lk. 57–79.
10. **A. Raag.** Saatuslikus kolmnurgas. Lund, 1974. Lk. 155–156.
11. ERA. F. R-358. Nim. 1. S. 16. L. 1.
12. Samas, L. 2.
13. Samas.
14. Samas. L. 3.
15. Postimees. 1942. 9. juuli.
16. **H. Lindmäe.** 1941. a. sõjasuvi Tartumaal. Lk. 57.
17. ERA. F. R-358. Nim. 1. S. 16. L. 3.
18. **K. Aun.** Sisetuultest tormidesse. Lk. 138.
19. **K. Aun.** Tartu vabastamise eel. Lk. 43.
20. ERA. F. R-358. Nim. 1. S. 16. L. 3.
21. Samas, L. 6.
22. **K. Aun.** Tartu vabastamise eel. Lk. 43.
23. **A. Koskel.** Tartu vabastamise lahing. Lk. 50.
24. **K. Aun.** Tartu vabastamise eel. Lk. 45.
25. ERA. F. R-358. Nim. 1. S. 16. L. 4p.
26. Samas. L. 7.
27. ERA. F. R-358. Nim. 1. S. 16. L. 7; Postimees. 1942. 9. juuli; **H. Lindmäe.** *Op. cit.* Lk. 57, 59.
28. **K. Aun.** Tartu vabastamise eel. Lk. 42.
29. ERA. F. R-358. N. 1. S. 16. L. 9p.
30. Samas. L. 54.
31. **A. Koskel.** Tartu vabastamise lahing. Lk. 52.
32. **K. Aun.** Tartu vabastamise eel. Lk. 43.
33. Samas. Lk. 41.
34. ERA. F. R-358. Nim. 1. S. 16. L. 12.
35. Samas. L. 13.
36. Samas. L. 55.
37. Samas. L. 6p, 9p.
38. Samas. L. 55.
39. Eesti Sõna. 1942. 9. juuli.
40. **K. Aun.** Sisetuultest tormidesse. Lk. 139.
41. **A. Koskel.** Tartu vabastamise lahing. Lk. 54.
42. Samas. Lk. 54–55.
43. **K. Aun.** Tartu vabastamise eel. Lk. 49.
44. ERA. F. R-358. Nim. 1. S. 16. L. 13 p.

45. Samas. L. 12p.
46. A. Koskel. Tartu vabastamise lahing. Lk. 59.
47. A. Raag. Saatuslikus kolmnurgas. Lk. 126; Postimees. 1942. 11. juuli.
48. Postimees. 1941. 17. juuli.
49. Postimees. 1941. 17. juuli.
50. A. Raag. Saatuslikus kolmnurgas. Lk. 155, 156.

ABOUT A RESISTANCE GROUP DURING TWO OCCUPATIONS,

Jüri Ant

S u m m a r y

The resistance group formed in September 1940 in the Estonian Public Health Museum was the only group known to have been active in Tartu during the two periods of occupation. Reserve officers, scholars and students from different faculties of Tartu University participated in this group. Their activities can be traced in various archive materials and in articles and memoris written by the members. The groups' activities, especially in July 1941 during the change-over from Soviet to German occupation, have been evaluated in sharply contrasting ways. Publications until now have tended to ignore documentary material critical of the group's activities. The present article attempts to evaluate the character of the group's membership and activities during the years 1940–1942 based on various source materials.

TARTU ÜLIKOOI PÄRAST EK(b)P KESKKOMITEE 1950. AASTA MÄRTSIPLEENUMIT

Lembit Raid

EK(b)P Keskkomitee 1950. a. märtsipleenumi (VIII) otsuseid asuti kibekiiresti ellu viima. Aprillis arutati neid Tartu linna parteiorganisatsiooni juhtkonnas ja aktiivil, kuu lõpul ülikooli parteiaktivistide kinnisel koosolekul. TRÜ parteibüroo otsus tehti 20. mail 1950. a. ja selles süüdistati 45 ülikooli teadlast, õppejõudu ja kõrgharidustöö organiseerijat. Nende nimed on avaldatud "Tartu Ülikooli ajaloo küsimuste" varasemates väljaannetes [1].

Ometi ei sisalda büroo otsus vähimatki märget vallandamisele määratud õppejõudude süü kohta. Küll võib vallandamise põhjustest rääkida nende inimeste isiklike toimikute põhjal, mis paiknevad TÜ arhiivis ning sedagi tuleb mõnikord teha vaid oletamisi. Paljudes toimikutes leidub säilikulehtede servadel ääremärkusi, tekstides allakriipsutusi. Nii on see ankeetides, elulookirjeldustes, õiendites, seletus- ja kaebekirjades. Toimikutes sisalduvat süstematiseerides võib öelda, et ülikoolist minema kihutamiseks piisas, kui töötaja oli:

1) leidnud tunnustust Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli õppejõuna, täiendanud oma teadmisi välismaal, osalenud teaduslikel konverentsidel, kongressidel, pälvinud avalikku tunnustust teistelt teadusasutustelt ja kõrgkoolidelt, kuulunud üliõpilasorganisatsioonidesse või -seltsidesse, Kaitseliidu ridadesse, võidelnud Vabadussõjas, tulnud Venemaalt Eesti Vabariiki 1920. aastate algul optandina, olnud kontaktis NSV Liidus represseeritud inimestega;

2) võetud ülikooli tööle või siis ametialaselt edutatud Saksa okupatsiooni aastatel, töötanud kohakaasluse alusel või enne ülikooli töölevõtmist riigi- või omavalitsusasutuses, sõjaväehaiglas, vanglalaatsaretis arsti, velskri vmt. meditsiinitöötajana, ka tõlgina sõjavangilaagris, esinenud Saksa okupatsiooni aegses ajakirjanduses või kõnedega üldsuse ees, avaldanud neil aastail Eestis oma teoseid, õpikuid jms., viibinud ametialasel lähetusel või teadmisi täiendamas Saksamaal vmt. NSV Liiduga sõjajalal olnud riigis, teeninud Saksa või Soome relvajõududes, Omakaitse formeringutes, lahkunud Eestist sõjapakku ja hiljem repatrieerunud;

3) arvatud sobimatuks oma sotsiaalse seisundi või päritolu poolest kõrgkoolis töötamiseks või kui tema perekonnaliikmed või lähemad sugulased elasid välismaal või olid represseritud nõukogude okupatsioonivõimude poolt.

Väljatõrjumise peamiseks kriteeriumiks oli teadlase-õppejõu prominentus, tema rahvusvaheline maine.

Tavaliselt lisandusid öeldus sisaldunud üksikformuleeringutele kitsamad konkreetseid süüdistused, mis vallandamiskäskkirja formuleerimise ajaks koguti salakaebustest, ajakirjanduses ning "paljastuskoosolekutel" avaldatud laimust ning valest, läbisegi kasina tõekirmega. Nõnda on nüüd tagantjärele ülimalt raske, vahel otse võimatu määrata, missugune süüdistus ühele või teisele õppejõule sai saatuslikuks.

20. mai otsus tabas enamasti kõrgeima teadusliku kvalifikatsiooni ja suurte pedagoogiliste kogemustega õppejõude. Otsuse karmusest ja režiimi julmusest hoolimata takerdus kavandatu täideviimine ja mõnelgi taunitud õppejõul läks korda pääseda kergemate "meetmetega". Veel leidis ülikoolis jõudu ja julgust tagakiusatute kaitsmiseks, nende säilitamiseks oma teistes struktuurilülides. Nüüd olenes õppejõudude saatus nendest inimestest, keda "puhastustöö" ajal teaduskondade ja kateedrite etteotsa seati. Ülikoolisisene resistentsuse protsess, vastupanuliikumine on tõsiasi, mida kinnitavad pleenumijärgsed parteiarhiivi kirjalikud allikad. Neis kurdetakse korduvalt, et kodanlikest natsionalistidest vabanemise protsess ei kulge ülikoolis ikka veel vajaliku kiiruse ja põhjalikkusega.

Küllap oli neil kurtmistel teisigi põhjusi. Kui õppejõudude poliitilise hävitamise otsuseid võisid kommunistid teha "vandenõulaste kitsas ringis", siis neidsamu otsuseid tuli üldsuse ees ka kuidagi põhjendada. Aga põhjenduste otsimine, inimeste süü formuleerimine nõudis omajagu aega.

Küllalt tihti tuli ette ka vastupidist. Mitmele ülikooli töötajale sai kevadel tehtud parteiotsus üha uute ja veelgi kurjemate katsumuste alguseks, tulevaste kannatuste avaaktiks. Polnud harvad ka juhtumid, kus sinne otsus piirdus vallandamisega kateedrijuhataja või dekaani ametist. Kõrgem instants, kes seda otsust kinnitama pidi, NSVL Kõrgema Hariduse Ministeerium, ilmutas aga omapoolset printsiipiaalsust, muutis projekti ära ja vallandas ülikooli teenistusest üldse.

Töötajate pleenumijärgse vallandamise otsused kajastuvad toonase TRÜ rektori prof. Alfred Koorti käskkirjades erinevalt. Abiõppe- ja

tehnilise personali puhul oli rektori otsus lõplik. Õppejõudude puhul järgnes, nagu märgitud, ministeeriumi otsus rektori käskkirjale. Kui see langes ühte otsusega või oli sellest karmim, teatas rektor ministeeriumi otsusest oma käskkirjas. Muidugi võis minister oma otsustuses pehmendada Tartus tehtud liiga karmi otsust, kuid neil kuudel esines selline võimalus vaid puhtteoreetiliselt.

TRÜ rektori käskkirjadest nähtub, et parteibüroo 20. mai otsust hakati ellu viima juba enne selle vastuvõtmist, s.o. varem langetatud otsuse järgi. Nii vallandas rektor arvates 1. maist 1950. a. kaadriülem H. Kure esitusele (tema valmistas ette kõik vallandamiskäskkirjad) Ain Nurga TRÜ õppeosakonna ülema kohalt TK § 47 c järgi "kui õppetööd juhtivale kohale kõrgemas õppeasutuses mittekõlbuliku" ja sama esildise alusel Ilmar Rebase arvates 8. maist kriminaalõiguse ja -protsessi kateedri dotsendi ametikohalt "kui pedagoogilisele tööle kõrgemas õppeasutuses mittekõlbuliku". Sama süüdistuse järgi vallandati arvates 19. maist füüsikakateedri vanemlaborant Hans Toomel. Arvates 17. maist vallandati Henn Sepp farmakognosiakateedri vanempreparaatori kohalt "kui tööle mitteilmunu". [2] Selline motiiv tähendas reeglina, et vallandatav oli juba arreteeritud. Nii oli see ka antud juhul.

Linnakomitee 16. mai otsust täites vallandati 20. mail kaadriülema esildisel prof. Harri Moora arheoloogiakateedri juhataja kohalt, kusjuures tema vallandamise motiivi oli linnakomitee otsusega võrreldes teravdanud H. Kurg. Nüüd märgiti, et ta "ei kindlusta tööd vajalikul ideelis-poliitilisel tasemel". Sel korral jäeti prof. H. Moora veel kateedri professori kohale. Sama käskkirjaga võeti kateedrijuhataja kohalt maha Valdek Ritslaid, kelle kohta linna parteijuhid olid samuti oma otsuse teinud. Veel vabastati kateedrijuhataja kohalt dotsent Hillar Randalu Õigusteaduskonnast [3].

Nüüd ei toimetatud vallandamisi enam teaduskondade kaupa, nagu see sündis Kehakultuuriteaduskonnaga. Rektori poolt allakirjutatud vallandamiste ja ametiredelil tagasiviimiste käskkirjad, kus sõnasõnalt kordusid H. Kure ettepanekud, olid koostatud juba valikuliselt, erinevate teaduskondade töötajate kohta. Nõnda püüti vähendada n.ö. frontaalrünnaku võimalikku negatiivset efekti.

23. mail 1950. a. vabastas rektor meditsiinidoktor Rudolf Bernakofi günekoloogia ja sünnitusabi kateedri juhataja kohalt "omal soovil", jättes ta samasse kateedrisse professoriks. Sellest kuupäevast vallandati metsakasvatuse ja dendroloogia kateedri dotsent Peeter

Rõigas, kes polnud alates 27. aprillist s.a. tööle ilmunud, s.t. oli vangistatud. Sama käskkirjaga vallandati meditsiinidoktor Artur Linkberg teaduskonnakirurgia kateedri juhataja kohalt ja jäeti sama kateedri professoriks [4]. Arstiteaduskonna 1949.–1950. õppeaasta aruandes seisab, et professorid A. Linkberg ja R. Bernakoff vallandati ajakirjanduses nende kohta tehtud kriitika põhjal, kusjuures seda kriitikat oli kohapeal kontrollimas käinud NSVL Kõrgema Hariduse Ministeeriumi vastav komisjon [5].

17. juuni käskkirjaga vallandas rektor ülikooli teenistusest analüütilise keemia kateedri vanemõpetaja Andrei Verhoustinsky. 20. juulil vallandati Järvelja õppe- ja katsemetskonna metsaülem Erich Ränk. Nädal hiljem vabastati patoloogilise anatoomia kateedri assistendi kohalt Maria Valdes, bibliograafiadotsendi kohalt Helene Johani [6]. Parteijuhtkonna kõigi tasandite survele oli ühiskonnateaduste kateedritest sunnitud lahkuma "omal soovil" Aira Kaal-Hone. See vormistati 7. augusti käskkirjas, millega vallandati ühtlasi Raadi õppe- ja katsemajandi direktor Villem Tomingas [7].

17. augustil vabastati Fred Kudu Kehakultuuriteaduskonna dekaani kohalt, TRÜ teenistusest vallandati Henn Kuvasto, kellel olid väga suured teened TÜ keemiahoone ehitamisel. Samas vallandati ülikoolist bioloogiadoktor dotsent Juhan Aul "kui mittevastav ülikooli nõuetele" [8]. 25. augustil vallandati Erich Lukin vehklemise ja poksi kateedri juhataja kohalt "kui sellele kohale mittevastav". Põllumajanduse mehhaniseerimise kateedrist vallandati Peeter Kutti, geomeetria-kateedri vanemõpetaja kohalt lahkus "omal soovil" Elmar Etverk, sama juhtus geograafiakateedri vanemõpetaja Karl Pärnaga. Veel vabastati siis sisehaiguste propedeutika kateedri assistendi kohalt Helgi Vadi "seoses õppekoormuse muutumisega" ja vanemõpetaja Fred Kudu, kes võeti maha ka kergejõustikukateedri juhataja kohalt [9].

5. septembril vabastati kaadriülema esitusel "omal soovil" riigiõiguse ja ajaloo dotsent Leo Leesment, kellel peatselt seisis ees vanglatee. "Koormuste ümberkorraldamise tõttu" vallandati TRÜ-st tsiviilõiguse ja -protsessi kateedri vanemõpetaja Heinrich Rink. Samal põhjusel vabastati riigi ja haldusõiguse kateedri vanemõpetaja Karl Püss ja anatoomiakateedri vanemõpetaja Valter Pärtelpoeg. "Seoses koosseisude ümberkomplekteerimise ja koondamisega" vabastati dotsent Kuno Kõrge hospitaalsisehaiguste kateedri juhataja kohalt. Seoses "ümberkomplekteerimisega" arvati TRÜ teenistusest välja hügieenikateedri juhataja Riho Roots. "Koosseisude ümberkorral-

damise tõttu" vabastati galeenilise farmaatsia ja farmatseutilise keemia kateedri dotsent Herman Michelson. Sellest kateedrist vallandati samal põhjusel ka assistent Ella Roots [10].

5. septembri käskkiri puudutas ühtekokku üheksatkümmet ülikooli töötajat. Siis vallandati võorkeelte kateedri vanemõpetaja kohalt Arthur Hone, kes peatselt arreteeriti, süüdistatuna spionaažis Inglismaa kasuks *etc., etc.* Mainekas saksa filoloog ja sõnastike autor Felix Kibbermann otsustati vabastada sama kateedri vanemõpetaja kohalt seoses "koosseisude koondamisega". Samal motiivil vabastati klassikalise filoloogia kateedri vanemõpetaja Heiki Paas. Ühenduses kunstiajaloo kateedri likvideerimisega vallandati selle assistent Kaja Noodla, "ümberkomplekteerimise" ettekäändel vallandati veisehaiguste ja hobusekasvatuse kateedri assistent Jaan Nõmm ning vanempreparaator Elmar Tammur. Vene keele kateedrist vallandati õppejõud Liidia Kompus ja Aleksei Andronov, kellel puudus diplom **nõukogude** kõrgkooli lõpetamise kohta [11].

Järgmine käskkiri signeeriti 8. septembril 1950. a. Sellega vallandati TRÜ-st agrokeemia ja plaanimajanduse kateedri assistent Arno Puusaag, "kes polnud pärast puhkuse lõppu tööle asunud", s.o. oli vangistatud. Edasi võeti teatavaks, et kõrgema hariduse minister **polnud nõus** meditsiinidoktor R. Bernakofi töölejätmisega professorina ja vallandas ta TRÜ teenistusest. Veterinaariateaduskonna mikrobioloogia ja epizootoloogia kateedri juhataja kohalt vallandati prof. Ferdinand Laja. Teadmiseks võeti ministeeriumi otsus Fred Kudu suunamisest aspirantuuri [12].

14. septembril vallandati ülikooli teenistusest võimlemise kateedri õpetaja Uno Sahva. Selles käskkirjas väljendub ikka sagedamini kaadriülema uus meetod — tõrjuda kriitika alla sattunud teadlased-õppejõud ülikoolist eemale "seesmistest struktuurimuutuste" vormistamise ettekäändel. Just need andsid ülikooli tegelikele juhtidele vaba voli seniste koosseisudega manipuleerimiseks. Vaadeldava käskkirjaga liideti loomataudide kateeder veterinaar-sanitaarekspertiisi kateedriga, kusjuures uue kateedri juhatajaks määrati dotsent Evald Peebsen. Esimese kateedri kauane ja mainekas juhataja Ferdinand Laja jäeti selle kateedri professoriks. Koduloomade anatoomia kateeder liideti veterinaar-patoloogilise anatoomia kateedriga. Uue kateedri juhatajaks sai prof Vassili Ridala. Üks senistest juhatajatest, veterinaariadoktor Elmar Vau jäeti kateedri professori kohale. Veel ühendati Veterinaariateaduskonnas veisehaiguste ja hobusekasvatuse kateeder

mittenakkavate sisehaiguste kateedriga. Uue kateedri juhatajaks määrati Aleksander Laas, kes samuti oli parteibüroo "mustas nimekirjas", vabastati sel kombel kohalt ja jäeti kateedri professoriks. Veel vabastati selle teaduskonna loomakirurgia ja sünnitusabi kateedri juhataja kohalt Johannes Tomberg, kes jäeti selles kateedris tööle dotsendina [13].

Põllumajanduse mehhaniseerimise kateedri juhataja ametist vabastati Ernst-Voldemar Nurk (keda mitmel parteikoosolekul perekonnanime tõttu samastati ülemal osundatud Ain Nurgaga, ühe tähtsama ülikooli "kodanliku natsionalistiga"). Kehakultuuriteaduskonnast vallandati preparaatorid Kristjan Leivategija ja Lüüdia Mark, sõjalise õpetuse kateedrist vallandati eesti rahvusest õppejõud major Avo Laido [14].

Jätkamata siinkohal väljavõtteid rektor A. Koorti napolisõnalistest käskkirjadest, mis oma korrektses vormistuses ei erinenud esildiste tekstist kriipsu võrragi ka siis, kui viimane oli kuitahes pahusis eesti keele lauseehituse põhinõuetega; märkigem, et ka edaspidi väljus neis vägivald märksa kaugemale 20. mail otsustatu raamidest. Inimeste hulk, keda partei ja riigiaparaadi karm käsi VIII pleenumi järelkampaniates puudutas, kasvas nüüd mitmekordseks. Paljusid karistati käskkirjades korduvalt — kuni nad lõplikult vallandati ülikooli teenistusest. Paljud vältisid seda saatust ise, lahkudes ülikoolist.

Poliitiliselt räsituna, hõredates ridades nii õppejõudude, abiõppepersonali kui üliõpilaste poolelt läks *alma mater* vastu 1950.-1951. õppeaastale. Kurjakuuluvad murepilved polnud tema kohalt hajanud, kohati oli neid ehk juurde kuhjunudki. Parteilise killakohtu otsus, mille täitmiseга kevadel küll kärmesti alustati, ähvardas rahvusülikooli veel kaua. Tema täitmine õppejõudude isikkoosseisu osas vältas ligi poolteist aastat. Siis tegi sellele kuritegevusele sujuva, kuid kiire lõpu TRÜ uus rektor Feodor Klement.

ALLIKAD. KIRJANDUS

1. J. Ant., L. Raid. EK(b)P Keskkomitee 1950. a. VIII pleenumi mõjust Tartu Ülikoolis // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. XXII(1). Tartu, 1989. Lk. 183 jm.
2. TÕ arhiiv. Nim. 1-k. S. 359. L. 88, 91, 101.
3. TÕ arhiiv. Nim. 1-k. S. 359. L. 105, 106.

4. TÕ arhiiv. Nim. 1-k. S. 359. L. 107, 112. N. 7. S. 60. L. 8, 26.
5. TÕ arhiiv. Nim. 7. S. 60. L. 26.
6. TÕ arhiiv. Nim. 1-k. S. 359. L. 137, 158, 172.
7. TÕ arhiiv. Nim. 1-k. S. 359. L. 177, 178.
8. TÕ arhiiv. Nim. 1-k. S. 359. L. 188, 190, 192. Edasi. 1990. 16. jaan.
9. TÕ arhiiv. Nim. 1-k. S. 359. L. 194-197.
10. TÕ arhiiv. Nim. 1-k. S. 359. L. 197, 198.
11. TÕ arhiiv. Nim. 1-k. S. 360. L. 1-7.
12. TÕ arhiiv. Nim. 1-k. S. 360. L. 19-21.
13. TÕ arhiiv. Nim. 1-k. S. 360. L. 32, 36, 39.
14. TÕ arhiiv. Nim. 1-k. S. 360. L. 43, 54, 55.

AFTER THE PLENUM. — SPRING-SUMMER, 1950

Lembit Raid

S u m m a r y

On the 8th Plenary Meeting (Plenum) of the Central Committee of the C.P. of Estonia (March 1950) 13 most renowned professors of the University of Tartu were blamed as bourgeois nationalists. After the Plenum (in May) this number was increased to 45. Most of them were discharged during that summer. A great number of the dismissal decrees signed by the leaders of the University (April-September 1950) which were politically connected with the plenum are discussed in this article.

POLIITILISEST VÕITLUSEST TARTU RIIKLIKUS ÜLIKOO LIS AASTAIL 1950–1970*

Karl Siilivask

Kogu nõukogude perioodil kulges ülikoolis, enamasti küll maskeeritud vormides, õppejõudude ja üliõpilaste võitlus *alma mater Tartuensise* kui eesti rahvusülikooli säilitamise eest. Avalikult aga sellest rääkida või kirjutada enne perestroikat ja sellega kaasnenud demokraatiseerimisprotsessi ei olnud võimalik.

Tsensuur ja impeeriumikeskne teaduspoliitika vajutasid oma pitseri ka ülikooli ajaloo kirjutamisele, sealhulgas 3-kõitelise “Tartu ülikooli ajaloo” koostamisele. Ülikooli 350. juubeliaastapäeva tähistamine toimus stagnaajastu sügavseisus ja juubelikomisjoni esimeheks oli Karl Vaino ideoloogiameeskonna juht Rein Ristlaan ise, mis sundis igas küsimuses valvel olema, et mitte lasta takistada juubeliteose õigeaegset ilmumist. Raskele situatsioonile vaatamata õnnestus autorite kollektiivil anda enamvähem objektiivne käsitlus ülikooli ajaloost kuni 1940. aastani. Sealt edasi aga ei saanud rääkida repressioonipoliitika ega venestamispüüetest, võitlusest rahvusülikooli eest. Teiseks oli ka nõukogudeaegse ülikooli ajaloo uurimine alles kujunemas ja sellisena lünklik. Nende asjaolude tõttu jäi ülikooli ajaloo 3. köite 2. osa enamasti faktilist materjali esitava teatmeteose tasemele.

Takistused hakkasid kaduma 1988. aastast alates ning ülikooli ajaloo IX konverents 1989. a. oli pühendatud rahvusülikooli loomise probleemidele, esmakordselt räägiti ka 1940. aastate repressioonipoliitika. X konverentsil 1991. a. domineeris juba kolme okupatsiooni temaatika, eeskätt aastad 1940–1952. Senistest käsitlustest on üldistava ja põhimõttelise tähtsusega M. Hirvlaane [1], J. Anti ja L. Raidi artiklid [2].

Järgnenud aastakümnete ideoloogiline situatsioon ja poliitiline võitlus ülikoolis ei ole seni sügavamalt uurimist-käsitlemist leidnud. Käesolevas ettekandes püütakse analüüsida neid probleeme perioodil pärast kurikuulsat EK(b)P Keskkomitee 1950. a. VIII pleenumit. Ettekande koostamisel on tuginetud nii käepärast olnud allikmaterjalidele

* Toimetuskolleegium ei ole nõus kõikide kirjutises leiduvate seisukohtade ja järeldustega.

kui ka isiklikele mäelstustele noore õppejõu, Ajaloo-Keeleteaduskonna dekaani, ülikooli nõukogu ja parteibüroo (parteiomitee alates 1961) liikmena.

Üldistades käesolevale teemale vahetult eelnenut, märkigem, et sõjajärgsetel aastatel õnnestus ülikooli toonasel juhtkonnal (Hans Kruus, Alfred Koort, Karl Taev, Harald Haberman, Arkaadi Uiho, August Premet jt.) õppe-teadustöö suhteliselt kiiresti taastada ning tõmmata õppejõududena kaasa enamik Eestisse jäänud teadlastest. Immatrikuleerida julgeti ka Saksa ja Soome armees teeninud mehi.

Samas toimus töö ülikoolis järjest kasvava ideoloogilise surve tingimustes, milles mängisid määravat osa ÜK(b)P Keskkomitee poolt aastail 1946–1948 vastu võetud stalinlik-ždanovlikud ideoloogiaotsused. Pealetung algas 1946. a. kirjanduses ja kirjandusteaduses otsusega ajakirjade “Zvezda” ja “Leningrad” kohta. Ka Eestis langes kriitika alla kirjanike kõrval mitu kirjandusteadlast, sealhulgas ülikoolist Valmar Adams, Villem Altoa, Aarne Vinkel ja Karl Taev. Järgnenud otsused muusika ja teatriloomingu kohta teravdasid kriitikat nn. formalismi, estetismi, kosmopolitismi jt. kodanliku kultuuri ees “lömitamise” nähtuste suhtes, transformeerudes aegamisi ka kriitikaks teadlaste vastu. Neidki hakati süüdistama kodanlikus objektivismis ja kosmopolitismis, s.o. “lömitamises” lääne “manduva” teaduse ees ning Eesti spetsiifilistes oludes muidugi kodanlikus natsionalismis. Üha pealetükkivamalt nõuti nõukogude patriotismi kasvatamist, vene ja nõukogude teaduse “prioriteetide” rõhutamist. Need rünnakud ja kasvav surve ei toonud veel kaasa suuremaid repressioone, ent tugevdasid järkjärgult õigeusklike stalinistide positsioone ülikoolis.

Olukord muutus ähvardavaks alates 1948. aastast. Stalinistide rünnakute alla oli langenud mitu ülikooli juhtivat tegelast: prorektorid Karl Taev ja Harald Haberman, partorgid Arkaadi Uiho ja August Premet. 1948. a. juunis suunas EK(b)P Keskkomitee viimase asemel ülikooli parteibüroo sekretäriks (partorgiks) Pavel Kalju. See aferist kujunes üheks ägedamaks võitlejaks “kodanlike natsionalistide” vastu. Pealegi toimus 1948. a. Üleliidulise Põllumajandusteaduste Akadeemia augustisessioon, mis pani aluse “suurele pöördele” nõukogude bioloogiategaduses. Purustava löögi alla langes kaasaegne geneetika ja traditsiooniline arengubioloogia; algas nn. mitšuurinliku “bioloogiategaduse” juurutamine. Mitu teenekat teadlast pidi ülikoolist lahkuma. Lahkujate hulgas oli ka õppeprorektor bioloog H. Haberman.

1949. a. laiienes puhastustöö ka Õigus- ja seejärel Kehakultuuriteaduskonnale. Rännakud jätkusid ka teadusprorektor K. Taevi vastu, kes 1949. a. detsembris asendati Leningradist tulnud biokeemiku Eduard Martinsoniga. Viimase näol ilmus Tartu ülikooli üks "kodanlik-natsionalistlike teadlaste" kõige ägedamaid vastaseid. Rektor A. Koort, kes seni oli ajanud mõõdukat kaadripoliitikat, jäi rektoraadis üksi ning pidi järele andma uue parteibüroo survele. 1. novembril 1949. a. asendati parteibüroo nõudel ka senine "liberaalne" ülikooli kaadriosakonna ülem Jenny Nõu Helene Kurega, kelle nimega seonduvad järgnevalt paljude õppejõudude vallandamised ja üliõpilaste eksmatrikuleerimised.

1950. aasta alguseni suutis EK(b)P Keskkomitee esimene sekretär Nikolai Karotamm rännakuid "kodanlike natsionalistide" vastu nii ülikoolis kui ka vabariigis tervikuna mingil määral vaos hoida. Samaks ajaks aga oli kasvanud tohutu kaebuste laviin Moskvasse Karotamme enda ja tema meeskonna vastu. 1950. a. algul saadeti EK(b)P tööd kontrollima ÜK(b)P Keskkomitee brigaad. Karotamm oli nüüd sunnitud taganema ja manööverdama. See ilmnas selgesti EK(b)P Keskkomitee istungil 28. jaanuaril 1950. a., kus õiendi puudustest Eesti Teaduste Akadeemia kaadriavalikul esitas Keskkomitee propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja Leonid Lentsmann. Selle alusel vabastati akadeemia presidendi kohalt H. Kruus. Temaga koos langes löögi alla kogu akadeemia senine juhtkond, samuti rida ülikooliga seotud professoreid ja dotsente: F. Laja, V. Vadi, R. Kleis, H. Moora, V. Vaga jt. [3].

Ent taktika muutmine ei päästnud enam ka Karotamme ennast. Tõeline stalinlik puhastustöö algas EK(b)P VIII pleenumist 24.–26. märtsil 1950. a. alates. N. Karotamm võeti maha EK(b)P Keskkomitee esimese sekretäri kohalt, samuti tema ligemad kaastöölised. Sisuliselt järgnes Eesti partei- ja riigiaparaadi senise juhtkonna vahetus kõigil tasanditel, sealhulgas kultuuri- ja teadusasutustes. Juhtivatele kohtadele nihutati eeskätt liidueestlasi või ka otseselt venelasi. Osa senisest juhtkonnast (H. Allik, A. Hansen, N. Andresen, J. Lukas, H. Kruus jt.) vangistati, paljud heideti parteist välja, vallandati või viidi madalamatele ametikohtadele.

Pleenumijärgsest võitlusest "kodanlike natsionalistide" vastu ülikoolis on üksikasjalikult kirjutatud eespool mainitud M. Hirvlaane ja J. Raidi artiklites. Sel või teisel kujul represseeriti aasta-poolteise jooksul ligi 200 õppejõudu, peamiselt vanema generatsiooni esindajaid,

kusjuures ligi pooled neist vallandati, teised viidi madalamatele ametikohtadele. Eksmatrikuleeriti poliitilistel põhjustel (teenimine Saksa sõjaväes, kodanlik või kulaklik päritolu jne.) ligi 100 üliõpilast [4].

Repressioonide tagajärjeks oli ülikooli teaduspotsiaali järsk langus ja kogu teadustöö äärmine politiseeritus. Parteibüroos, rektoradis ja ülikooli nõukogus võimutsesid sellised tegelased, nagu E. Martinson, Dmitri Šardin, P. Kalju, Villem Reiman, H. Kurg, Vsevolod Arhangelski, Andrei Vill [5]. Ülikooli nõukogu koosseisust viidi välja suurem osa vanematest professoritest, kelle asemel tulid "poliitiliselt ustavad", ent vähese teadusliku kvalifikatsiooniga nooremad õppejõud. Neid määrati ka dekaanideks, prodekaanideks ja kateedrijuhatajateks.

Vallandamistest tekkinud kaadripuudust püüti kompenseerida osaliselt Venemaalt toodud teadlastega, mis oli ühtlasi imperiumimeelse venestuspoliitika vahendiks. 1950. a. toodi filosoofia (tollal dialektilise ja ajaloolise materialismi) kateedri juhatajaks Moskvast filosoofiakandidaat Dmitri Šardin, vanemõpetajateks Naum Itskovitš ja N. Tšalõi. Eesti keelt valdas kateedris vaid Mihhail Makarov. NSV Liidu ajaloo kateedri juhatajaks suunati Leningradist ajalookandidaat Liidia Kuzina jne. Pööre toimus sõjalise õpetuse kateedris. 1951. aastani oli see kateeder komplekteeritud ohvitseridega Eesti Laskurkorpusest ning põhi-osa õppetööst toimus eesti keeles. 1951. a. sai kateedri juhatajaks kindralmajor Georgi Issakov (tema abikaasa Irina sai ülikooli õppeosakonna juhatajaks) ning õppetöö hakkas toimuma ainult vene keeles. Uued õppejõud tulid ainult muulaste, peamiselt vene ohvitseride hulgast. Arstiteaduskonnas loodi sõjameditsiini kateeder, kus õppetöö toimus samuti vene keeles.

Et ohvitserid ja teised Tartusse suunatud õppejõud olid enamasti ka kommunistid, kasvas muulaste arv ülikooli parteiorganisatsioonis ligi 40 %-ni. 1952. a. oli parteiorganisatsioonis 64 eestlast ja 42 muulast, viimastest 28 venelast ja 8 juuti [6]. Blokeerudes osaga ülikoolis töötavatest liidueestlastest, oli konservatiividel parteiorganisatsioonis ülekaal. Nemad olidki võitlejate esiridades "kodanlike natsionalistide" vastu. Toimuva venestuspoliitika väljenduseks oli ka fakt, et 40. aastate lõpust mindi ülikooli parteibüroos üle venekeelsele asjaajamisele ning ka üldkoosolekute protokolle vormistati ainult selles keeles.

Toimuva venestuspoliitika konsentreeritud väljenduseks sai teadusprorektor E. Martinsoni algatatud sõjakäik Tartu ülikooli ajaloo

vastu, mida ta hakkas tõlgendama alates 1802. aastast kui ainult vene ülikooli ajalugu. Carl Schirreni käsitluse järglasena eitas Martinson igasugust seost Rootsi-aegse Tartu ülikooliga, “noorendades” *alma mater Tartuensis*'t tervelt 170 aasta võrra. 1950. a. hakkas ta nõudma, et 1952. a. tähistataks ülikooli 150. juubeliaastapäeva, saavutades direktiivorganitelt vastava otsuse. E. Martinsonilt tuli ka algatus võtta maha Gustav II Adolphi ausammas. Enamik ülikooli kollektiivist oli nende ürituste vastu, ent kujunenud olukorras polnud paraku võimalik midagi muuta.

Tolle aja poliitilisele õhustikule on eriti iseloomulik suur sisetüli filosoofiakateedris, mis kandus varsti ka parteiorganisatsiooni. Selle algpõhjuseks sai kateedrijuhataja D. Šardin — pikk, kõhn ja ülimalt närviline mees, kes P. Kalju ja E. Martinsoni kõrval sai koos marksismi-leninismi kateedri vanemõpetaja Nikolai Petroviga kõige ägedamaks “kodanliku natsionalismi” väljajuurijaks. Tema antipoodiks oli sama kateedri vanemõpetaja N. Itskovitš — väike ümmargune, välimuselt N. Hruštšovi meenutav mees, kes oli alati heatujuline, armastades loengutel rääkida lõbusaid lugusid ja anekdoote.

Ülikooli tulnud Šardin, kes septembris 1950 valiti ka ülikooli parteibüroosse, hakkas sekkuma kõigisse asjadesse, nõudes rea dekaanide ja kateedrijuhatajate vallandamist, läks tülli üliõpilastega, eriti ajaloo-osakonna IV kursusega. Seal toimus tema ja üliõpilase Endel Lauu vahel isegi väike rüselamine. Oma kateedris hakkas ta M. Makarovilt nõudma üleminekut venekeelsetele loengutele, sest muidu ta ei saavat Makarovi loengute taset kontrollida. Viimane keeldus kategooriliselt.

Kateedri sisetüli läks nii teravaks, et ülikooli parteibüroo pidi 1950. a. detsembris moodustama komisjoni asja uurimiseks. 1951. a. veebruaris kanti kontrolli tulemused parteikoosolekule ette, ent juba Šardini personaalküsimusena. Kogutud materjalidest selgus, et kateedri koosolekud olid “muutunud kaoseks”, mida iseloomustasid lärm, jõhkurus, kisa ja vastastikused süüdistamised [7]. Šardin ei tunnistanud oma vigu, vaid süüdistas vastaseid — eeskätt Itskovitšit ja kõiki “kodanlike natsionaliste” ülikoolis, eriti Arstiteaduskonna deканаati, ka “ebaobjektiivset” komisjoni. Itskovitš pakkuvat üliõpilastele Hegeli õpetust marksismi pähe, ülikooli rektor A. Koort, prorektorid Richard Antons ja August Marland ning õppeosakonna ülem Ülo Kurvits jt. olevat aga ise kodanlikud natsionalistid.

Oma vastusõnavõtus iseloomustas N. Itskovitš Šardini järgmiselt: "Kui ma mõistaksin kohut kurjategija üle ja valiksin talle kõrgeima karistusemäära, siis surmanuhtluse asemel ma paneksin ta töötama koos seltsimees Šardiniga [8]. Lisades veel, et Šardin peab kõiki lollideks ning on muutnud kateedri kõigi naerualuseks ülikoolis. Miša Makarov arvas, et Šardin on valelik inimene, kes ei tohi juhatada kateedrit ning tema isiklikult keeldub edaspidi igasugusest koostööst temaga. Kindral Issakov aga arvas, et Šardin solvab ka kogu koosolekut. Järgnes ettepanek Šardin parteibüroost välja viia, ent selle asemel piirduti valju noomitusega koos arvestuskaardile kandmisega.

Tüli aga ei lõppenud. Šardin saatis kohe protestitelegrammi VK(b)P Keskkomiteele Moskvasse, milles laimas kogu ülikooli juhtkonda ning jätkas parteibüroo šantažeerimist. Aprillis teatas parteibüroo sekretär üldkoosolekule, et büroo ei saa enam normaalselt töötada, sest Šardin tigetseb ja karjub kõigi büroo liikmete peale. 1951. a. 22. mai üldkoosolekul jõutakse nii kaugele, et Šardin viiakse 82 häälega (8 vastuhäält) parteibüroost välja [9].

Oma mõistusvastase tegevuse ja laimutelegrammiga Moskva VK(b)P Keskkomiteesse sundis Šardin Tartu Ülikooli küsimusega tegelema nii viimast kui ka EK(b)P Keskkomiteed. Viimases leiti, et Šardin, samuti tülis osalenud kateedri liikmed (Itškovitš, Tšalõi) tulevad kõik Tartust ära saata ning Šardin asendada uue soliidsema kateedrijuhatajaga, kelleks sai dotsent Grigori Sapožnikov.

Ent Eestist ja ülikoolist oli vastureaktsioonina lähetatud hulgaliselt kaebusi Moskvasse Kõrgema Hariduse Ministeeriumi ja VK(b)P Keskkomiteesse ebaseaduslike ja põhjendamatute vallandamiste, parteist väljaheitmiste ja karistamiste kohta. Tulemuseks oli VK(b)P brigaadi (nn. Šatalini komisjon) saatmine Eestisse 1951. a. kevadel. Brigaad käis ka Tartus ning leidis lõppkokkuvõttes, et paljudel juhtudel on võitluses kodanliku natsionalismi vastu liiale mindud.

Komisjoni töö tulemusi arutati EK(b)P II pleenumil 1951. a. juunis. Pleenumil tuli konstateerida, et Eestis on tehtud olulisi vigu rahvusküsimuses ja suhtumises vanasse intelligentsi. Ülikooli esindajatest kritiseeriti seal eriti D. Šardini ja E. Martinsoni.

Pleenumi töö tulemused arutati läbi Tartu ülikooli parteiorganisatsiooni üldkoosolekul 2. juulil 1951. a. Mitmes sõnavõtus märgiti, et Šardini pretsedenditu käitumine osutus võimalikuks vaid tänu tema toetamisele kohapeal, eeskätt E. Martinsoni ja N. Petrovi poolt. Viimased tunnistasidki nüüd osaliselt oma vigu. Vastuvõetud otsuses

rõhutati, et parteibüroo ja rektoraadi töös esines ebaõiget suhtumist ja umbusku vana intelligentsi “üksikute esindajate suhtes”, nende arvamist kodanlike natsionalistide hulka ainult ankeetandmete alusel [10].

Pleenumi mõjul langeski ajutiselt võitlushoog “kodanlike natsionalistide” ja nende “käsilaste” vastu. See ilmnes ka ülikooli parteiorganisatsioonis, kus 1950.–1951. õppeaastal arutati personaalküsimusi 21 korral, 1951.–1952. õppeaastal aga vaid 7 korral [11].

Sellises keerulises situatsioonis, millal siiski poliitiline surve oli Tartu ülikoolis ajutiselt veidi pehmenenud, määrati 8. juunil 1951. a. rektoriks Leningradi füüsik professor Feodor Klement. Ajaloolises retroperspektiivis vaadates sai ülikool mehe, kes oli tuntud teadlane ja ühtlasi orienteerus küllalt hästi nõukogude teadussüsteemis ning kelle tegevus tuli ülikoolile suuresti kasuks.

Tollases teaduspoliitikas oli rektoril ülikoolis kõrgem võim, sest ta ei olnud valitav, vaid kõrgemalt poolt määratav. Rahvusvabariikides kuulus küll rektorite kandidaatide valik kohalike parteiorganite, Eestis EK(b)P Keskkomitee kompententsi, ent kohale määrati ta NSV Liidu kõrgema ja keskerihariduse ministri käskkirjaga. See vähendas ka tema sõltuvust kohalikest võimudest. Ülikooli nõukogu oli vaid nõuandev organ rektori juures. Ülikooli parteiorganisatsioon (büroo või komitee) võis küll anda rektorile soovitusi või esitada nõudmisi, kuid rektor ei tarvitsenud nendega nõustuda. Oma õigusi oskas F. Klement kasutada, kuna A. Koort oli parteiorganite survele olnud sunnitud neist oluliselt loobuma. Ühena esimestest sammudest tegi Klement lõpu ülikooli kaadriosakonna ülema H. Kure võimutsemisele, selgitades, et käskkirju õppejõudude ja üliõpilaste kohta koostab ikkagi rektoraat, kuna kaadriosakonna ülesandeks on nende vormistamine ja tehniline töö [12]. 1954. a. algul selgus, et H. Kurg on ise oma haridusdokumente nii kohendanud, et “kätte saada” keskharidus ja astuda ülikooli kaugõppes õppima. Võltsimise eest karistati teda parteilise noomitusega [13]. See sai ka üheks põhjuseks tema vabastamisel kaadriosakonna ülema kohalt.

Rektoraadis aga olid ametis rektori paremal käel õppeprorektorina kõvapäise dogmaatikuna tuntud V. Reiman ja vasakul käel psüühiliselt tasakaalutu E. Martinson. Tutvunud nendega, pidi rektor kitsamas ringis kurtma, et selliste abilistega on väga raske töödada (“kui üks on loll ja teine hull”). Seepärast hakkaski F. Klement tegema ettevalmistusi nende väljavahetamiseks.

Tegevteadlasena püstitas ta ülikooli õppejõududele poliitilise küpsuse nõude kõrval esimeses järjekorras teaduslikkuse nõude, sest tema arvates pidi kõrgem haridus olema teaduslik: "Kõrgemas koolis õppija peabki saama oma teadmised esmaselt teaduse viljelejalt, mitte aga ümberjutustajailt, kelle enda teadmised on pärit ainult õpiku lehekülgedelt" [14]. See põhimõte võimaldas tal aegamisi ja ettevaatlikult asuda rehabiliteerima represseeritud vanema põlvkonna teadlasi ning neid uuesti ametisse nimetama. Teaduslikkuse nõue oli oluline ka noorte teadlaste kasvatamisel.

Esialgul jäi aga üldine poliitiline situatsioon veel raskeks. Rahulolematus senise represseerimispoliitikaga teadlaste suhtes oli tugev mitte ainult parteitute, vaid ka osa eesti rahvusest parteilaste hulgas. Viimaste suhtes algatati mitmeid personaalküsimusi (dots. H. Talvik Õigusteaduskonnast jt.).

23. oktoobril 1951. a. toimunud parteiorganisatsiooni aruandlusvalimiskoosolekul kritiseeris Arstiteaduskonna parteiorganisaator Arnold Jannus teravalt E. Martinsoni, kellele grupi poolt tehti noomitus parteidistsipliini rikkumise eest. Ta käitus jämedalt kolleegidega, nii et inimesed kartsid temaga asju ajada [15]. Seda kriitikat toetas ka rektor F. Klement. Parteibüroo valimistel kukkuski nüüd E. Martinsoni kandidatuur läbi (poolt 19, vastu 55 häält), mis tähistas tema mõju langust parteiorganisatsioonis. Ometi valiti uus parteibüroo koosseis enamasti konservatiivsete tegelaste hulgast (D. Issakov, V. Leegen, A. Vill, A. Sapožnikov, V. Arhangelski, J. Ananajeva), välja arvatud F. Klement ja mõned teised. Parteibüroo sekretäriks valiti A. Vill.

1952. a. 25. märtsil toimunud parteikoosolekul tegi grupp Arstiteaduskonna kommuniste katse parteiorganisatsiooni poliitilist suunda muuta. Päevakorras oli küsimus EKP Tartu Linnakomitee VII pleenumi tööst, millel halva töö pärast võeti maha senine Linnakomitee juhtkond eesotsas esimese sekretäri Valdur Leedega. Ühtlasi oli selgunud, et kurikuulus endine ülikooli partorg P. Kalju, kes siit edutati (EK(b)P Tartu Linnakomitee sekretäriks ja siis Eesti NSV tervishoiuministriks, samuti tema vend Aleksander (Tartu tervishoiuosakonna juhataja) olid aferistid, varjasid oma kulaklikku päritolu ja laskusid finantsmahhinatsioonidesse. A. Jannus ja P. Virkoja Arstiteaduskonnast tuletasid meelde, et vennad Kaljud laimasid ja represseerisid Tartu linnas ja ülikoolis paljusid ausaid inimesi, kusjuures P. Kaljuga ühist liini ajas ka tema asetäitja A. Vill, kes tuleks nüüd selle eest parteibüroost välja viia. Kalju ja Vill koos linnakomitee sekretäri Brandtiga olevat Virkojat

pidanud isegi Ameerika spiooniks. Jannuse ja Virkoja seisukohtadega ühinesid ka Arstiteaduskonna prodekaan Aleksander Räni ning kommunist 1940. aastast Valli Haldre. Tema rääkis ka endise tervishoiu-
ministri Viktor Hioni kaitseks (võttis enne 1940. a. aktiivselt osa tööliikumisest Tartus), keda tema arvates EK(b)P KK VIII pleenumil alusetult tunnistati kodanlikuks natsionalistiks. Sisuliselt oli see muidugi õige, kuid taktikaliselt oli Hioni asja sidumine võitlusega Kalju ja Ko vastu viga, sest seda sai kvalifitseerida parteijoone revideerimisena.

Koosolek katkestati ja seda jätkati alles 29. märtsil, millal koosolekule ilmusid ka kõrged parteifunktsionäärid eesotsas EKP Keskkomitee ideoloogiasekretäri L. Lentsmaniga. Ka vastavad sõnavõttud olid nüüd ette valmistatud. A. Blumfeldt süüdistas kohe esimesena V. Haldret kodanliku natsionalisti kaitsmises ning koos Virkoja, Jannuse ja Räniga parteivastases fraktsioonilises tegevuses. Temaga ühines ka kohe E. Martinson, kes süüdistas gruppi samuti endavastastes kallaletungides. Neid seisukohti toetasid H. Kurg, A. Vill, V. Arhangelski jt., kusjuures I. Issakova nimetas grupi tegevust koguni trotskistlikuks. Seepärast ei olnud L. Lentsmanil enam raske kuulutada nn. grupp revisionistlikuks, kes tahab muuta EK(b)P Keskkomitee poolt kindlaksmääratud poliitilist suunda. Ta rõhutas, et kodanlikud natsionalistid on veel olemas ja neid tuleb paljastada. Vastuvõetud otsuses kvalifitseeriti grupi tegevus antiparteiliseks ning sisuliselt kodanlik-natsionalistlikuks, mis on suunatud kõrgemalseisvate parteiorganite otsuste revideerimisele [16].

A. Räni küsimus, kellel oli varem avastatud kuulumine "kodanlikesse" organisatsioonidesse ja ühe vale haridusdokumendi kasutamine, muudeti samal koosolekul personaalküsimuseks ja ta heideti parteist välja [17].

Hiljem järgnes veel "grupi" liikmete Haldre, Jannuse ja Virkoja tegevuse arutamine, kuid nad jäeti siiski parteisse.

20. mail 1952. a. võttis parteiorganisatsioon partei liikmekandidaadiks häälteenamusega Matemaatika-Loodusteaduskonna dekaani dots. Anatoli Miti, kuigi tema vastu oli mitu (Petrov, Leegen, Javkina jt.) sõnavõtjat. EK(b)P Keskkomitee aga muutis Miti vastuvõtmise ära. Oma ametikohal võis ta siiski tööd jätkata.

7.-8. oktoobril 1952. a. toimunud parteikoosolekul valiti uus parteibüroo ja selle sekretäriks sai V. Arhangelski, kes jätkas endist kodanlike natsionalistide paljastamise joont. Inetult toimus 31. oktoobril

1952. a. endise rektori A. Koorti, kes 1948. aastast oli liikmekandidaat, personaalküsimuse arutamine, milleks ilmselt korraldus tuli kõrgemalt poolt. Inetuid süüdistusi esitasid nii Arhangelski, Vill kui ka Klement. Eriti pandi pahaks, et Koort oli liikmekandidaadiks võetud N. Karotamme soovitusel. Otsustati üsna karmi formulatsiooniga Koort partei liikmekandidaatide hulgast välja arvata [18].

17. veebruaril 1953. a. otsustati parteist välja heita Fred Kudu ankeetandmete varjamise eest ning A. Blumfeldt andmete varjamise eest oma isa kohta, kes Saksa okupatsiooni ajal oli olnud Leningradi oblastis külavanemaks [19]. Blumfeldti osas piirdus EKP Tartu Komitee siiski vaid valju noomitusega.

Samal ajal teravnes teadusprorektori E. Martinsoni konflikt rektori ja parteibürooga. Martinson tegi mitu teravat avaldust kohapeal ja saatis laimavaid kirju ka EKP Keskkomiteesse. 1953. a. otsustas Keskkomitee karistada teda valju noomitusega arvestuskaardile koos hoiatusega laimu ja šantaaži eest. Seda kasutas rektor Klement asendamaks 23.03.1954 Martinsoni teadusprorektori kohal dotsent A. Moskvini. Hiljem tuli sellele kohale prof. Harald Keres. 21. septembril 1953. a oli õppeprorektori kohalt vabastatud ka V. Reiman, kelle asemele määrati Ilo Sildmäe. Nii oli rektoraat uuenenud ja muutunud kõigis lülides teo- võimeliseks.

Parteiorganisatsioonis hakkas olukord paranema alates 1954. a. maist, kui parteibüroo sekretäriks valiti dots. Joh. Kalits: Temagi oli 40. aastate lõpul olnud põlu all, sest võttis kulakliku päritoluga naise. Kalits koos mõttekaaslastega pidas oluliseks saavutada parteiridade kasvu eestlaste hulgas, et konservatiivsed jõud edaspidi parteibüroost välja tõrjuda. Ühtlasi mindi nüüd jällegi eestikeelsele asjaajamisele nii parteibüroos kui ka üldkoosolekutel.

Pärast J. Stalini surma hakkas poliitiline olukord aegamisi liberaliseeruma, võimaldades asuda rehabiliteerima kodanlikus natsionalismis süüdistatuid ja karistatuid. Nii otsustati 1954. a. juunis parteisse taastada Fred Kudu ja kustutada tema varasemad parteilised karistused [20]. Sama aasta oktoobris võidi EKP Keskkomitee loal läbi vaadata kirjanik Aira Kaalu avaldus tema taastamisest parteisse, mis ka rahuldati [21].

Aastad 1954–1955 tähistasid nõukogude võimu mõningast stabiliseerumist Eestis, mis avaldus ka Tartu Ülikooli partei ja komsomoliridade kasvus. Peale tudengite, kes tulid komsomoli soovitusel, hakkas parteisse astuma rohkem aspirante ja teinud omaid õppejõude. Nimetak-

sin vastuvõetutest osaliselt neid, kes hiljem töötasid õppejõududena või teadlastena: Ellen Plotnik, Juhan ja Helle Unger, Leonid Stolovitš, Karl Tiido, Vilma Kelder, Toivo Orav, Harald Peep, Veera Kurvits, Hillar Taliste, Nikolai Kristoffel, Antidea Metsa, Laine Kose (Peep), Raimund Hagelberg, samuti mõned keskmise generatsiooni esindajad, nagu Õigusteaduskonna dekaan Karl Püss. 1955. aastaks oli partei liikmete ja liikmekandidaatide arv võrreldes 1950. aastaga kasvanud 109-lt 161-le. TRÜ komsomoliorganisatsioonis oli 1950. a. 612 liiget, 1955. a. 1541. See oli üle 50 % üliõpilaste koguarvust [22].

1956. a. oktoobris valiti ülikooli parteibüroo sekretäriks dots. Endel Laasik, 1957. a. novembris aga Endel Silk, kes oli tulnud ülikooli aspirandiks ajalehe "Edasi" toimetaja asetäitja kohalt. 1957. a. valitud parteibüroo koosseisu (E. Silk, A. Martin ja K. Siilivask — sekretäri asetäitjad, V. Reiman, Fr. Kudu, A. Raud, L. Päi, M. Jõgi, J. Lott, F. Klement, E. Laasik, L. Päril) võib juba lugeda ülekaalukalt eestimeelseks [23].

Pärast NLKP XX kongressi 1956. a., kus mõisteti hukka J. Stalini isikukultusega seotud massilised repressioonid ning pandi alus nõukogude ühiskonna järgnevale liberaliseerumisele, paranes poliitiline olukord ülikoolis. Jätkus parteiridade kasv, kusjuures sinna astus nüüd rohkem ka keskmise ja isegi üksikuid vanema põlvkonna teadlasi. Eespool kasutatud valikulise loetusprintsipi alusel võiks 50. aastate teise poole uutest parteiliikmetest loetleda järgmisi: Valner Krinal, Ülo Vanaaseme, Vilmar Ruus, Ülo Haldna, Paul Alles, Endel Ploom, Linda Eringson, Vambola Türk, Lembit Valt, Lembit Allikmets, Ülo Voog-laid, Tõnis Loit, Jüri Tammaru, Kadri Gross, Enn Anupõld, Kalev Koger, Erich Mõtlik, Joh. Mäll, Vello Past, Gunnar Kiviväli, Heiki Müür, Erik Truuväli, Arvo Rõõmusoks, Jaan Reimand jt. 1960. a märtsis võeti uuesti partei liikmeks ka Anatoli Mitt ja liikmekandidaadiks professor dr. Mihkel Kask, kes 1941. a. 14. juunil küüditati Venemaale ja rehabiliteeriti pärast NLKP XX kongressi [24]. Ülikoolis töötas M. Kask pärast tagasitulekut 1956. a. hügieenikateedri assistendina, 1958. aastast alates kateedrijuhatajana.

Uute liikmete juurdetuleku tõttu oli ülikooli parteiorganisatsiooni liikmete arv kasvanud 1960. aastaks 230-ni, kusjuures neist enamik pärines nüüd eestlaste hulgast. Tõusnud oli organisatsiooni autoriteet ja iseteadvus. See ei meeldinud sugugi EKP Keskkomitee dogmaatikutest funktsionääridele eesotsas ideoloogiasekretär L. Lentsmaniga. Osa neist ei suutnud ega tahtnud kaasa minna N. Hruštšovi "sula" ajajärgu

poliitikaga. L. Lentsman oli alati valmis, rusikas püsti, ruttama taltsutama "kodanlike natsionaliste" ülikoolis ja mujal.

Kultusejõrgne vaimne vabanemine ja iseteadvuse kasv ülikoolis väljendus mitmes diskussioonis aastail 1956–1958 äärmusliku konservatismi ja teaduse vulgariseerimistendentside vastu. Üheks selliseks kollektiivseks kriitiliseks rünnakuks oli ülikooli kirjanduskateedrite ja üliõpilaste eesti kirjanduse ringi korraldatud Endel Sõgla toimetusel ilmunud keskkooli eesti kirjanduse õpiku arutelu. Selle vulgaarsotsioloogiline, paljusid eesti kirjanikke ignoreeriv või tauniv suund sai hävitava kriitika osaliseks, kuigi selle juures tuli vältida marksismi ja nõukogude ühiskonna otsest kriitikat. Teise näitena võiks tuua ülikooli ajaloolaste kollektiivi (J. Konks, L. Loone, M. Lõhmus, H. Moosberg, H. Palamets, E. Plotnik, K. Siilivask (juhendaja), A. Trummal, S. Vahtr) poolt koostatud "Eesti NSV ajaloo" keskkooli õpiku maketi arutelusid [25]. Seekord olid ründavaks pooleks EKP Ajaloo Instituudi ja Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi teadurid, kelle selja taga oli selgesti tunda L. Lentsmani suunavat kätt. Sealtpoolt võeti kriitika alla eeskätt sellised faktid, nagu vähese sõpruse näitamine vene ja eesti rahva vahel, eesti enamlaste 1917.–1920. aastate agraarpoliitika kriitika, 1949.–1950. aasta põllumajanduse kollektiviseerimise hindamine sundkollektiviseerimisena ning viited suurriikliku šovinismi ilmingutele Nõukogude Liidu rahvuspoliitikas. Tallinna ajaloolased ründasid ülikooli ägedalt ja süüdistavate epiteetidega. Vägikaikavedu kestis 1958. aastani, millal "lätlaste abiga" õnnestus Lentsmani ennast avalikult lüüa ühiskonnateadlaste nõupidamisel Tallinnas. Nimelt võtsin just enne seda osa Riias toimunud venekeelse "Läti NSV ajaloo" III köite arutelust [26]. Nimetatud nõupidamisel esitasin L. Lentsmanile avalikult mõned põhimõttelised küsimused ülalnimetatud süüdistuste kohta. Nagu oli oodata, hindas ta nende käsitlust Tartu ajaloolaste poolt vigaseks, peaaegu revisionistlikuks. Võisin oma vastuses tsiteerida lätlaste maketti, milles väljendatud seisukohad langesid nendes küsimustes ühte meie keskkooliõpiku seisukohtadega. Lõök oli seda tugevam, et Riia arutelust võttis osa ka Läti KP Keskkomitee toleaeagne ideoloogiasekretär Arvids Pelše, hilisem NLKP Keskkomitee sekretär, kes neid kriitilisi hinnanguid toetas. Lõpetasin oma esinemise sõnadega "Eespooltoodust võib järeldada, et ajalooküsimustes võib eksida mitte ainult Siilivask, aga ka Lentsman!" Saal reageeris sellele tugeva aplausiga, mis järsku lakkas, kui koosolijad nägid Lentsmani morni ja vihast nägu. Ta oli nii löödud, et ei suutnud enam reageerida. Õpiku maketi

jättis ta nüüd rahule ning tolleaegse haridusministri Arnold Greeni toetusel võis "Eesti NSV ajaloo" õpik keskkoolile 1959. a. ilmuda, kuigi nuditud kujul. Lentsman ei olnud muidugi unustaja mees. Juba varem oli ta ähvardanud "sel poisil kõrvad pihku võtta". Ükskord tal see võimalus tuligi, ent ilmselt mitte sel määral, nagu ta oleks soovinud.

Kuigi ülikooli elus olid "40. aastate kangelased" (Kaljo, Vill, Šardin, Martinson, Petrov jt.) kas lahkunud või juhtivatelt positsioonidelt tagasi tõrjutud, ei saa ka 1950. aastate teise poole ideoloogilist situatsiooni lugeda kaugeltki lihtsaks. Ühiskonnateaduste kateedreid juhatasid V. Reiman (NLKP ajalugu), Arnold Raud (poliitiline ökonomia) ja professor Otto Štein (filosoofia). Kõik olid vana, stalinliku kooli mehed. Tõsi, prof. Štein luges loenguid omamoodi huvitavalt, kaasaelamise ja hasardiga, kuid jäi teaduslikult ikkagi vaid harrastusteadlase tasemele. Tervikuna oli tolleaegne ühiskonnateaduste õpetamine dogmaatiline ja kivilinenud ning kateedrijuhatajate perekonnanimede järgi hüüti seda raudbetoonseks (*želežbetonnõi*) marksismiks. Siit tulenesid vastuolud nii noorema põlvkonna õppejõududega (J. Kalits, K. Koger, M. Bronštein, R. Blum jt.) kui ka üliõpilastega. Viimastel täheldati ka mitmesuguseid "natsionalismi" avaldusi. Selliseks kvalifitseeriti EKP Tartu Linnakomitee poolt 1958. a. eesti filoloogia osakonna 4. kursuse üliõpilaste osavõtt oma kursusekaaslase matustest, sest üliõpilasmütsile oli seotud must ääris, mis varjas punase joone. Nii olevat tekkinud sini-must-valge värvikombinatsioon. Kursusejuhatajat Heino Liimetsa süüdistati poliitilise valvsuse puudumises [27]. Rektor Klement hoiatas ka 1958. a. kasvanud revisjonismilaine eest, mis olevat tekkinud isikukultuse kriitika tulemusena [28].

Olukord paranes filosoofiakateedris siis, kui selle juhatajaks sai 1960. a. M. Makarov, kes ise oli tõsine filosoof. Samal aastal sai NLKP ajaloo kateedri juhatajaks ajalookandidaat Johannes Jakobson ning 1961. a. poliitökonoomia kateedri juhatajaks Mihhail Bronštein, kes oli kujunenud tugevaks spetsialistiks põllumajandusökonomika küsimustes. Võrreldes V. Reimaniga oli ka J. Jakobsoni tulek positiivne, kuid tema loengud ei kujunenud eriti populaarseks. Pealegi tekkisid tal pingelised suhted rektor F. Klementiga, kes andis Jakobsonile hüüdnimeks laadamarksist, mis iseloomustas tema loengute ja esinemiste üldstiili.

Enda vabastamisele teadusprorektori ametist oli E. Martinson 1954. a. reageerinud uue kaebekirjaga EKP Keskkomitee büroole, milles laimas alusetult ülikooli juhtivaid tegelasi, EKP Tartu Linnakomitee töötajaid ning ka L. Lentsmani, nimetades viimast isegi kõrges

ametis olevaks provokaatoriks ja kodanlikuks natsionalistiks. EKP Keskkomitee karistas teda nüüd uue valju noomitusega, millele lisandus nõudmine Martinson Eestist ära saata. Klement, kes Martinsoni teadlasena hindas, seda siiski ei teinud. Pärast karistusi jäi Martinson mõneks aastaks suhteliselt vaikseks, tegeldes peamiselt oma erialaga. Aegajalt ta siiski võttis mõnel koosolekul sõna, paljastades arvatavaid kodanlikke natsionaliste ning saatis ka siia-sinna mõne kaebekirja.

1950. aastate lõpul Martinsoni "ühiskondlik tegevus" aktiveeris uuesti. 1959. a. sügisel esines ta Arstiteaduskonnas avalikult kommunist Zinaida Saare valimise vastu kateedrijuhatajaks, kasutades sealjuures solvavaid väljendusi. Küsimust arutati nii Arstiteaduskonna kui ka ülikooli parteibürool. Viimasel tehti ülikooli parteikoosolekule ettepanek viia Martinson, kellel olid parteilised karistused veel maha võtmata, partei liikmest liikmekandidaadiks, millise ettepaneku üldkoosolek 22. detsembril 1959. a. ka aktsepteeris [29], ent Linnakomitee ei kinnitanud.

"Juhtumised" Martinsoniga aga jätkusid. 1960. a. kevadel korraldas ta skandaali Arstiteaduskonna vene osakonna üliõpilasele Limonetsile, süüdistades teda altkäemaksu pakkumises, et biokeemia eksamil läbi pääseda. Et asitõendite puudumisel ülikool ei reageerinud, esitas Martinson kaebuse kohtusse, kus aga üliõpilased tunnistasid Limonetsi kasuks ja kaebus jooksis tühja [30]. 1960. a. oktoobris toimus Martinsonil kokkupõrge dots. R. Loogaga, keda ta jämedalt solvas. Küsimust arutati Arstiteaduskonna parteibürool, kus nõuti, et Martinson Looga ees vabandaks, samuti, et ta kõrvaldataks pedagoogiliselt töölt ning selgitataks välja tema tervislik seisund [31].

Järgnevalt tekkinud psühhoosi seisundis teatas Martinson oma kodus dr. L. Päile ja A. Šefferi, et ta on otsustanud tagakiusamiste tõttu elust lahkuda. Et veenmised ei aidanud, helistasid arstid psühhiaater dots. J. Saarmale, viimane omakorda prorektor I. Sildmäele (rektor Klement ei olnud Tartus), kes andis soovitusena enesetappu igal juhul vältida. Tulnud Martinsoni juurde, leidis dots. Saarma patsiendi olevat ägedas "paranoilises seisundis". Et Martinson keeldus hospitaliseerumast, kutsus dr. Saarma välja miilitsa ja laskis Martinsoni toimetada psühhoneuroloogiahaiglasse, et enesetappu vältida. Järgmisel hommikul vestles Martinsoniga, kes oli juba ilmselt kriisist üle saanud, prof. Elmar Karu ja lubas ta koju [32].

E. Martinson algatas nüüd tugeva vastuaktsiooni, kaevates nii Moskvasse kui ka Tallinnasse oma vägivaldse paigutamise pärast

haiglasse. Tartu prokuratuur pidi hakkama tema kaebuse alusel selgitama dots. Saarma tegevuse seaduspärasust. EKP Keskkomitees arvati algul (L. Lentsman), et hospitaliseerimine oli õige samm ja tuleks korraldada meditsiiniline ekspertiis, kuid siis hakati sellest seisukohast taganema. Moskva surve, kus oldi ikka arvamisel, et kohtadel on tegemist kodanliku natsionalismiga. J. Saarma sai parteilise karistuse. Surve alla langes ka õppeprorektor I. Sildmäe, kellel olid tekkinud mõned vastuolud F. Klementiga ja EKP Keskkomitee töötajatega (L. Lentsman) ning kes pidi 1961. a. mais prorektori kohast loobuma. Teda asendas õppeprorektori kohal Enno-Lembit Mikkelsaar, kelle organisaatorivõimed olid märksa nõrgemad. Sildmäe oli pannud korra majja õppetöö korralduses, samuti loonud hea kontakti ülikooli komsomoliorganisatsiooniga, mille tulemuseks oli töökasvatuse süvenemine: osavõtt viljakoristustöödest uudismaadel ja ülikooli ehitustöödest oli võtnud massilise ulatuse. Kaks kolmandikku ülikooli staadioni ehitustöödest tehti ühiskondlikus korras. 1960. a. suvel töötas Balti Soojuselektrijaama, Kääriku spordibaasi rajamisel, Tartu linna ehitustöödel ja mujal 1186 üliõpilast [33].

Samal ajal ilmnis üliõpilaste hulgas ka mitmesuguseid rahvusliku ja isamaalise vaimu avaldusi, mida tollal hinnati ametlikult kas natsionalistlikuks või nõukogudevaenulikuks. 1960. a. eksmatrikuleeriti mitmesuguste Nõukogude-vastaste väljenduste või tegevuse pärast rida üliõpilasi (Raudnask, Markus, Kõdar) [34]. Samal aastal ei valitud eetilisi-moraalsetel kaalutlustel ("romaanide eest") ja selle taga peituvatel poliitilistel motiividel tagasi füsioloogiakateedri vanemõpetajat Olaf Imelikku, kes pidi ülikoolist lahkuma [35]. 1961. a. tegi katse pääseda illegaalselt välismaale Õigusteaduskonna üliõpilane Enar Komp, kes oli NLKP liige. Selle eest said ta parteisse soovitajad (Ananjeva, Salumaa, Laasik) parteiliseks karistuseks märkuse [36].

Ülikooli parteiorganisatsiooni kiire kasv (1960. a. oli selles 231 liiget ja liikmekandidaati) ja "iseseisvumine" ei meeldinud sugugi EKP Keskkomitee mitmele funktsionäärile. 1961. a. anti teaduskonna parteiorganisatsioonidele allorganisatsiooni õigused ning parteibüroo asendus parteikomiteega. EKP Keskkomitee otsustas nüüd suunata TRÜ parteikomitee sekretäri palgalisele kohale parteitöötaja väljastpoolt ülikooli, nimelt Tallinna Polütehnilise Instituudi poliitökonoomia kateedri vanemõpetaja Uno Polisinski, kes varem oli õppinud Moskvas Ühiskonnateaduste Akadeemias. Parteikomiteesse aga valiti tagasi suurem osa endise parteibüroo koosseisust.

U. Polisinski tööaeg ülikooli parteikomitee sekretärina osutus mitme suure intsidendi tõttu raskeks ja keeruliseks. Üliõpilaste elu häiris 60. aastate algul oluliselt see, et ülikoolides lõpetati sõjaline õpetus ning esimeste kursuste meesüliõpilasi hakati võtma armeesse. Sel puhul tekkiski ööl vastu 1. novembrit 1962. a. ülikoolis üks suuremaid intsidente. Nimelt seoses Õigusteaduskonna II kursuse üliõpilase Söördi saatmisega armeesse korraldati talle Pälsoni ühiselamus pidu, millest kursusejuhendajana võttis osa ka prof. Elmar Ilus. Pälsoni tudengitele lisandus ka EPA üliõpilasi. Viimastest olevat üks sisenedes hüüdnud "Heil Hitler!" ja pannud pudeli lauale. Teiste hulgas lauldud ka laulu "Erika", mida tollal peeti fašistlikuks. Pälsonist siirduti ülikooli peahoone eest läbi Kingissepa (Jakobi) tänavale Tartu Sõjakomissariaadi ette plakatitega "TRÜ kupeldab meid maha!", "Elagu Bundeswehr". Teel lauldi ka Eesti leegionäride laulu "Jää vabaks Eesti meri ..." ja kohale jõudes hüütud loosungeid, nagu "Kuuba — ei! Jänki — Ja!", "Maha sõjavägi!", "Elagu TRÜ!" [37].

Kui palju selles sündmuses, milles osales ka kaks partei liiget, oli ettekatsetut ja organiseeritud, palju lihtsalt omasoodu stiihiliselt kujunenut, on praegu raske öelda, kuid ametlikes ringkondades võeti asja äärmiselt tõsiselt. Küsimust arutati 15. novembril ülikooli parteiorganisatsiooni koosolekul, kusjuures ettekande "Mõningate TRÜ üliõpilaste huligaansust ja natsionalistlikust käitumisest" pidas EKP KK esimene sekretär Joh. Käbin ise. Toimunu olemust resümeeris ta järgmiselt: "Ei olnud avalikku Nõukogude-vastast väljaastumist, kuid oli katse kasutada purjus tudengeid Nõukogude-vastaseks demonstratsiooniks" [38].

Üldkoosolekul mõisteti üliõpilaste käitumine paljude sõnavõtjate (J. Jakobson, H. Gross, M. Titma, U. Polisinski jt.) poolt hukka. E. Salumaa arvas, et grupp profašistlikult meelestatud üliõpilasi (Kasemaa, Palumets, Maran, Visnapuu) püüdsid armeesse võtmise tõttu tekkinud protestimeeleolu ja joomingut muuta "profašistliku ja natsionalistliku maiguga huligaanitemiseks". Tragikoomilise sõnavõtuga esines uus õppeprorektor E.-L. Mikkelsaar, kelle korduvalt rõhutatud põhitees oli, et pragudest ronivad välja "lutikad" ja hammustavad meid "pehmet kohast" — teadagi millisest (protokollis viisakamalt: sealt, kus oleme kõige lodevamad) [39].

Selle intsidendi arutamisel EKP Linnakomitee bürool 13. novembril oli ülikool saanud kõvasti sakutada. Rektor F. Klementit ja U. Polisinskit karistati valju noomitusega koos arvestuskaardile kandmisega.

Ent ülikooli rektoraati ja parteikomiteed ootas ligemas tulevikus veel teinegi raske juhtum, nimelt prof. E. Martinsoni enesetapp. Tegelikult oli sellel sündmusel eellugu, mis viis kaks professorit traagilisele lõpule. Nimelt toimetas prof. Valter Hiie 1961. a. kevadel ühte ülikooli "Toimetiste" numbrit, kuhu pidi minema ka E. Martinsoni artikkel, mida aga Hiie ei tahtnud avaldada negatiivse retsensiooni tõttu. Tema ja Martinsoni vahel puhkes sõnasõda, milles Martinson nimetas Hiie hullaaniks ja Hiie Martinsoni häbematuks. Martinson olevat olnud sündmusest nii erutatud, et veel loengul tudengitele siunanud Hiie, siis minestanud ja kiirabiga ära viidud. Martinsoni käitumine mõisteti hukka ülikooli parteikomitee koosolekul. Teda kohustati prof. Hiie ees vabandama ja hoiatati, et võib kerkida üles küsimus tema parteisse kuulumisest [40].

Martinson siiski Hiie ees ei vabandanud. 1963. a. algul esitas ta EKP Keskkomiteele avalduse oma parteilise karistuse mahavõtmiseks, mis saadeti ülikooli parteikomiteesse arutamiseks. See pidigi siin arutusele tulema, ent Martinson ise palus arutamist edasi lükata. Vahepeal läks ka biokeemiakateedri juhataja, s.o. Martinsoni koht ümbervalimisele. Eelarutlusel Arstiteaduskonna nõukogus tõstis dekaan A. Linkberg esile Martinsoni teadustööd, kuid kritiseeris tema käitumist. Sõna võttis ka prof. Hiie, kes teatas, et Martinson ei ole ikka veel tema ees oma käitumise pärast vabandanud. Kõneldes ta erutus. Kannatades südamepuudulikkuse all, kaotas Hiie teadvuse ja viidi haiglasse, kus ta varsti suri. See mõjus niivõrd, et rõhuv enamik Arstiteaduskonna nõukogu liikmetest hääletas Martinsonile soovitusel andmise vastu. Jäädes täielikku isolatsiooni ja ilmselt elades ka hingeliselt üle Hiie surma, lõpetas Martinson 26. aprillil 1963. a. oma elu enesetapuga. Mahajäetud kirjas luges ta oma surmas süüdi olevaks rektor F. Klementit, mis muidugi oli põhjendamatu.

Järeloom ei jäänud ka nüüd tulemata. Moskvast NLKP Keskkomiteest saadeti kohale komisjon Martinsoni surma põhjusi uurima. See ei suutnud küll teha kedagi isiklikult vastutavaks Martinsoni enesetapu põhjustajana, kuid leidis mitmeid üldisemaid asjaolusid, mis seda tingisid. Üheks olulisemaks neist peeti seda, et viivitati ja venitati Martinsoni parteilise karistuse mahavõtmisega. Sel põhjusel otsustas EKP Keskkomitee Presiidium karistada U. Polinskit ja Arstiteaduskonna parteisekretäri Metšetinit noomitusega koos arvestuskaardile kandmisega, teha märkus Tartu Linnakomitee sekretärile F. Liivikule ning juhtida tähelepanu EKP KK parteikontrolli esimehele Karotomile.

Ülikooli parteikomitee uus sekretär U. Polisinski oli seega lühike- se aja jooksul saanud kaks korda karistada peaaegu mitte millegi eest. Ja sellest piisas. Ta palus ennast mitte enam sekretäriks valida. Nüüdki otsustati uus parteisekretär tuua ülikooli väljastpoolt. Selleks valiti 1963. a. oktoobris toimunud aruandlus-valimiskoosolekul Lembit Raid, kes enne seda töötas EKP Elva Rajoonikomitee teise sekretärina. Ent Raid oli TRÜ ajaloo-osakonna vilistlane, kes ei olnud kaugeltki nii rumal, et oleks hakanud ülikoolis Keskkomiteele tuliseid kastaneid tuhmast välja tooma.

Aruandlus-valimiskoosolekul olid ideoloogiatöö küsimused küllalt teravalt päevakorras. Sealhulgas kritiseeriti ka minu kui Ajaloo-Keele- teaduskonna dekaani tegevust: olin üliõpilaste vastuvõtukomisjonis julgenud kaitsta pastori poja immatrikuleerimist, toetanud Anatoli Pravdini tagasivalimist (põdes joomatõbe) ning võtnud "Vatikani agendi" A. Kurtna lugema itaalia keelt kahe tunniga nädalas (F. Klement). Julgesin ennast nendes küsimustes õigustada ja pealegi kaitsta noorkirjanikke Jüri Tuulikut ja Paul-Erik Rummot. Mõlemale püüti külge pookida ühekülgset negatiivset mainet [41].

1965. a. mais arutati ülikooli parteiorganisatsiooni koosolekul NLKP Keskkomitee 1965. a. märtsipleenumi tulemusi (ettekandja Joh. Käbin). Siin esines ägedalt V. Palm, kes ütles, et isikukultuse kandjaid on veel hulgaliselt, teaduses eeskätt Trofim Lõssenko grupp ja tema pooldajad. Ta märkis, et ka Eesti Teaduste Akadeemia president Joh. Eichfeld kuulus Lõssenko vaadete propageerijate hulka ja püüab alles praegu suunda muuta [42].

Vaatamata traagilist laadi sündmustele arenes poliitiline elu ülikoolis 1960. aastate esimesel poolel soodsalt. Kõrgemalt poolt ei õnnestunud ülikooli parteiorganisatsiooni iseseisvat eestimeelset suunda muuta. Partei read kasvasid eeskätt eestlaste arvel. Parteisse võeti Leo Schotter, Jüri Ristkok, Hans Trass, Ellen Turu, Artur Lind, Lembit Tähepõld, Heinart Sillastu, Toomas Alatalu jt., samuti rohkem vanema põlvkonna esindajaid: Andres Päril, Viktor Simm. 1965. a. oli partei liikmete ja liikmekandidaatide arv ülikoolis tõusnud 432-ni.

1960. aastate teine pool algas pahaendeliselt, sest vahetult enne selle algust võeti konservatiivsete jõudude poolt ametist maha NLKP Keskkomitee peasekretär N. Hruštšov. See lisas indu ka Eesti konservatiividele, kelle hulka kuulus EKP Keskkomitee ideoloogiasekretär L. Lentsman. Ülikooli partei- ja komsomoliorganisatsioon aga püüdsid jätkata endist liberaliseerimisele ja demokratiseerimisele orienteeritud

poliitilist joont. Mõningal määral saigi seda jätkata, sest riigi uus poliitiline juhtkond eesotsas L. Brežneviga ei julgenud avalikult lahti öelda NLKP XX kongressi seisukohtadest, tegelikult aga teostati neokonservatismi või neostalinismi poliitikat.

1965. a. oktoobris valiti ülikooli parteikomitee sekretäriks jällegi oma inimene dots. E. Salumaa näol. Sellest aastast alates tõusis ülikoolis teravalt päevakorda ka materiaalse baasi küsimus. Üliõpilaste arv oli kiiresti kasvanud, kuid auditoorne ja laboratoorne baas oli jäänud vanaks ja osaliselt amortiseerunud. Ülikooli teadusliku raamatukogu ülekoormatus hakkas üle kasvama avariiseisundiks. Sellel pinnal kasvas ka rahulolematuse rektoraadi, eriti rektor F. Klementi suhtes, sest paljude partei liikmete arvates ei ajanud ta ülikooli majandusasju vajaliku aktiivsusega. Aruande-valimiskoosolekul esinesid vastavate sõnavõttudega L. Võhandu, J. Reimand jt.

1966. a. esines ülikooli parteiorganisatsiooni üldkoosolekul NLKP XXIII kongressi töö tulemustest tolleaegne Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimees Valter Klausson. Sõnavõttude enamik (V. Krinal, M. Bronštein, H. Vahter, A. Viru, V. Palm, J. Peegel jt.) oli pühendatud materiaalse baasi küsimustele. Võeti vastu otsus koostada ülikooli arendamise perspektiivplaan, milles ette näha tähtsaimad uusehitused [43].

Seoses NLKP XXIII kongressi direktiivide arutamisega ülikoolis 1966. a. algul kerkis üles ka küsimus partei poliitilisest suunast, kui-võrd ei olnud selgesti väljendatud suhtumine NLKP XX kongressi seisukohtadesse. Direktiive otsustati esialgu arutada teaduskondade parteiorganisatsioonides. Mitmed parteikomitee liikmed (V. Palm, R. Blum jt.) nõudsid ülikooli parteiorganisatsiooni üldkoosoleku kokkutsumist, et arutada laiemalt parteipoliitilisi küsimusi. Nende ja rektori vahel puhkes parteikomitees 10. märtsil 1966. a. äge diskussioon, milles Klement märkis, et poliitiline olukord on muutunud väga närviliseks ja tegelikult tahetakse avada diskussioon poliitilistes ja ideoloogilistes küsimustes, mida on õigus teha vaid NLKP Keskkomiteel. Tema ja F. Kinkari sõnavõttudes vilksatas esialgu isegi süüdistus parteipoliitilisest opositsioonist. V. Palm ja R. Blum rõhutasid, et partei põhikiri annab õiguse rääkida kõigist küsimustest. Põhimõtteline on aga probleem, kas leninlikud töönormid on parteis taastatud või mitte. R. Blum lisas, et isikukultuse taastamise oht on reaalne, sest tema artiklist ajakirjale "Voprossõ Filosofii" tõmmati maha kõik kohad, mis rääkisid isikukultuse kahjulikkusest. Ei tähistatud ka NLKP XX

kongressi 10. aastapäeva. Parteikomitee liikmete enamus otsustas siiski üldkoosolekut mitte kokku kutsuda, sest see oleks ilmselt teravdanud niigi pingelisi vahekordi EKP Keskkomiteega [44].

Parteiorganisatsiooni aruande-valimiskoosolekul 31. okt. 1966. a. kerkisid sõnavõttudes üles samad küsimused. V. Palm teatas, et ülikooli reaõppejõudude allkirjadega saadeti NLKP Keskkomiteele kiri, milles avaldati rahutust ilmnenu tendentside puhul rehabiliteerida J. Stalini tegevust ja taastada osaliselt isikukultusaegseid meeleolusid. R. Blum rääkis nendest küsimustest pikemalt ja põhjalikumalt.

Koosolekul viibinud L. Lentsman ei astunud otseselt nende sõnavõttude vastu, kuid rõhutas oma sõnavõtus, et ideoloogiline olukord on muutunud pingelisemaks, palju kuulatakse välismaa raadiot, emigrandid saavad Eestisse massiliselt nõukogudevastast kirjandust jne. Ühtlasi teatas ta, et rektor Klement on esitanud Keskkomiteele avalduse sooviga lahkuda oma kohalt tervisliku olukorra tõttu. Otsust selles suhtes ei ole veel tehtud ja esialgu tuleb tal rektori kohustusi edasigi täita [45].

Kas rektori avaldus oli tõsiselt mõeldud või taktikaline käik? Võib eeldada, et tegemist oli viimasega. Ülikoolis oli tekkinud rektori vastu teatud opositsioon, mida ühelt poolt kandsid poliitilistes küsimustes Palmi-Blumi grupeering, mida toetasid Ülo Vooglaid, Leonid Stolovitš jt., praktilise töö küsimustes I. Sildmäe grupeering, mis oli eriti kritiseerinud Klementi liberaalset suhtumist E. Martinsoni tegevusse. Ka EKP Keskkomitees olid mõned tegelased (A. Vader) Klementi suhtes negatiivselt meelestatud. Rektorigil oli vaja selgitada temasse suhtuvate jõudude vahekord.

Samal ajal oli ülikooli komsomoliorganisatsioonil, laiemalt Tartu komsomolil, kujunemas konflikt ELKNÜ Keskkomiteega, eeskätt selle esimese sekretäri Rein Pollimani bürokratiseerunud tööstiili tõttu. 1967. a. toimunud TRÜ komsomoliorganisatsiooni XV konverentsil ilmnas kriitika (T. Sutt, Ü. Vooglaid jt.) ELKNÜ KK, eriti aga R. Pollimani aadressil, kes oli asjatundmatult ennast seganud ka Keskkomitee juures tegutseva Eesti Üliõpilaste Nõukogu koosseisu komplekteerimisse ja tegevusse. 9. okt. 1967. a. tegi üliõpilasnõukogu avalduse, milles väljendati protesti Keskkomitee "mõnede töötajate" tööstiili vastu [46].

Ülikooli aruandlus-valimiskoosolekul 23. oktoobril 1967. a. kritiseeriti esmakordselt teravalt L. Lentsmani tööstiili. I. Sildmäe märkis oma sõnavõtus, et vabariigi juhtkonnas on mõningaid eeskujuid andvaid

mehi, nagu Arnold Veimer, kes juhtimistöö kõrval teeb edukalt ka teadust. Seda aga peaks tegema eeskätt vabariigi ideoloogiajuht L. Lentsman, kuid tema teoreetilisi töid sellelt alalt ei ole õnnestunud lugeda, sest neid lihtsalt ei ole. Kas ei peaks ta ennast vahepeal teoreetiliselt täiendama, et siis pöörduda juhtivale tööle tagasi? Mikk Titma küsis oma sõnavõtus, kas 17 aasta jooksul, millal L. Lentsman on vabariigis juhtinud ideoloogiatoöd, tõesti ei ole kerkinud esile "kedagi nooremata ja võimekamat?" [47]. Ülikooli parteikomitee uueks sekretäriks valiti dots. Vilmar Ruus.

Konfliktsituatsioon süvenes ELKNÜ TRÜ organisatsioonil ELKNÜ Keskkomiteega, mille esimeseks sekretäriks oli miilitsatöö kogemuste ja praktikaga Rein Polliman. 1978. a. veebruari lõpul toimunud ELKNÜ kongressi eel asuti Tartu delegatsiooni nõupidamisel seisukohale, et komsomoli prestiiž vabariigis on langenud ja seda suurel määral Pollimani juhtimisstiili tõttu. Sellest teatati ka elnevalt EKP Keskkomiteele, kus aga võeti vastavad ettevaatusabinõud tarvitusele. Kohale kutsuti ka ÜLKNÜ Keskkomitee esimene sekretär Pastuhhov. Kongressil esinesid kriitiliste analüüsivate seisukohtadega ülikoolist Ü. Vooglaid ja M. Titma, samuti ELKNÜ Tartu Linnakomitee sekretär Milvi Reinfeldt (Hirvlaane). Neile olid organiseeritud vastusõnavõttud, peamiselt töölisdelegaatide poolt. Selle tõttu tekkis kongressil nagu tööliste antiintellektuaalne suund Tartu noorintelligentsi vastu. EKP Keskkomitee esindajate surve viidi ikkagi läbi R. Pollimani valimine (vastaskandidaadiks oli K. Adamson) esimese sekretäri kohale, kuigi selle organi "intelligentsustaseme" tõstmiseks valiti teiseks sekretäriks füüsikakandidaat Aare Purga [48]. Uued opositsionärid Tartust võeti muidugi arvele ja said hiljem mitmel viisil pigistada.

1968. a. augustis toimus Nõukogude, täpsemalt Varssavi pakti liikmesriikide sõjaline interventsioon Tšehhoslovakkiasse, et likvideerida A. Dubčeki ja L. Svoboda poolt juhitud humaanse sotsialismi režiim. Tartu ja rõhuv enamik ülikooli intelligentsist hindas seda sündmust üheselt kui NLKP XX kongressil alanud liberaalsema parteipoliitika ametlikku lõppu. Esines mitmeid rahulolematuse avaldusi, sealhulgas ka ülikooli parteikomitees, kuid muuta ei saanud enam midagi.

Teatud reaktsiooniks Tšehhoslovakkia sündmustele olid 19.–20. oktoobrini toimunud IV üliõpilaspäevad Tartus. Mitmed üliõpilasrongkäigus kantud loosungid olid poliitilise alltekstiga: "Elagu NSV Liidu peen välispoliitika!" (ironiline vihje Tšehhoslovakkia sündmustele), "Virus valge" Ja! "Moskva eriline" Ei!", "Kas

Tuhkatriinu võidab prints Alberti südame?” (viide kultuuriminister Albert Lausi kavatsusele takistada P.-E. Rummo “Tuhkatriinumängu” esietendust), “Elagu vankumatu marksist Lentsman!”, “Rookida puh-taks eesti keel!” jt. [49]. Kahes viimases loosungis oli pilkeobjektiks otseselt kõrgem parteibürokratia Eestis. Et nädal hiljem toimunud Tal-linna üliõpilaspäevad omandasid analoogilise ilme ja muutusid organi-satsiooniliselt stiihiliseks, tulid need sündmused parteiorganites arutu-sele. EKP Tartu Linnakomitee võttis vastu spetsiaalse otsuse “Tartu IV üliõpilaspäevade läbiviimisel esinenud tõsistest puudustest”, mida tuli arutada ka ülikoolis.

EKP ja ELKNÜ Keskkomiteede erilise tähelepanu alla langes nüüd TRÜ komsomolikomitee juhtkond. Selleks et mitte lasta 1969. a. tagasi valida sekretäri ja tema asetäitja kohtadele “opositsioonilisi” tegelasi Sirje Endret ja Peeter Vihalemma, sõitsid kohale EKP KK teine sekretär A. Vader ja ELKNÜ KK esimene sekretär A. Purga. Koos rektoriga tuli neil näha palju vaeva, et saada uuteks sekretärideks Laur Karu ja Jaak Allikut. Tegelikult jätkasid need vana joont ettevaatlikumates tegevusvormides.

EKP Keskkomitees asuti nüüd seisukohale, et ülikoolile on vaja “kõvemat kätt”. 1969. a. autasustati rektor F. Klementit Lenini orde-niga. Seekord ei tähendanud orden edutamist. 1. mail 1970. a. lahkus ta rektori ametist. Samast päevast sai TRÜ rektoriks Arnold Koop, tolle-aeagne Eesti NSV kõrghariduse minister. Klementi “liberaalne” valitse-misperiood asendus Koobi märksa autoritaarsema valitsemispe-rioodiga.

Tervikuna oli ülikooli parteiorganisatsioonis aastail 1951–1970 toimunud areng positiivses suunas. Seda oli esimeses järjekorras põh-justanud ülikooli parteiorganisatsiooni koosseisu kvalitatiivne ümber-kujunemine eestikeelseks ja eestimeelseks. Ka 1960. aastate teisel pool-lel astus parteisse arvukalt õppejõude ja andekaid perspektiivseid üli-õpilasi (Kaljo Pöder, Elmar Vasar, Henno Tikko, Juhan Peegel, Inge Unt, Arvo Tikk, Toomas Sulling, Mart Kubo, Abner Uustal, Herbert Lindmäe, Sirje Endre, Johannes Tammeorg, Eimar Rahumaa, Donald Visnapuu jt.).

Kasvas uute teadlaste põlvkond, kes algul omandas kandidaa-dikraadi, 1960. aastate teisest poolest aga doktorikraadi. Viimases osas toimus murrang just aastail 1968–1975, millal ainuüksi TRÜ-s kaitsti oma õppejõudude poolt üle 50 doktoritöö. Ülikool osutus piisavalt

immuunseks venestamiskatsete ja väljastpoolt tuleva surve pareerimiseks.

ALLIKAD. KIRJANDUS

1. **M. Hirvlaane.** Poliitiliste ümberkorralduste mõjust Tartu teadustöö olukorrale aastail 1944–1950 // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. XXII (1). Tartu, 1989. Lk. 154–175.
2. **J. Ant, L. Raid.** EK(b)P Keskkomitee 1950. a. VIII pleenumi mõjust Tartu ülikoolis // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. XXII (1). Lk. 176–188; **L. Raid.** Tartu ülikool stalinlikus parteipoliitikas aastail 1940–1952 // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. XXV. Tartu, 1991. Lk. 12–33.
3. **Õ. Elango.** EK(b)P Keskkomitee 1950. a. VIII pleenum ja Eesti NSV Teaduste Akadeemia // Teaduslugu ja nüüdisaeg V: 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat. Tallinn, 1989. Lk. 46–49.
4. **E. Martis.** Üliõpilaste represseerimisest 1950–1951. Tartu ülikooli ajaloo küsimusi XXV. Tartu, 1991. Lk. 30–40.
5. Eluloolised andmed ülikooli juhtkonna ja õppejõudude kohta siin ja edaspidi võetud teosest “Tartu Riikliku Ülikooli õppe-teaduskoosseisu bibliograafianimestik 1944–1980. Tallinn, 1987.
6. Eesti Riigiarhiivi Filiaal (Parteiariiv) (edaspidi: ERAF). Fond 151, Nim. 8. S. 3. L. 221–222.
7. ERAF. F. 151. Nim. 7. S. 2. L. 4–5.
8. Samas. L. 17.
9. Samas. L. 70–71.
10. Samas. L. 90.
11. ERAF. F. 151. Nim. 8. S. 3. L. 222.
12. ERAF. F. 151. Nim. 7. S. 2. L. 96.
13. ERAF. F. 151. Nim. 10. S. 2. L. 25.
14. Tartu ülikooli ajalugu kolmes köites 1632–1982. Tartu ülikooli ajalugu III. 1918–1982 / Koostanud Karl Siilivask ja Hillar Palamets. Tallinn, 1982. Lk. 226.
15. ERAF. F. 151. Nim. 7. S. 2. L. 126.
16. ERAF. F. 151. Nim. 8. S. 2. L. 32–63.
17. Samas. L. 67.
18. Samas. L. 159–160.
19. ERAF. F. 151. Nim. 9. S. 2. L. 33–34.
20. ERAF. F. 151. Nim. 10. S. 2. L. 81.
21. Samas. L. 98.
22. Tartu ülikooli ajalugu. III. Lk. 337, 340.
23. ERAF. F. 151. Nim. 10. S. 1. L. 96–97.

24. ERAF. F. 151. Nim. 12. S. 55. L. 13-16.
25. Eesti NSV ajalugu (Õpik keskkooli IX-XI klassile). Makett. Tallinn 1957.
26. История Латвийской ССР. Том III (С 1917 г. по 1950 г.) Макет. Рига, 1957.
27. ERAF. F. 151. Nim. 12. S. 31. L. 76-77.
28. Samas. S. 58. L. 73-74.
29. Samas. S. 44. L. 158-180.
30. Samas. S. 54. L. 172.
31. Samas. L. 121-122.
32. Samas. L. 158-171.
33. Tartu ülikooli ajalugu. III. Lk. 340-341.
34. ERAF. F. 151. Nim. 12. S. 55. L. 79.
35. Samas. S. 54. L. 90.
36. Samas. S. 65. L. 116-120.
37. Samas. S. 76. L. 134-137.
38. Samas. S. 77. L. 85.
39. Samas. L. 66-67.
40. Samas. S. 65. L. 210-214.
41. Samas. S. 88. L. 35.
42. Samas. S. 100. L. 7.
43. Samas. S. 137. L. 15-16.
44. Samas. S. 136. L. 40-45.
45. Samas. S. 137. L. 19-28.
46. Samas. S. 153. L. 5-10, 20-21.
47. Samas. L. 17, 21.
48. Samas. S. 172. L. 12-15; Ülevaade Eestimaa Leninliku Kommunistliku Noorsooühingu ajaloost. II osa. Tallinn, 1986. Lk. 268-270.
49. ERAF. F. 151. Nim. 12. L. 91-94.

ON THE POLITICAL STRUGGLE AT THE TARTU STATE UNIVERSITY IN THE 1950-1970S

Karl Siilivask

S u m m a r y

The difficult political situation at the Tartu University in the 1940s has already been discussed in the investigations of Milvi Hirv-laane, Jüri Ant, Lembit Raid and Ela Martis (see *Some Problems of History of Tartu University* – XXIV, XXV). In the present review the analysis of political events starts with the situation at the university, developed after the notorious 8th Plenary Meeting of the Central Committee of the C P of Estonia in 1950.

Since the summer, 1951, after the visit of the Commission of the Central Committee of the Russian C (b) P to Estonia and nomination of Feodor Klement for the new rector, the wave of repressions started to weaken slowly. The situation was stabilized only after the death of J. Stalin in 1953 and the 20th Congress of the CPSU in 1956. In the consequence of the inner struggle, the "heroes of the 1940s" (D. Sardin, N. Petrov, E. Martinson, H. Kurg, V. Reiman, V. Arhangel'ski and others) were gradually removed from the leadership of the university's Party organization and administration. They were mainly replaced by local Estonians (J. Kalits, E. Kaasik, K. Püss, I. Sildmäe, V. Palm, E. Silk and others) who were supported by the lecturers of the middle and younger generations, by that time having gained predominance in the Party organization and scientific council of the university.

L. Brezhnev's coming to power and strengthening of neo-Stalinism caused several revelations of protest at the university already in 1966-67 (V. Palm, R. Blum, L. Stolovitš and others), which were also directed against the bureaucratic working methods of the Party and Komsomol organs of the republic (Ü. Vooglaid, M. Titma, K. Adamson and others). The protest of the students against the action in Czechoslovakia was revealed during the students' days in Tartu on 19-20 Oct., 1968.

The Central Committee of the CP of Estonia tried to reduce the opposition, developed at the Tartu University by changing the rector. In 1970 F. Klement retired and Arnold Koop was nominated for the post. In some respects this initiated a new period in the history of the Tartu University.

Prof. K. Siilivase artikli avaldamisel peab toimetus vajalikuks märkida, et enamik kolleegiumi liikmeid ei ole nõus kirjutise põhikontseptsioonidega. Artikli pealkiri lähtub teesist, nagu oleksid ülikooli juhtinud EKP TRÜ Komitee liikmed. Tegelikult kajastab kirjutis ülikooli parteiorganisatsiooni intriige, jämedat sekkumist õppejõudude, aspirantide ja üliõpilaste valikusse, mille tõttu kõige andekamad ja võimekamad jäid ülikoolist eemale. Õige pole seegi, et ülikooli saavutused kirjutatakse parteiorganisatsiooni nimele, tegelikult vähenes teaduslik tootmine poliitilise surve tõttu. Õige pole kommunistide jagamine headeks ja halbadeks, tegelikult teenisid kõik võõrvõimu. Lugesel tuleb arvestada autori subjektiivseid lähtekohti parteiorganisatsiooni tegevuse ületähtsustamisel.

Publishing the article of prof. K. Siilivask, the editorial board regards to mention that the majority of the members of the council do not consent to the main positions of the writing. The title of this article proceeds from the thesis as if the University was led by the members of the CPE TSU committee. The writing is factually expressing the intrigues of the University party organization, rude intervention in the choice of the teaching staff, post-graduates and students as a result of what the most talented and most capable persons remained aside from the University. It isn't correct too that the achievements of the University are carried over to the party organization, in fact scientific production diminished because of political pressure. It is not right to divide communists into "good" and "bad", actually they all served the occupation power.

One must take into consideration the author's subjective starting-points in overvaluation the activities of the party organization.

TARTU ÜLIKOOLI AJALOO LÜHENDAMISEST 1952. AASTAL

Milvi Hirvlaane

Kui Eesti Vabariigi ajal tähistati Tartu Ülikooli 300. aastapäeva, ei vaidlustanud keegi, kaasa arvatud tolleaegne naaberriik NSV Liit, selle daatumi õigsust. Kuid juba alates Eesti annekteerimisest 1940. a. tehti esimesi revideerimise katseid EK(b)P Keskkomitee sekretäri E. Kuusiku ja meditsiinipolkovniku Andrei Villi poolt, mis aga ei läinud "ajapuudusel" korda. Nende sooviks oli analoogiliselt eelmise sajandi lõpu ja käesoleva alguse venestamispoliitikale muuta ülikooli ajaloo kontseptsiooni, revideerida sealt välja kõik "läänelik".

Sõjajärgsetel aastatel tehti panus "vennaliku abi" korras Venemaalt Eestisse saadetud poliitilisele ja teadlaskaadrile, kelle seas eelistati Venemaa eestlasi, kes enamasti küll enam eesti keelt ei vullanud, kuid olid poliitiliselt "ümberkasvatatud" ja ustavad. Ülikoolis säilinud Eesti-aegne õpetlaskond sunniti vaikima represseerimiste ja "poliitilise ümberkasvatamise" aktsioonidega. Seetõttu ei kajastu nähtavasti ka ülikooli arhiivis asuvates dokumentides midagi olulist ülikooli asutamisaastaku muutmise kohta ega ka selle vastu algatatud diskussioonidest. Eesti lülitamine uue "kommunistliku tsaaririigi" koosseisu võimaldas ülikooli ajaloo üle otsustamise kompetentsi haarata NLKP Keskkomiteel tsariaegsete liitude alusel. Kommunistliku partei tegevuse ülisalastatuse tõttu ei kajastu ka sealsetes ametlikes materjalides kogu protseduur hästi jälgitavalt. Enamik teavet tuleb mitte Keskkomitee büroo materjalidest, vaid vähemtähtsatest allikatest, nagu Eduard Martinsoni avaldused-kaebused EK(b)P Keskkomitee ja NLKP Keskkomitee sekretäridele ja tema kaebuste kontrollimise komisjonide õienditest. Nende allikate kriitika on võimalik ainult erinevate dokumentide võrdlemise ja nende põhjal vastuvõetud keskkomitee otsuste analüüsimisel.

Ülikooli arhivaalides kajastub Nõukogude-aegsetes ametlikes dokumentides ülikooli õige asutamisaasta viimati 1946. a. ülikooli passina koostatud üleandmisaktis NSV Liidu kõrghariduse süsteemi [1]. Samas on ka 1949. a. algul käsikirjaliselt koostatud eestikeelne ülevaade "Andmed Tartu Riikliku Ülikooli õppetööst 1940-1948";

millest ei nähtu, kelle poolt ja kellele esitamiseks andmestik on koostatud. Samuti on asutamisaasta "garneeritud" poliitiliselt [2]. Tõsi, E. Martinsoni kaebusest NLKP Keskkomitee parteikontrolli komisjoni esimehele N. Švernikule sisaldub veel ka süüdistus, et 1950. a. märtsis toimunud üliõpilaste teaduskonverentsi programmi tiitellehel on olnud "praeguse ülikooli asutamisaasta 1632, millega üliõpilastele olevat sisendatud ülikooli Rootsi päritolu... Kuue aasta jooksul pärast sõda polevat kordagi vabariiklike ja linna organite poolt mingit vastutegevust sellele kodanlik-natsionalistlikule võltsimisele ja propagandale olnud..." [3]. Ülikooli Õpetatud Nõukogu protokollid ei kajasta kuni 1950. aastani mingit ülikoolipoolset initsiatiivi oma ajaloo ümberhindamiseks. Teatavasti oli viimati selline aktsioon toimunud 1902. a., ülikooli venestamise kõrgajal, mil tähistati Vene tsaari ukaa-siga uuesti asutatud ülikooli 100. aastapäeva.

Ülikooli ajaloo uurimiseks oli moodustatud rektori käskkirjaga 22.11.1948 komisjon, mille koosseisu muudeti 13.04.1950, kuid komisjoni enda tegevuse kohta puuduvad protokollid, aruanded [4]. Ülikooli ajaloo muutmise katsetest annab tunnistust Ülikooli Õpetatud Nõukogu protokollile nr. 16 17. novembrist 1950 lisatud venekeelse kirja nr. 3424 29. detsembrist 1950 koopia, mis märgistab otsuse täitmist. Kiri on adresseeritud NSVL kõrghariduse ministrile Sergei Kaftanovile ja sellega taotleti Tartu Riiklikule Ülikoolile N. I. Pirogovi nime [5]. Kirja tekstist võib tunda teadusprorektori E. Martinsoni stiili ja juba kindlat viidet ülikooli ajaloo ümberhindamisele. Kirjas märgitakse N. I. Pirogovi novaatorlikku tegevust ülikooli "seinte vahel"...., "tegevust, mida oli sunnitud tun-nustama kogu Lääne teadus, mis lükkab kõige veenvamalt ümber eba-teadusliku kontseptsiooni Tartu-Jurjevi (Dorpati) ülikooli justkui erilisest ideelisest sõltuvusest (seotusest) välismaisest teadusest..." [5].

Ka ei ole veel enne 1951. a. Õpetatud Nõukogus arutatud ülikooli 150. aastapäeva tähistamist. 16.01.1951 on Õpetatud Nõukogus rektor Alfred Koort informeerinud (täheldanud), et ülikooli 150. aastapäeva tähistamine oli rektoraadi koosolekul arutusel juba 1950. a. kevadel, mil on ka vastav komisjon moodustatud ning instruksioonid teaduskondadele saadetud. Protokollist nähtub, et rektor A. Koort on märkinud, et "eriti on vaja ajaloolaste tööd, tuleb selgitada Tartu Ülikooli hinnanguisse puutuvaid küsimusi eelmise sajandi kohta" [6]. Siinjuures on nähtavasti asjakohane meenutada, et NSVL kõrghariduse ministri käskkirjaga nr. 676 3. juunist 1949 oli likvideeritud Eesti

ajaloo kateeder ja enne ning pärast seda "puhastatud" ülikooli ajaloolaste kaadrit atesteerimisega ja ilma selleta [7]. EK(b)P Tartu Linnakomitee bürool 19. märtsist 1950 vallandati TRÜ Ajaloo-Keeleteaduskonna dekaan, NSVL ajaloo kateedri juhataja Richard Kleis [8]. Aga juba enne Õpetatud Nõukogu informeerimist on rektor A. Koorti allkirjaga venekeelne kiri nr. 17, 2. jaanuaril 1951 ülikooli 150. aastapäevast saadetud EK(b)P Keskkomitee I sekretärile Ivan Käbinile ja ENSV Ministrite Nõukogu esimehele Arnold Veimerile. Kirjas on märgitud ilma kommentaarideta ülikooli uus asutamisaegum järgmiselt: "Mais 1952. a. täitub 150 aastat Tartu Ülikooli asutamisest. Rektoraat palub EK(b)P Keskkomiteel ja ENSV Ministrite Nõukogul nimetada vabariiklik juubelikomisjon TRÜ juubeli tähistamise eduka ettevalmistamise ja läbiviimise juhtimiseks". Samas palutakse juubeliväljaannete jaoks eraldada 250 tuhat rbl [9]. Sellele järgnes ka suhteliselt kiiresti EK(b)P Keskkomitee otsus 29. jaanuarist 1951 "Tartu Riikliku Ülikooli 150. aastapäeva tähistamisest" ja ühisotsus ENSV Ministrite Nõukoguga, mille kuupäevaks pandi 27. juuli 1951 [10, lisad I, II]. Keskkomitee otsuses on Tartu ülikooli nimetamise puhul lisatud ka sulgudes Jurjevi, et ei tekiks kahtlust, millise ülikooli juubelit tähistatakse. Muus osas on mõlemad otsused trafaretsed, aga nagu kombeks, ikka salajased, mistõttu on otstarbekas need lisadena publitseerida. Mingit poleemikat otsuste vastuvõtmise ümber parteiarhiivis olevad EK(b)P Keskkomitee büroo protokollid ei kajasta. Arhiivis ei leidu ka NLKP Keskkomiteele saadetud õiendit.

TRÜ 150. aastapäeva tähistamise komisjoni materjalid asuvad ülikooli arhiivis ja on kaunis mahukad. Komisjoni kirjavahetuse kaustast selgub, et ülikooli asutamisaegum vastu on protesteerinud vaid Turkmeenia Ülikooli raamatukogu töötaja M. Nijazova. Oma kirjas 19.11.1951 TRÜ rektorile kirjutab ta, et on kuulnud, et 1952. a. tähistatakse Tartu Riikliku Ülikooli 150. aastapäeva. Tema olevat kuni tänaseni teadnud, et nimetatud ülikool oli asutatud juba 1632. a. ja et 1932. a. tähistati selle ülikooli 300. aastapäeva. Ta palub selgitada, millest on tingitud selline asutamisaegum lahkumine [11]. Uus rektor Fjodor Klement * on suunanud kirja vastamiseks teadusprorektor E. Martinsonile. E. Martinsoni vastus näitab selgesti kätte ülikooli asu-

* Leningradi RÜ füüsik Fjodor Klement määrati NSVL kõrgema hariduse ministri käskkirjaga nr. 308/k 8. juulist 1951 Tartu Riikliku Ülikooli rektoriks [12].

tamisaatumi muutja seisukohtade lätted. Ta kirjutab järgmiselt: "Ek-sisteeriv ülikool on asutatud 1802. a. Mis puudutab aastat 1632, siis see daatum kuulub 17. sajandil lühikest aega eksisteerinud Rootsi ülikoolile. Kõik ülikooli juubelitähtpäevad XIX sajandil lähtusid 1802. a., sealhulgas ka ülikooli 100. aastapäev 1902. a. Kõige põhjapanevam töö Tartu Ülikooli ajaloost on prof. Jevgeni Petuhhovilt, mis anti välja 1902. a. sajanda aastapäeva puhul. Käesoleval ajal tuli tõsiselt ümber vaadata mõned kontseptsioonid, mis ebakriitiliselt on sattunud kaasaegsesse ajalookirjandusse, sealhulgas endise Derpti-Jurjevi üli-kooli kohta..." Edasi soovitab E. Martinson lugeda tema enda kirjutisi ajalehtedes "Sovetskaja Estonija" 28.05.1950 ja "Rahva Hääli" 15.11.1951 ning venekeelset väljaanet "Tartu ülikooli ajaloolised side-med vene teadusega" [13]. Muide, seda viimati mainitud üllitist kiidab ta teadusprorektorina ka Tartu RÜ 1951. a. teadustöö aruandes, häbene-mata enesekiitust ametidokumenti paigutada: ... "Selles töös on es-makordselt trükisõnas ümber lükatud oma olemuselt antiajalooline ja reaktiooniline kontseptsioon Tartu ülikooli justkui rootsi päritolust ja tema saksa olemusest XIX sajandil..." [14].

Mõningat selgust annab veel üks teine kiri samas kirjavahetuse kaustas. See kannab kuupäeva 12.01.1951 (seega veel enne ülikooli aastapäeva tähistamise arutelu ülikooli Õpetatud Nõukogus). Üleliidu-lise ajakirja "Nauka i Žižn" toimetusest kirjutab "seltsimeheliku tervitusega" Nikolai Filatov Eduard Eduardovitšile. Nähtavasti on see vastus Martinsoni pöördumisele tuttavate ajakirjanike poole oma artiklite publitseerimiseks. Kirja autor märgib, et kuna küsimus on aktuaalne, siis peaks kiirustama korrespondentsi saatmisega ülikooli lähenevast juubelist. Artiklis soovitatakse lühidalt näidata, mida ülikool endast tä-na kujutab, meenutada N. Pirogovi, K.E. Baeri, N. Burdenkot jne. Eda-si tuleb nõue: "... teravamalt käsitlege küsimust Gustav Adolfist ja and-ke vastulöök igasugustele kontseptsioonidele Lääne kultuuri mõjust Eestile..." [15]. Mingid muudatused ajakirja toimetuses aga sundisid samas küsimuses uut kirja saatma. 5. apr. 1951. a. tuli uus kiri Poliiti-liste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Keskhingu eespool nime-tatud ajakirja peatoimetajalt Ivan Ganinilt. Ta teatab, et Filatov on töölt vabastatud ja tema nõuanded enam ei kehti. Ajakiri ei vajavat üldsegi ajalugu, vaid tänapäeva.

Eespool toodu on kõik, mida autoril õnnestus ülikooli arhiivist ja ka partei keskkomitee büroo protokollidest leida. Keskkomitee salajase osakonna toimikutest olid E. Martinsoni toimikud ainukesed, mis and-

sid enamvähem selge pildi ülikooli ajaloo ümbertegemisest, sest kaebamise ja enesekiituse tööd ei jätnud E. Martinson teiste hooleks. Kolmekümne aasta eest ülikoolis töötanud teadsid E. Martinsoni nime hästi. Eduard Martinson oli Venemaa eestlasest biokeemik, sünd. 10.09. 1900 Liibavis, surnud enesetapu tõttu 26.04.1963 Tartus, saadetud Leningradist NSVL kõrghariduse ministri lähetusega Tartu Riikliku Ülikooli "abistama" 1949. a. biokeemiakateedri juhatajaks, 1950. aastal määratud teadusprorektoriks. Teadusprorektori ametikohalt vabastati ta EK(b)P Keskkomitee büroo otsusega 25.06.1953 kui autoriteedi kaotanu. 1950.–1953. aastani ei olnud tema kaebekirjade autoriteet sugugi veel madal, mida näitab ka tema seisukohtade arvestamine nii ülikoolis kui ka parteiorganeis kuni NLKP Keskkomiteeni ja NL kõrghariduse ministri Jeljutinini välja. Ühe keskmise kaebuse pikkus masin kirjas, loomulikult E. Martinsoni emakeeles, vene keeles, oli keskmiselt 60–70 lehekülge. Ja aastatesse 1950–1963, mil ta kaebuste põhiteemaatika hõlmas Tartu Ülikooli ajalugu, tema õppejõude - kodanlikke natsionaliste ja ka EK(b)P Keskkomitee sekretäre, mahtus neid sadade lehekülgede kaupa. E. Martinsoni salajased toimikud sisaldasid aga ka tema kaebusi ja enesetappu kontrollinud komisjonide ametlike aruannete koopiaid, samuti muude dokumentide ja ametlike kirjade koopiaid, mis olid seotud küll E. Martinsoniga, aga samal ajal täpsustasid üht või teist ülikooli asutamisaaja muutmisega seotud probleemi. Need materjalid ei kajastu ülikooli arhiivis, kuigi sealt nähtub, et kõik õppejõud, kes julgesid Martinsoni kritiseerida, viidi esmalt juubelikomisjonist välja ja siis ka vallandati. Nende asemele said sageli profaanid, nagu kuulus raamatuhävitaja M. Sõštšikov juubelinäituse komisjonis. Ülikoolist julgesid kritiseerijateks olla põhiliselt Arstiteaduskonna õppejõud, humanitaaria pool ei kajastu arhiivimaterjalides Martinsoni vastu seisjatena. Ju oli neid kõvemini jõutud juba represseerida. Martinson ei tundnud Eesti ajalugu ja kasutas ära stalinlik-berialiku hirmutamise, ähvardamise ja repressioonide taktika ning surus läbi kõik oma plaanid Tartu Ülikooli sovjetiseerimisel ja tema ajaloo manipuleerimisel.* Sellele kõigele aitas kaasa kogu poliitilise surve situatsioon Eestis, kus intelligentsi vastu võideldi varjamatult. Selleks tööks oli ka EK(b)P Tartu Linnakomitee juurde loodud kõrgkoolide ja teadusasu-

* Vt. ka J. Ant, L. Raid. EK(b)P Keskkomitee 1950. a. VIII pleenumi mõjust Tartu Ülikoolis // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXII(1). Trt., 1989. Lk. 176–188.

tuste osakond 7.02.1951 [16]. See osakond hakkas ülikooliga tegelema juba sihipäraselt. Tundub aga, et kuni 1953. aastani kardeti nii Tartu kui ka Tallinna parteiorganites Martinsoni ähvardusi ja kaebusi. Need olid adresseeritud ainult kõige kõrgematele juhtidele, nagu Käbinile, Hruštšovile või Švernükule. Alles 1953. a. hakati arutama ka tema personaalküsimusi ja teda karistama. Ülikoolil ei õnnestunud tema painest lahti saada enne Martinsoni surma, kuigi tema toimikus oli ka NL kõrghariduse ministri Prokofjevi allkirjaga kiri nr. 3240 6.05.1954, millega Martinsoni lubati tagasi kutsuda ja uuest õppeaastast suunata mõnda teise NL kõrgkooli. Selles oli süüdi ka ülikooli juhtkond, et ta seda võimalust ära ei kasutanud Martinsonist vabaneda. Nii tunnistab rektor F. Klement oma seletuskirjas Tartu prokurörile Martinsoni enesetapuga seotud asjaolude kohta. Rektor tunnistab, et kuigi E. Martinson töötas ülikoolis 13 aastat, ei olnud ta kordagi oma kohale valitud konkursi korras, sest ta oleks salajasel hääletamisel läbi kukkunud. Samal ajal sai tema kateeder tunduvalt rohkem vahendeid teadustöök, et ära hoida skandaale [17].

EK(b)P Keskkomitee salajase osakonna dokumentide seas on E. Martinsoni kiri I. Käbinile, millel on viseering nurgal: "Vaadata läbi bürool. 1953". Kiri on saabunud 8.12.1953, nr. 2053-c all registreeritud. Sellest kirjast nähtub, et 1952. a. algul nõuti NLKP Keskkomitee ja NL Kõrghariduse Ministeeriumi poolt dokumente Tartu Ülikooli asutamise kohta. Martinson kirjutab, et Leonid Lentsman ja Gustav Naan kutsusid teda Keskkomiteesse kõigi allikmaterjalidega — nagu Martinson ütleb — "kogu kodanlik-natsionalistliku" kirjandusega ülikooli 300. aastapäeva tähistamisest". Samuti pidi Martinson esitama oma seisukohad kirjalikult, et sellega saaksid tutvuda seltsimehed, nagu Lentsman oli väljendunud. Sellepärast püstitas Martinson versiooni, et on tegemist "mõjuka grupiga", kes tahavad tema kontseptsiooni ülikooli asutamisest muuta. Ta märgib, et 1952. a. veebruarist juunini ei avaldatud üheski ENSV ajalehes midagi ülikooli "ajalooliselt õige" 150. juubeli puhul. Ja seda isegi mitte 2. mail, mis olevat Riikliku Poliitilise Kirjastuse poolt väljaantud kalendris trükitud ülikooli juubeli-päevana. Samas kirjas kaebab ta veel I. Käbinile, et Linnakomitee olevat juba 1951. a. tema mahavõtmist teadusprorektori ametist nõudnud. Rektor F. Klementi vastu on seekord suunatud viimase poolt lausutu: "... tunnistage, et meie seltsimehed, kes on sisse sõitnud Eestisse, jäävad oma väliselt kultuurilt maha siinsest kodanlikust intelligentsist..." [18].

Ülikooli 150. aastapäeva kohta on huvipakkuvad materjalid EKP Keskkomitee komisjonilt, mis moodustati Martinsoni kaebekirjade kontrollimiseks. Komisjon koosseisus Inti, Karnaušenko, Green* märgib oma õiendis 23. detsembrist 1960. a. ülikooli aastapäeva kohta järgmist. "... Küsimust uuriti pikemat aega NLKP Keskkomitees ja NLiidu Kõrghariduse ministeeriumis. 1952. a. algul nõudis NLKP Keskkomitee põhjendatud õiendit Tartu Ülikooli asutamisest. Komisjon (sm. Lentsman) tegi nimetatud küsimuse ettevalmistamise ülesandeks prof. Martinsonile. Tema poolt esitatud materjali alusel koostasid sm. Kimask ja sm. Lentsman õiendi, milline vaadati läbi EK(b)P Keskkomitee bürool ja saadeti kirjaga 22. märtsil 1952 NLKP Keskkomitee sekretärile sm. Malenkovile.** Kiri sisaldas üksikasjalikke andmeid Tartu ülikooli asutamisaajast — 1802. Pärast seda anti varsti luba juubeli tähistamiseks ja komisjon tugevdas oma tööd." Õiendis märgiti, et EK(b)P Keskkomitee, sealhulgas ka sekretäri sm. Lentsmani ja ENSV Teaduste Akadeemia viitsepresidendi sm. Naani seisukoht on väljendatud ka Akadeemia poolt välja antud raamatus "ENSV ajalugu" (venekeelne väljaanne, lk. 196–197, rootslaste valitsemisele on hinnang antud lk. 99–112). On lisatud, et prof. Martinsonile tehti ülesandeks teha ettekanne juubeliaktusel. Kuid Martinson suhtus vastutustundetult sellesse ülesandesse, mille eest tema küsimust arutati EK(b)P Tartu oblastikomitee bürool [19].

Oli kontrollitud ka fakti, mis oli seotud takistustega Martinsoni raamatu väljaandmisel ülikooli asutamisest. Komisjon märkis, et ülikool ei esitanud kirjastusele õigeaegselt ajaloo kogumikku, mis oli 1952. a. plaanis, selles on süüdi teadusprorektor ise. Kirjastuse plaani kinnitamisel 11.11.1952 EK(b)P KK bürool võeti selle kogumiku väljaandmine 1953. a. plaanist maha kui hilinenud. Seda soovitati ülikoolil endal välja anda "Ülikooli toimetiste" sarjas. 1953. a. aga toimetisi ei ilmunud, seetõttu anti kogumik välja Leningradi RÜ poolt Tartu Ülikooli rektori sm. Klementi nõudmisel. NSVL Kultuuriministeerium eraldas selleks ka vajalikud summad. Komisjon kordas varasemat ettepanekut E. Martinsoni ärakutsumisest Tartu Ülikoolist.

* Keskkomitee dokumentides initsiaale ei kasutatud, kui kasutati, siis väga harva.

** Täiendaval kontrollimisel selgus, et kaaskiri oli dateeritud 24. märtsil 1952, nr. 5/86, kolmeleheline õiend aga puudus. Kiri oli adresseeritud NLKP KK kõrgkoolide ja teadusasutuste osakonna juhatajale J. A. Ždanovile, L. Lentsmani allkirjaga [20].

Kuigi mitu tähtsat komisjoni andis eitava hinnangu E. Martinsoni tegevusele, ei seadnud ükski neist kahtluse alla tema poolt revideeritud Tartu ülikooli ajaloo kontseptsiooni, vastupidi, sellele lisati kinnitust Teaduste Akadeemia ametliku seisukohaga ENSV ajaloo venekeelse väljaande näol. Et kommunistlik partei üldreeglina oma vigu ei tunnistanud, siis jäi see seisukoht kehtima sealsetes ringkondades ja N Liidu Kõrghariduse Ministeeriumi kaudu ka kõigis teatmeteostes. Ülikooli ajaloolased hakkasid väärisseisukohta kummutama kirjutiste avaldamisega Rootsi-aegsest ülikoolist 1958. a. erialastes ajakirjades. 1972. a. õnnestus ülikoolil publitseerida juba ka eritrükis Academia Gustaviana ja Academia Gustavo-Carolina 340. aastapäeva tähistava näituse kataloogi näol prof. H. Piirimäe sissejuhátusega. Partei ja valitsus — nagu neid tollal koos nimetati — jätkas aga visalt oma seisukoha järgimist. Seda näitab kasvõi pretsedent, mis 1977. a. juhtus. Lootuses saada 1982. a. heakskiitu ülikooli asutamise 350. aastapäeva tähistamiseks, otsustati korraldada taasavamise 175. aastapäev. Kuigi eestikeelne trükisõna, kaasa arvatud ka juubelikutse, kasutas sõna “taasavamine”, ei saadud Moskvast N. Liidu Kõrghariduse Ministeeriumist ja NLKP Keskkomiteest luba seda terminit vene keeles kasutada. Nii sündiski pretsedent kullatrükis juubelikutsega, kus eesti keeles kutsutakse ülikooli taasavamisele ja vene keeles asutamise 175. aastapäevale. Õiendite koostamine ja ülikooli õige asutamisaasta — 1632. a. tunnustamine kulmineerus 1980.–1981. aastal, mil see jälle partei ja valitsuse otsusega kinnitati. Nii oli see siis kombeks, kui ülikooli eest otsustasid need, kel võim, aga mitte õigus.

ALLIKAD

1. TÜ arhiiv. Nim. 1. S. 41. L. 8.
2. TÜ arhiiv. Nim. 1. S. 73. L. 1.
3. Eesti Riigiarhiivi Filiaal (Partei arhiiv) (ERAF), F. 1. Nim. 7. S. 4909. L. 15.
4. TÜ arhiiv. Nim. 1. S. 157. L. 1.
5. TÜ arhiiv. Nim. 1. S. 125. L. 467.
6. TÜ arhiiv. Nim. 1. S. 145. L. 46.
7. TÜ arhiiv. Nim. 1. S. 93.
8. ERAF. F. 148, Nim. 18, S. 2. L. 98.
9. TÜ arhiiv. Nim. 1. S. 155. L. 1. j. j.
10. ERAF. F. 1. Nim. 7. S. 4908. L. 4–7.
11. TÜ arhiiv. Nim. 1. F. 1. S. 155. L. 23.
12. TÜ arhiiv. F. 1. Nim. 1. S. 160. L. 1.

13. TÜ arhiiv. F. 1. Nim. 1. S. 155. L. 124.
14. TÜ arhiiv. F. 1. Nim. 1. S. 148. L. 9.
15. TÜ arhiiv. F. 1. Nim. 1. S. 155. L. 8.
16. ERAF. F. 148. Nim. 18. S. 6. L. 94. S. 7. L. 106-111.
17. ERAF. F. 1. Nim. 1. S. 4909. L. 110.
18. ERAF. F. 1. Nim. 6. S. 1998. L. 57-58.
19. ERAF. F. 1. Nim. 7. S. 4908. L. 55-57.
20. ERAF. F. 1. Nim. 1-59. S. 14. L. 18.

AMPUTATION OF THE HISTORY OF TARTU UNIVERSITY IN 1952

Milvi Hirvlaane

S u m m a r y

Changes in the treatment of the history of Tartu University were meant, among other things, to justify breaking off the academic contacts of the university and whole Estonia with the Western world of science and, instead, developing contacts with the "advanced" Russian and Soviet science.

The first attempts for it were made immediately after the annexation of Estonia to the Soviet Union in 1940, with the help of the russification policy, which had also been used by the Russian Empire much earlier, in 1902. In 1946 much emphasis was put on choosing political and research staff: often loyal but not very highly qualified teachers from Russia were sent to the university as "brotherly help".

In 1949 E. Martinson from Leningrad was sent to Tartu University as professor of biochemistry and prorektor for research. In 1952 Martinson's name was connected with the changes of the foundation datum of the university from 1632 to 1802. The administration of the university had its own role in that decision as well.

The then leaders of the university made a written proposal for changing the foundation datum of Tartu University. Relying on the materials given to the Estonian Communist Party by E. Martinson, a special document was compiled stating 1802 as the foundation year of Tartu University. By the decision of the Central Committee of the Estonian Communist Party of Jan. 29, 1951, the 150th anniversary of the university was to be celebrated in 1952. The above-mentioned document was sent to the Communist Party of the Soviet Union and thus, from the Ministry of Higher Education of the Soviet Union the wrong foundation datum of Tartu University spread all over the world.

СПРАВКА *

по проверке заявления проф. Мартинсона Э.Э.

МАРТИНСОН Эдуард Эдуардович, рождения 1900 года, по национальности эстонец, доктор медицинских наук, член КПСС с 1945 г., партбилет № 7302022.

Проверочной комиссии в составе т.т. Инти, Карнаушенко, Грен установлено, что заявления проф. Мартинсона о том, что вокруг него создана обстановка провокаций, террора, клеветы, дискредитации, запятки духовного и физического уничтожения его как коммуниста и советского учёного, не подтвердились и не соответствуют действительности.

Ни со стороны ректората университета, ни со стороны партбюро высказаны неправильных действий по отношению к проф. Мартинсон не установлено.

Единственным случаем, который можно квалифицировать, как неправильное освещение деятельности проф. Мартинсона, это опубликование статьи в газете "Медицинский работник" в январе 1952 г., в которой его критиковали как антипатриота. Статья была написана без согласования с кем-либо из работников университета, приехавшим из Ленинграда членом комиссии Академии наук СССР, проверявшей работу одной из медицинских кафедр университета.

Ректорат и партбюро университета встали на защиту проф. Мартинсона, партийным бюро было принято решение, опровергающее неправильные факты, приведенные в статье в его адрес. Правда, резолюция партбюро не была вовремя выслана. Но ректор университета тов. Клемент лично съездил в Москву, передал решение партбюро и беседовал с редактором "Медицинского работника", который заявил, что считает решение партбюро ошибочным и что тов. Клемент, как новый работник в универси-

* Avaldatud osaliselt.

этом, что такими методами невозможно разоблачение действительных буржуазных националистов, что такое огульное обвинение лишь мешает делу их разоблачения и вызывает тревогу и неуверенность у честных профессоров и преподавателей в том, что и их могут завтра также назвать буржуазными националистами.

Тов. Лееде, а также тов. Ундуск и тов. Клемент отмечают, что в университете было разоблачено за последние годы ряд буржуазных националистов. Но проф. Мартинсон ни в одном случае не указывал на враждебные действия этих лиц. Да и не мог проф. Мартинсон в этом помочь, так как с самого начала своего пребывания в университете у него не было контакта с коллективом, он не знает людей, не знает, чем они живут, о чём думают, что делают.

Проф. Мартинсон после того, как его стали одергивать и призывать к порядку за огульное осуждение работников университета и несправильное отношение к старой интеллигенции, стал открыто обвинять руководство университета, в частности, тов. Клемента, всех работников Тартуского горкома партии и ЦК КП Эстонии в буржуазном национализме. Секретаря ЦК КП Эстонии тов. Ленцман многократно называл высокопоставленным провокатором и буржуазным националистом.

Проф. Мартинсон, в частности, обвиняет тов. Ленцмана и тов. Наана в стремлении сорвать юбилей университета и восстановить концепцию о шведском происхождении университета и как будто они побуждали его признать эту точку зрения. Это явная клевета. Проверкой установлено, что уже в начале 1951 г. бюро ЦК КП Эстонии приняло постановление о праздновании 150-летия юбилей Тартуского государственного университета. В июне 1951 г. состоялось совместное решение бюро ЦК КП Эстонии и Совета Министров Эстонской ССР (см. постановление бюро ЦК КП Эстонии от 23 июля 1951 г. БЦ 14 п. 43), в котором были намечены конкретные мероприятия по подготовке юбилейного торжества в ознаменование

150-летию университета во второй половине сентября 1952 г. На бюро была утверждена комиссия по подготовке к юбилею, председателем которой был назначен тов. Ленцман, в состав комиссии входил также тов. Наан.

Вопрос длительное время рассматривался в ЦК КПСС и Министерстве высшего образования СССР. В начале 1952 г. была из ЦК КПСС запрошена обоснованная справка о дате основания Тартуского университета. Комиссия (тов. Ленцман) поручила подготовить материал по данному вопросу проф. Мартинсону. На основе представленного проф. Мартинсоном материала была тов. Кимаском и тов. Ленцманом составлена справка, которая была рассмотрена бюро ЦК и направлена 22 марта 1952 г. письмом секретарю ЦК КПСС тов. Маленкову, содержащее подробные данные о дате основания университета - в 1802 году. После этого вскоре было разрешено празднование юбилея и тогда комиссия усилила свою работу по подготовке к юбилею. Проф. Мартинсону было поручено сделать доклад на юбилейном торжественном собрании. Но проф. Мартинсон безответственно отнесся к этому поручению, плохо подготовился к докладу, за что обсуждался после юбилея на бюро Тартуского обкома партии.

Точка зрения по вопросу о дате основания Тартуского университета ЦК КП Эстонии, в том числе и секретаря ЦК КП Эстонии тов. Ленцман и вице-президента Академии наук ЭССР тов. Наана, выражена также в изданной Академией наук книге "История Эстонской ССР". Об университете в этой книге говорится, в частности, следующее: "... В различных частях России - в Петербурге, Вильнюсе, Казани, Харькове и позднее в Киеве - были открыты новые университеты. В 1802 году открылся Тартуский университет... За несколько десятилетий Тартуский университет сделался одним из крупнейших центров русской науки и высшего образования" (стр. 196-197). Оценка господству шведов в Эстонии дана на стр. 99-112 этой же книги (см. русское издание).

EESTIMAA KOMMUNISTLIKU
PARTEI

K E S K K O M I T E E

КОММУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ
ЭСТОНИИ

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ

В БЦ — 154, 52

Salajane — Секретно

195 г.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

БЮРО ЦК, протокол № 154 § 52 от 29 января 1951 г.

52. О праздновании 150-летия Тартуского Государственного университета.

В мае 1952 года исполняется 150 лет со дня основания Тартуского (Юрьевского) университета — одного из старейших университетов в России.

Тартуский университет был крупным научным центром, он сыграл значительную роль в деле развития передовой научной мысли в стране. Здесь работали ряд выдающихся учёных нашей Родины — Н.И.Лирогов, Н.Н.Бурденко, Ф.И.Иноземцев, учёные с мировым именем, обогатившие отечественную науку новыми открытиями.

Бюро ЦК КП(б) Эстонии ПОСТАНОВЛЯЕТ:

1. Провести в мае 1952 года 150-летний юбилей Тартуского Государственного университета.

Для подготовки и проведения юбилея создать республиканскую комиссию в следующем составе:

1. Л.Н.Ленцман — (председатель комиссии).

2. А.Я.Ансберг

3. В.Я.Леде

4. А.Ю.Коорт

5. Э.Э.Мартинсон

6. Г.И.Наан

7. Ф.В.Роммот

2. Комиссии разработать конкретный план мероприятий по празднованию и не позднее 1 марта с.г. представить на утверждение бюро ЦК КП(б) Эстонии.

3. Просить ЦК ВКП(б) разрешить провести в мае 1952 года празднование 150 летия со дня основания Тартуского Государственного университета.

СЕКРЕТАРЬ ЦК КП ЭСТОНИИ

(И.КЭБИН)

ек.3

СОВЕТ МИНИСТРОВ
ЭСТОНСКОЙ СОВЕТСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
И
ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ
КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ (большевиков) ЭСТОНИИ

ПОСТАНОВЛЕНИЕ №.....

от " " июля 1951 г. *

г.Таллин.

"О проведении празднования 150-летнего юбилея Тартуского
Государственного университета".

В связи с исполняющимся в мае месяце 1952 года 150-летием со дня открытия одного из старейших университетов Советского Союза - Тартуского государственного университета - Совет Министров Эстонской ССР и Центральный Комитет КП(б) Эстонии ПОСТАНОВЛЯЮТ:

1. Подготовку и празднование 150-летнего юбилея Тартуского государственного университета провести под знаком дальнейшего улучшения учебно-воспитательной и научной работы и подготовки научных кадров, повышения идейно-теоретического уровня профессорско-преподавательского состава и коренного улучшения коммунистического воспитания студенчества, дальнейшего усиления связей Университета с высшими учебными заведениями и научными учреждениями других братских республик.

2. Поручить ректору Тартуского государственного университета (т.Клемент) провести юбилейные торжества в ознаменование 150-летия университета во второй половине сентября месяца 1952 г.

3. Одобрить план мероприятий по подготовке и проведению празднования юбилея Университета, представленный республиканской комиссией по подготовке и проведению празднования 150-летнего юбилея Тартуского государственного университета (приложение № I).

* 27. juulist 1951 (м.н.)

4. Просить Совет Министров Союза ССР:

а) о выделении средств на капитальное строительство (общежития для студентов, жилой дом для профессорско-преподавательского состава, биологическая станция) в сумме 8520 тыс.рублей с годовым планом (на 1952 год) - 2100 т.р.;

на пополнение и обновление лабораторного оборудования в 1952 году в сумме 800 тыс.рублей;

на мероприятия по повышению научной квалификации профессорско-преподавательского состава в сумме 300 тыс.рублей, из них дополнительно на 1951 год 120 тыс.руб.;

на проведение юбилейных торжеств (организация юбилейной научной конференции, приглашение представителей научных учреждений и других ВУЗов и др. (в сумме 200 тыс.руб.;

на издание юбилейных сборников в сумме 210 тыс.руб.;

на проведение капитального ремонта в сумме 1.150 тыс.руб., из них на 1951 год - 300 тыс.рублей.

б) об установлении в Тартуском государственном университете с 1952/53 учебного года пяти Сталинских стипендий;

в) о присвоении библиотеке Тартуского государственного университета титула научной библиотеки с самостоятельным бюджетом.

5. Просить Министерство высшего образования СССР:

а) направить в 1951-52 учебном году в Тартуский государственный университет учёных из других высших учебных заведений для выступлений с научными докладами и лекциями, консультаций научных работников и оказания помощи в подготовке научных работников;

б) оказывать содействие Тартускому государственному университету в направлении профессоров и преподавателей Университета в длительные научные командировки в высшие учебные заведения и научные учреждения Москвы, Ленинграда и других городов;

в) в ознаменование 150-летия Тартуского государственного университета провести всесоюзную спартакиаду ВУЗов в 1952 г. в г.Тарту.

6. Включить в план министерства кинематографии Эстонской ССР

на 1952 год выпуск киноочерка о Тартуском государственном университете.

7. В ознаменование 150-летнего юбилея Тартуского государственного университета установить в г.Тарту бюсты составителя эстонского народного эпоса Ф.Р.Крейцвальду и выдающимся учёным Н.И.Пирогову и Н.Н.Бурденко, которые учились или работали в Университете.

8. Утвердить республиканскую комиссию по подготовке и проведению празднования юбилея университета в новом составе:
Председатель комиссии - Ленцман Т.Н. - секретарь ЦК КП(б)Э.
Заместители председателя комиссии: - Ансберг А.Н. - заместитель председателя Совета Министров ЭССР.

Члены Комиссии:

- Клемент Ф.А. - ректор Тартуского государственного университета.
- Кимаск Г.К. - заместитель заведующего отделом науки и высших учебных заведений ЦК КП(б)Э.
- Леде В.Я. - секретарь Тартуского горкома КП(б) Эстонии.
- Мартинсон Э.Э. - проректор Тартуского Государственного университета.
- Наан Г.М. - вице-президент Академии Наук Эстонской ССР.
- Валконен А.Э. - секретарь ЦК ЛКСМ Эстонии.
- Иеги Э.М. - председатель Республиканского Комитета профсоюза работников высшей школы и научных учреждений.

Председатель
Совета Министров ЭССР
(А.МЮРИСЕП)

Тубокубаксаемьы

Троекм Бас прымет
участие

5 празднованн
175-летней годобщины
открытия

Тартуского ордена

Трудового Красного
Знамени

Государственного
Университета,

которое состоится
14-15 октября 1977 г.

Ректор
Тартуского государственного
Университета

UNIVERSITAS
TARTUENSIS

175

Lugupettud

Falume Teil osa võtta
Töörühmalipu orденига

autasustatud
Tartu Riikliku Ülikooli

taasavamise
175. aastapäeva

tahis tamisest
14. ja 15. oktoobril 1977.a.

Tartu Riikliku ülikooli rektor

TARTU ÜLIKOOLI VÄLISSUUNITLUSEGA AKADEEMILISTEST ÜHENDUSTEST JA NENDE SULGEMISEST 1940.-1941. a.

Sirje Tamul

Tartu Ülikooli akadeemilised seltsid ja ühingud loodi 1920.-1930. aastatel ülikooli õppejõudude algatusel ja vilistlaste toetusel eesmärgiga laiendada teadustegevust ja kaasata sellesse üliõpilasi. Eeskujuna akadeemiliste ühenduste loomiseks saadi ilmselt Põhjamaadest, sest esimeste akadeemiliste seltside asutamise mõttega esinesid eelkõige Tartus töötanud Soome ja Rootsi külalisprofessorid ja lektorid [1]. Materiaalset toetust ja koostööd Tartu akadeemilistele seltsidele pakkusid Soome ja Rootsi samalaadsed koondised, nagu Stockholmis asuv Rootsi-Eesti Ühing, Helsingin Heimoklubi jpt. Samuti Rootsis riiklikul tasemel loodud ühing rootsluse levitamiseks välismaal "Riksföreningen för svensketens bevaranda i utlandet" [2].

1930. aastate algul rajatud uute akadeemiliste ühenduste: 1931. a. Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi, 1931. a. "Akadeemilise Anglo-Eesti Ühingu", 1936. a. Akadeemilise Eesti-Itaalia Ühingu ja Akadeemilise Poola-Eesti Ühingu põhikirjajärgseks eesmärgiks oli teadus- ja kultuurivahetus akadeemiliste ringkondadega välismaal kõigil tasanditel [3], seetõttu liigitagem neid akadeemilisi ühendusi teiste Tartu akadeemiliste seltside hulgas välisorientatsiooniga akadeemilisteks ühendusteks. Nimetatud akadeemiliste ühenduste tegevus katkestati 1940.-1941. õppeaastal.

Artikkel põhineb Eesti Ajaloo Arhiivis leiduval allikmaterjalil, akadeemiliste seltside väljaannetel. Kasutatud on Tartu Ülikooli üldajaloo kateedri professori Helmut Piirimäe juhendatud uurimust "Akadeemilise Anglo-Eesti Ühingu kultuurisidemeist 1930-ndatel aastatel", mille autor Lea Uustalu on iseloomustanud üldist Eesti-Inglise kultuuriolukorraga neil aastail [4].

Teadaolevalt algas üliõpilasorganisatsioonide likvideerimine 2. ja 3. augustil 1940 ja vältas 1941. aasta alguseni, mil üliõpilaskonvendid, vilistlaskogud ja seltsid koos varadega kustutati registritest (vt. lisa 1 ja 2). Tegelikult jätkus üliõpilasühenduste varade jagamine veel Saksa okupatsiooni ajal 1942. aastal. Suletud organisatsioonidelt võeti üle nende raamatukogud, arhiivid, erableemid ja muud rekvisiidid, kinnis- ja vallasvara poliisid, protokolliraamatud jpm. dokumentatsiooni.

Siinjuures peab märkima, et õnneks suudeti okupatsioonivõimude eest paljut peitu viia. Varaliste õiguste ja kohustuste aktid võeti likvideerimiskomisjoni poolt hoiule ülikooli, mõningad neist on arhiivis ka säilinud. Osa likvideeritud ühenduste vallasvarast võeti arvele erinimekirja alusel. Need nimekirjad pole säilinud, mistõttu ei selgu, mis kanti taolistesse nimekirjadesse. Erinimekirjades olevad varad on hinnatud, liigitatud rühmadeks, koostatud kartoteek ja alles seejärel paigutatud ülikooli hoiule [5]. Osa varadest, ilmselt mööbel, anti kasutada ülikooli asutustele, s.h. nõukogulikele ja õppekabinettidele [6]. Küllalt palju inventari anti allkirja vastu ajutiselt kasutada eraisikutele, Tartu asutustele, ametiühingu- ja parteikomiteele.

1940. aasta sügisel kavatses likvideerimiskomisjon suletud korporatsioonide hooneid kasutada üliõpilasmaja laiendamiseks, mõnede uute kateedrite paigutamiseks ja akadeemilistele seltsidele täiendavate ruumide eraldamiseks [7]. Võib järeldada, et vähemalt 1940. a. sügisel (aug. - sept.) viivitati akadeemiliste ühenduste sulgemisega. Olukord muutus aga õige pea. Korporatsioonide endistesse hoonetesse paigutati nn. eriolukorra tõttu punaarmeerlased, nende poolt oli hõivatud seitse hoonet [8].

Eeltoodust võiks järeldada, et kinnis- ja vallasvara ülevõtmine Tartu üliõpilasorganisatsioonidelt ja akadeemilistelt koondistelt toimus korrektselt ja tollal koostatud dokumentatsiooni põhjal saaks taastada suletud ühenduste varade seisundi enne ülevõtmist 1940. - 1941. aastal. Paraku on jäetud uurijad 1950. aastate algul Eesti arhiivides läbiviidud nõukogude puhastustule tõttu suurtesse raskustesse likvideerimiskomisjoni materjalide leidmisel. Ilmekaks näiteks olgugi siin Akadeemilise Anglo-Eesti Ühingu materjalide saatus. Ühingu arhiivi fondi eessõnas märgitakse, et Akadeemilise Anglo-Eesti Ühingu materjalid võeti arvele 1947. aastal. 1951. a. oli fondis 103 säilikut ja 7,8 kilogrammi lahtist materjali. Samal aastal eraldati hävitamiseks 95 ühikut ja 4,2 kg lahtist materjali [9]. 1951. a. jäeti uurijale alles ühingu põhikirja ja liikmete nimekirjad, mõned märkmed mööbliostust ja tilluke kassaraamat. Midagi enam ei leia me teistegi välisorientatsiooniga akadeemiliste ühenduste kohta [10].

Tartu Ülikooli juures 1930. aastatel tegutsenud välissuunitlusega akadeemilised ühendused leidsid soosingu välisriikide poolt. Soodustavalt mõjusid siin 1920. aastatest peale Eesti-Rootsi majandus- ja kultuurisuhted, mis 1923. a. alates arenesid tõusujoones. Teatud tõrge tekkis seoses majanduskriisiga 1929. aastal. Uus elavnemine Eesti-

Rootsi suhetes oli aga 1933. - 1935. a., mil elavnesid suhted mõlema-poolselt just akadeemilistes ringkondades ja ajakirjanduses [11].

Tartu akadeemiliste seltside kaudu oli eelkõige Skandinaaviamaa-del, aga ka Inglismaal, Prantsusmaal ja Itaalia võimalik teostada oma kultuurimissiooni Eestis. Ettearvatult võinuks areneda Eesti-Rootsi akadeemiliste ringkondade kaudu teadus- ja kultuurisidemed Taani ja Norraga.

Akadeemiline Rootsi-Eesti Selts (edaspidi ARES), *Svensk-Estmiska Samfundet vid Tartu Universitet* asutati 15. detsembril 1931. a. Asutajaliikmeiks olid 1930. a. sügisel Tartu ülikooli rootsi keele ja kirjanduse õpetooli juhatajaks kutsutud Per Väino Wieselgren, ajaloolased Juhan Vasar, Henrik Sepp, Peeter Treiberg (Tarvel), Hans Kruus, Otto Liiv, hiljem liitus kunstiajaloolane Sten Karling, samuti keele- ja kirjandusinimesed Paul Ariste, Friedrich Puksow (Puksoo), Wilhelm Wiget, Julius Mägiste. ARES-i liikmeks oli üle 150 inimese, kusjuures ligi 40 liiget olid Rootsis: sealsed kirjandus- ja keele-teadlased, ajaloolased, arhivaarid, kunstiajaloolased, riigiametnikud ja mitmed mere- ja sõjamehed. Suurel määral finantseeris seltsi Rootsi Teaduste Akadeemia ja Rootsi valitsus, viimane finantseeris ühtlasi ka rootsi keele ja kirjanduse õpetamist Tartu Ülikoolis. Suurt materiaalselt abi nii raamatute muretsemise näol kui ka rahaliselt andsid üksikisikud; konsul Juhan Lill, Rootsi riigiarhivaar Dr. Sigurd Curman jpt. [12]. Mõningat toetust sai selts kirjastustegevuseks Eesti Kultuurkapitalilt, kuigi näiteks seltsi aastaraamatu "Svio-Estonica" kirjastamine toimus Lundis Rootsi kulu ja kirjadega.

Kümmekonna tegevusaastaga kujunes ARES Tartus rootsi keele ja kirjanduse õpetajaks ning tutvustajaks. Seltsi kaasabil täienes ülikooli raamatukogu Rootsi kaasaegse kirjandusega, samuti teadus- ja teatme-kirjandusega mitmetelt erialadelt (eriti ökonoomika ja teoloogia). Seltsi ja 1931. a. Stockholmis asutatud Balti Instituudi vahendusel võimaldati ligi 40 akadeemilisel noorel stažeerida Rootsis. Seltsi liikmete toetusel hakati 1930. aastatel õpetama rootsi keelt mitmes Tallinna ja Haapsalu gümnaasiumis.

Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi liikmeskonda kuulunud vähesed üliõpilased olid Eesti rannarootslased, sellest johtuvalt oli seltsis tõsiseks arutlusteemaks rannarootslaste vaimse kultuuripärandi uurimine, selle omapära säilitamine ja üldse Lääne-Eesti rannaäärsete piirkondade elu-olu parandamise võimaluste otsimine. Nimetatud

temaatika lülitus otseselt ühe osana ARES-i põhiprobleemistikku Eesti osast Põhjamaade kultuuripildis [13].

Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi tööd halvas 1939. aasta Nõukogude sõjabaaside leping, millega Eesti rannaaladele paigutati Vene mereväebaasid. 1939. a. suvel märkisid seltsi Rootsi liikmed ja sealsed akadeemilised ringkonnad, et rootslaste alad Eestis on üle kuhjatud Vene sõjaväega ja see takistab otseselt koostööd Eesti rootslastega [14]. Seega Vene vägede sissemarsiga tõmbusid Rootsi liikmed seltsi tegevusest tagasi.

Eesti NSV hariduse rahvakomissari Nigol Andrezeni otsusega 14. jaanuarist 1941 likvideeriti tegelikult juba alates 1. jaanuarist 1941 Rootsi valitsuse poolt ülalpeetav rootsi keele ja kirjanduse professor. Per Wieselgren välismaise õppejõuna vabastati samast kuupäevast ametist. Samal ajal vabastati oma ametikohalt ka teised välismaa päritoluga õppejõud: Poola kodanik lektor Jerzy Kaplinsky, Prantsuse alamad professor Lucien Rudrauf, romaani filoloog professor Léon Vaganay jt. P. Wieselgrenile anti eriluba Eestist väljasõiduks 17. aprillil 1941, veel enne võimaldati tal lõpetada eriseminarid ja eksamineerida oma üliõpilasi [15].

Rootsi keele ja kirjanduse õppetooli sulgemisega katkes tegelikult ARES-i tegevus. Põhikirja kohaselt pidi seltsi vara ja kirjakogu minema Tartu Ülikooli omanduseks, kusjuures seltsi vara ja kirjakogu pidi jääma ülikoolile, kuigi ülikool võis seltsi varasid deponeerida mõnele samalaadsele organisatsioonile [16]. 1940.-1941 a. vahetusel anti seltsi raamatukogu üle ülikooli raamatukogule ja Ajaloo-Keeleteaduskonna seminariraamatukogule. Muu materiaalse vara suhtes on raske kommentaare lisada, sest puudub ARES-i varade üleandmise akt [17]. Kuigi on säilinud 1941. a. jaanuaris akadeemiliste seltside varade hindamise aktid, ei ole neis märgitud välisorientatsiooniga akadeemilisi seltsi [18]. 1940.-1941. õ-a. katkestati Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi tegevus. Vaatamata järgnenud okupatsiooniaegadele ei katkenud haprad kontaktid akadeemiliste ringkondadega Rootsis.

Akadeemiline Anglo-Eesti Ühing (edaspidi AAEÜ), *The Academic Anglo-Estonian Society* asutati 1. veebruaril 1931. a. ja kujunes Eesti-Inglise kultuurisidemete arendajaks. Inglise keele ja kirjanduse õpetamine Tartu Ülikoolis toimus Inglise valitsuse toetusel. Materiaalselt toetas AAEÜ-d Inglise missioon välismaal *The British Council and Relations with other Nations*, samuti Eesti Londoni saatkond, muretsedes küll peamiselt kirjandust [19]. Liikmemaksudest

ja annetustest saadud tulud jäid sümboolseteks. AAEÜ pidevaid majandusraskusi iseloomustab seegi, et alates 1936. aastast vahetas ühing oma kortereid järjest tagasihoidlikumate vastu. 1941. aastal oli ühingu raamatuid 5100 rubla väärtuses, kassas 669 rubla raha, mis tulnuks loovutada võlgade katteks, enne aga ühing likvideeriti [20].

AAEÜ oli suurima liikmete arvuga akadeemiline organisatsioon, algaastail registreeriti 85-90 liiget, 1938. a. juba üle 220 inimese [21]. AAEÜ asutajaliikmeiks olid professorid Johan Köpp (tollal rektor), Richard Rägo ja Ants Piip, viimane tuntud kui Inglise orientatsiooniga poliitik. Ühing ühendas anglo-saksi kultuurist huvitatuid. Pikemat aega juhatas AAEÜ-d inglise keele lektor Henry C.C. Harris (1934-1940), ühingu esimene president ja asepresident oli Ants Oras.

1940. aasta august oli Akadeemilisele Anglo-Eesti Ühingu sügavate sisemiste muutuste perioodiks. 2. ja 3. augustil vallandunud kiire üliõpilaskorporatsioonide likvideerimise kampaania sundis ilmselt 5. augustil H. Harrist esitama palve ühingu juhatusest lahkumiseks [22]. Mõned päevad hiljem esitasid lahkumispalve juhatuse liikmed Venda Mandel ja Ants Oras. Ants Oras põhjendas oma palvet sellega, et uutes pealesunnitud tingimustes on ühing tegutsemisvõimetu. Ülikoolivalitsuse otsusega 9. augustist 1940. a. suleti AAEÜ kui juriidiline isik, kellel puudub tegutsemisvõimeline juhatuse ning likvideerimine usaldati üliõpilasorganisatsioonide likvideerimiskomisjonile [23]. Tartu Siseasjade Rahvakomissariaadi poolt koostatud likvideerimisotsuses süüdistati ühingu koostöös Inglise luurega ja imperialistidega [24].

Akadeemiline Eesti-Itaalia Ühing (edaspidi AEIÜ), *Associazione Academica Estono-Italiana* asutati 20. märtsil 1936. Ühingu eesmärgiks oli itaalia keele, kirjanduse ning kultuuri õpetamine ja tutvustamine eesti üliõpilaskonnas. Tegelikult moodustasid ühingu väikesearvulise liikmeskonna Tartu Ülikooli professorid, teiste hulgas professorid Valter Hiie, Bernhard Jürgens, Ulrich Karell, I. Martanelli, Ludvig Puusepp, Voldemar Vadi ja Jaan Uudelt [25]. AEIÜ juhatuses oli pikemat aega professor Walter Anderson.

Ühingu sissetulek olenes suurel määral toetussummadest, annetustest ja üritustelt laekunud rahadest. Otsustades säilinud dokumentatsioon järgi ei ole ühingu varandused olnud kuigi suured: Itaalia-alane raamatukogu küündis kõigest 112 köiteni. 1940.-1941. aastal ühingu tegevus peatati, raamatukogu paigutati juhatuse liikme T. Turviste erakorterisse Kreutzwaldi tn. 25-5. 1942. a. tundis Akadeemilise Eesti-Itaalia Ühingu tegevuse ja varade saatuse vastu huvi Saksa kindralko-

missariaadi kultuurpoliitilise osakonna juhataja dr. Weiss [26]. Siit selgub, et kuni 20. juunini 1940. a. oli ühingul korter Võidu tn. 9, üüri tasus Itaalia Kultuuriinstituut. Eesti Vabariigi presidendi poolt antud 3300 krooni itaalia-eesti sõnaraamatu kirjastamiseks oli AEIÜ üle andnud Eesti Kirjanduse Seltsile sõnaraamatu trükikulude katteks. Teatavasti 1940. a. sügisel seltsi trükikoda natsionaliseeriti [27]. Sõnaraamatu ilmumine lükkus määramata ajaks edasi, soikus ka Akadeemilise Eesti-Itaalia Ühingu tegevus.

Välissuunitlusega akadeemiliste ühenduste sulgemisega katkesid teadus- ja kultuurikontaktid Põhjamääde, Inglise, Itaalia ja teiste Lääne-Euroopa maade akadeemiliste ringkondadega.

KIRJANDUS. ALLIKAD

1. **J. Vasar.** Tartu üliõpilaskonna ajalugu. Tartu, 1932. 384 lk.;
J. Kivimäe, T. Rosenberg. Akadeemilise Ajaloo Seltsi tegevusest // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XVI. Tartu, 1985. Lk. 134-135;
S. Tamul. Üliõpilaskonna organiseerumisest 1920. aastatel // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XVII (I). Tartu, 1989. Lk. 68-89.
2. Eesti Ajaloo Arhiiv (edaspidi EAA). F. 2100. Nim. 2. S. 558. L. 1-34, 38-39.
*Akadeemiline Poola-Eesti Ühing tegutses a. 1933-1935.
3. EAA. F. 1857: Akadeemiline Anglo-Eesti Ühing.
EAA. F. 2100. Nim. 19. S. 8, 9: Akadeemiline Anglo-Eesti Ühing.
EAA. F. 2100. Nim. 19. S. 13: Akadeemiline Eesti-Itaalia Ühing; S. 14: Akadeemiline Poola-Eesti Ühing; S. 83: Akadeemiline Rootsi-Eesti Selts.
4. **L. Uustalu.** Akadeemiline Anglo-Eesti Ühing ja Eesti-Inglise Kultuuriühing Eesti-Inglise kultuurisidemete arendajana 1930. aastail. Tartu 1991. Diplomitöö. Juhendaja prof. Helmut Piirimäe. 91 lk., lisad. (Käsi-kiri Tartu Ülikooli üldajaloo kateedris.)
** Tartu Ülikooli Arhiiv. S. 114. L. 100, 46-48.
5. EAA. F. R-355. Nim. 1. S. 17. L. 32, 89.
EAA. F. 2100. Nim. S. 24, 25, 28, 29.
EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 115.
6. **S. Tamul.** Tartu Ülikooli Filosoofiateaduskonna allasutuste ainelisest olukorrast aastail 1940-1944 // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXV. Tartu, 1991. Lk. 56.
7. EAA. F. R-355. Nim. S. 49. L. 45.
8. Samas.

9. EAA. F. 1857. Nim. 1: Akadeemiline Anglo-Eesti Ühing. Eessõna.
10. Vt. viide 3.
11. **K. Jaanson.** Põhjavalgus või fatamorgana? Balti-Skandinaavia liidu idee ja koostöö sünd ühest suurest sõjast teiseni // Akadeemia. 1990. Nr. 9. Lk. 1894-1904. Vt. ka **S. Zetterberg.** Soome ja Eesti poliitilised suhted 1918-1940. // Looming. 1991. Nr. 2. Lk. 245-250.
12. EAA. F. 2100. Nim. 19. S. 83. L. 1.
Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi Aastaraamat "Svio-Estonica". Tartu-Lund, 1934/35, 1936, 1939.
13. Svio-Estonica. 1934/35. Lk. 22-30.
14. Svio-Estonica. 1939. Lk. 234.
15. EAA. F. 2100. Nim. 4. S. 170.
16. EAA. F. 2100. Nim. 19. S. 83. L. 1-4.
17. **S. Tamul.** Tartu Ülikooli Filosoofiateaduskonna allasutuste... Lk. 57. Vt. ka **A. Grišan.** TRÜ Ajaloo-Keeleteaduskonna raamatukogu 1919-1940: Diplomitöö. Tartu, 1985. (Käsikiri Tartu Ülikooli Lähiajaloo kateedris.)
18. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 418. L. 1-3.
19. EAA. F. 2100. Nim. 19. S. 8. L. 37-38.
EAA. F. 1857. Nim. 1. S. 8. Vt. ka lähemalt: **L. Uustalu.** Akadeemiline Anglo-Eesti Ühing...
20. EAA. F. 1857. Nim. 1. S. 8. L. 30-36.
21. Samas. L. 8, 36.
22. Samas. Lk. 37-40; EAA. F. 2100. Nim. 19. S. 29. Lk. 5,9.
23. Samas. L. 5.
24. Samas.
25. EAA. F. 2100. Nim. 19. S. 13. L. 2-13.
26. Samas. L. 11.
27. **S. Tamul.** Tartu Ülikooli Filosoofiateaduskonna allasutuste... Lk. 63. Natsionaliseeriti teiste hulgas Akadeemilise Ajaloo Seltsi "Ajaloalise Ajakirja" ladu K.Ü. "Loodus" juures, Akadeemilise Põllumajandus Seltsi kirjastus jt.; EAA. F. 2100. Nim. 19. S. 112. L. 233.

Lisa 1

Siseasjade Rahvakomissariaat

13. sept. 1940

nr. 17053

Juriidiliste isikute büroo teatab, et korporatsioonide "Raimla", "Fraternitas Academica" ja "Ugala" varad anda üle TRÜ-le koos aktiva ja passivaga. Samuti korp! Rotalia varad TRÜ-le. Organisatsiooni "Limuvia" vara määrän Juudi Kultuuriselts "Solem Aleichem"ile... (mööbli), (kuna raha ja väärtuslikud söögi- ja jooginõud ning raamatukogu koos kappidega määrän TRÜ-le).

9. septembril 1940

Paul Vihalem

Siseasjade Rahvakomissari abi

Ärakiri, 2. 06. 1949

ENSV Rahandus Rahvakomissariaat
nr. 17053

Ärakiri
Tallinn, 21. jaan. 1941

Suletud üliõpilaskonventide, vilistlaskoondiste ja nende liitude
likvideerimiskomisjonile

sm. Helmut Kadari
Tartus, ENSV TRÜ

Vastuseks Teie kirjale 30. dets. 1940 nr. 415 ja 11. jaan. 1941 nr. 418 Juriidiliste isikute büroo teatab, et Teie ettepanekute kohaselt 21. dets. 1940 otsustas Rahandus Rahvakomissar suletud üliõpilaskonventide, vilistlaskoondiste ja liitude varaga järgmiselt:

I Korp! Fraternitas Tartuensis, vil! kogu

korp! Indla, vil! kogu

Eesti Kristlike Üliõpilaste vil! kogu

Korp! Baltonia vil! kogu

Korp! Nevania vil! kogu

korp! Metraine vil! kogu

korp! Fraternitas Slavia vil! kogu

Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli Juudi Naisüliõpilaste

Ühingu "Nazfiro" vil! kogu

Tartu Ülikooli Lõpetanud Vene Üliõpilaste Seltsi Liikmete
Ühenduse

Korp! Neobaltia vil! kogu

Korp! Estonia

Korp! Livonia, varad kogu aktiva ja passivaga, ilma aktiva realiseerimiseta üle anda ENSV TRÜ-le, kusjuures likvideerimiskomisjon võib jätta oma kasutusse tasude ja kulude maksmiseks nende vilistlaskogude raha kuni 5230.05 krooni.

II Üliõpilasseltsi "Concordia"

Korp! Revalia vil! kogu

Korp! Amicitia vil! kogu

Eesti Korporatsioonide Vilistlaskogude Liidu,

Eesti Üliõpilasseltside Vilistlaskogude Liidu varad realiseerida rahuldades saadud summade ulatuses kreditorid ja raha ülejääk kui see peaks selguma, anda üle TRÜ-le.

M ä r k u s: Likvideerimiskomisjoni palve komisjoni liikmeile 2 % ulatuses kogu aktive summadest tasu maksmise asjus jätta rahuldamata.

17. jaan. 1941 ENSV Rahandus Rahvakomissariaat

III Ühtlasi teatab Juriidiliste isikute büroo vastuseks Teie kirjale 13. jaanuarist 1941 nr. 419, et likvideeritud on järgmised korporatsioonid ja vilistlaskogud:

Korp! Sororitas Oriens vil! kogu

Korp! Fraternitas Normannia vil! kogu

Baltisaksa Naisüliõpilaste Ühingu vil!. kogu

Korp! Fraternitas Estica vil! kogu

Korp! Vironia vil! kogu

Korp! Filiae Patriae

Korp! Fraternitas Veterinariorum

Eesti Naisüliõpilaste Selts

Korp! Fraternitas Academica

Korp! Ugala

Korp! Sakala

Eesti Üliõpilaste Selts "Raimla"

Eesti Naisüliõpilaste Selts "Ilmatar"

Eesti Üliõpilaste Selts "Veljesto"

Eesti Üliõpilaste Selts "Ühendus"

Korp! Fraternitas Livienensis, on kustutatud korporatsioonide, ühingute, seltside ja nende liitude registrist ning sihtasutise "Tartu Üliõpilasorganisatsioon "Estonia"" konvendi hoone on kustutatud sihtasutiste registrist.

Juriidiliste isikute büroo juhataja ülesannetes

E. Aron.

ACADEMIC SOCIETIES WITH FOREIGN ORIENTATION AT TARTU UNIVERSITY AND THEIR CLOSURES IN 1940-41

Sirje Tamul

Summary

At the beginning of the 1930s new academic societies such as the Academic Swedish-Estonian Society (Svensk-Estniska Samfundet vid Tartu Universitet), the Academic Anglo-Estonian Society and the Academic Estonian-Italian Association (Associazione Academica Estone-Italiana) were established. The aim of these societies, according to their statutes, was scientific and cultural exchange with academic circles abroad. The academic societies at Tartu University were supported by the governments, academy of sciences, scientific societies and private persons of the respective countries. Through these societies they made known their cultural mission in Estonia.

In 1940-41 the Soviet authorities put an end to the activities of the above-mentioned societies. In 1951 most of the materials of the academic societies kept in Estonian archives were destroyed.

HUMANITAARÕPPEJÕUDUDE JA ÜLIÕPILASTE VASTU SUUNATUD IDEOLOOGILISED RÜNNAKUD AJALEHTEDES "POSTIMEES" JA "TRÜ" AASTAIL 1945-1955

Eduard Väari

Vahetult esimesel sõjajärgsel õppeaastal tegeldi eeskätt praktiliste probleemidega: ülikooli varade Tartusse tagasitoomisega, ruumide arvele võtmise ja õppetöök ettevalmistamisega, kütte hankimisega, haldus- ja õppekoosseisude komplekteerimisega jm. Esialgul jäi vähe aega põhimõttelistele ideoloogilistele kampaaniatele, pealegi polnud selliseks tegevuseks ettenähtud inimesed Venemaalt veel kohale saabunud. Kogu organiseerimistöö lasus Eesti-aegsetel haritlastel, kuigi osa neist oli mitmesugustel põhjustel olnud Nõukogude Liidu tagalas. Sõja lõppemise järel Eestis hakati kogu hingest ning parima tahtmisega ülikooli tööle rakendama. Haarati kaasa ka neid, kes olid Saksa ajal olnud Eestis. Nimetagem organiseerijaid Hans Kruusi, Anatoli Mitti, Karl Taevi, Gerhard Rägots, Irene Maarooši jt. 17. oktoobril 1944. a. kell 11.30 oli pidulik aktus ja Tartu Riiklikus Ülikoolis algas õppetöö [1].

Õppetöö kulges vastavalt võimalustele ja ajutistele plaanidele, sest kursuste süsteemi hakati alles looma. Õppejõukohti täideti maksimaalselt, palju rakendati keskkooliõpetajaid, kelle magistritööd atesteeriti hiljem kandidaatideks, mis võimaldas saada dotsendi kohta. Venemaalt oli saabunud vaid üksikuid õppejõude (V. Reiman, L. Roots, H. Moosberg), mistõttu poliitiliseks võitluseks ei olnud veel jõude.

1945.-1946. õppeaasta algas kurjakuulutatavalt. Hans Kruus avaldas kirjutiste seeria "Kodanliku Eesti välispoliitikast" [2], milles poliitika lämmatas teadusliku analüüsi. Kruusi seeria taustal kirjutas Voldemar Telling vihast nõretava "Eesti kodanlikud natsionalistid kui saksa fashistide käsilased ja eesti rahva kurjemad vaenlased"[3]. Sõda oli Euroopas teatavasti 9. mail 1945. a. lõppenud ning oleks võidud alustada tõelist ülesehitustööd. Selle asemel aga anti suund kodanlike natsionalistide otsimiseks. Ajaloolise töö huvides ei tohi unustada, et "Postimehes" tõstatasid probleemi H. Kruus ja V. Telling. Nendega ühines A. Marland madalatasemelise kirjutisega "Kodanlikud natsionalistid – meie vaenlased" [4]. Pingutustest hoolimata ei kujunenud veel hoogsat kampaaniat, kuigi inimesi kadus aeg-ajalt. Oli teada, et nad vangistati Saksa sõjaväes teenimise või Omakaitstes tegutsemise pärast, kuid see toimus siiski kärata.

Nagu igal ajal, nii leidis sellalgi neid, kes püüdsid oma seljatagust kindlustada igaks juhuks. Üheks selliseks oli Valmar Adams, kes püüdlikus kirjutises "Võideldgem ülikooli uue tõusu eest!" kirjutab: "Tuleb kõigiti võidelda akadeemilise eneseisoleerimise vastu, mis taotleb möödaviilimist aktiivsest osavõtust kodumaa elust ja põgenemist nn. "erapooletusse"" [5]. Sellega alustati ametlikku võitlust akadeemilise elulaadiga ja üliõpilasseltside traditsioonidega, mis olid sellal üliõpilaskonnas veel tugevad.

Õppejõudude ümberkasvatamiseks olid poliitilised seminarid. Ühest informatsioonist saab teada, et V. Adams on pidanud referaadi teemal "Leninismi meetod"[6].

Ülikooli humanitaarõppejõududele ja üliõpilastele on suunatud Nikolai Karotamme kirjutis "Märkmeid kirjanduslikest päevaküsimustest" [7]. 14. augustil oli ilmunud ÜK(b)P Keskkomitee otsus ajakirjade "Zvezda" ja "Leningrad" kohta ning tolle aja tavade kohaselt tuli samalaadseid puudusi leida ka väiksematest keskustest. N. Karotamm leidis 13 puudust, millest mõned puudutasid otseselt ülikooli kirjandusõppejõude, näiteks puudus kirjandusteoreetilisest tasemest. Õnneks ei rünnanud Karotamm kirjanikke ega kirjandusuurijaid nimeliselt.

Hoopis konkreetsem on EK(b)P Tartu Linnakomitee sekretär Eduard Brandt. Tal õnnestus oma pleenumikõnes rünnata lääne-euroopa kirjanduse õppejõudu Villem Altko, kes oli avaldanud noorsoojutustuse "Anti koolis" (RK "Ilukirjandus ja Kunst", Tallinn 1946, 10200 eks.). E. Brandt leidis teosest suuri ideoloogilisi puudusi. Tsiteerigem: "Autor kujutab pildikesi kodanlikust koolist, millisesse ta suhtub õige jaatavalt. Raamatukeses pole näidatud õppe-kasvatuslikku tööd koolis tervikuna, vaid on peamiselt valgustatud kolme küsimust: suitsetamist, varastamist ja sulemängu". Järeldus on: "Raamat on kahtlemata antipedagoogiline ja kahjulik ja ta võis ilmuda ainult elementaarse valvuse puudumise tõttu toimetaja ja kirjastaja poolt" [8]. V. Altko olukord muutus kriitiliseks, kuid et ülikoolis ei jätkatud Altko ründamist, jäi ta õppejõuks edasi.

Humanitaarharitlasi puudutas EK(b)P Keskkomitee büroo otsus "Loomingu" kohta. Halvatoonilises otsuses märgitakse, et on ilmunud ideelagedaid ja apoliitilisi teoseid. Nimetati Kersti Merilaasi luuleteoseid, Debora Vaarandi mõningaid värsse, Leida Kibuvitsa jutustuste ebatäpsusi, Rudolt Sirge puudusi okupandi tõelise näo näitamisel, Paul Viidingu leplikkust emigratsiooni suundunute suhtes [9]. Näägutati peaaegu kõiki andekaid kirjanikke, kes julgesid kirjutada.

Järgmine suurrünnak on seotud Felix Kotta luuletusega "Ilmaennustus" [10]. Felix Kotta (1910-1963) oli tiisikushaige luuletaja ja Majakovski luule tõlkija, kelle ainsaks sissetulekuks oli nähtavasti ajalehtedest saadav honorar. Nimetatud luuletuses on lõik "Nüüd nagu koptipoiss, jumal hoidku, aknasse pistab lõusta" (mõeldakse päikest). Koptipoisid olid Peipsi tagant tulnud kerjavad ja varastavad noorukid, kes käisid talust tallu ja palusid toitu, kuid ei põlanud ka varastamist. Lõuna-Eestis muutusid nad tõeliseks nuhtluseks. Luuletuses on negatiivses tekstis kaks korda nimetatud Pätsi-aega. Luuletuse lõpp on igati positiivne: "Kuid kõik, mida vajame, loovad me käed, sest selleks on soodne kliima".

Mai algul ründas Felix Kottat jõhkralt N. Karotamm oma kirjas "Postimehe" toimetusele. N. Karotamm ei leia luuletusest midagi positiivset, talle tundub kõik nõukogude võimu mõnitamisena. Hinnang on väljendatud ladinakeelses "Quod licet Iovi, non licet bovi". Tahetakse öelda, et mis oli lubatud Majakovskile, ei ole lubatud Kottale. Karotamm unustas, et ka Majakovski kannatas rünnakuid ning tema enesetapu asjaolud on tänaseni selgusetud. Oma jao saab ka toimetuse: "Felix Kotta luuletuse "Ilmaennustus" avaldamine on toimetuse suur eksimuse. Toimetuse peab oma viga parandama" [11]. Tuleb tähele panna, et kirjandushuvilised üliõpilased võtsid osa kirjanike koosolekutest, rünnak Kottale näitas, et igaüks võib saada sama saatuse osaliseks, kui julgeb midagi avaldada. Sellal leviski käsikirjaline luule üliõpilaste hulgas.

Kotta luuletuse juhtumit käsitleti veel Tartu kirjanike koosolekul, kuid otseseid vigu ei hakatud Tartu kirjanike töödets otsima. Kahetseti vaid, et ei osatud olla tähelepanelik ja näha Kotta luuletuse puudusi [12]. Et "Postimehel" oli vähe tähtpäevaluuletuste treijaid, siis ilmus peagi Erni Hiire ja Aira Kaalu kõrvale jälle ka Felix Kotta.

Kirjandusuudiseks on teade ülikooli kirjandusringi loomisest 1947. a. septembris [13]. Samal sügisel tabas ka teadlasi rünnak, mis oli ajendatud diskussioonidest bioloogiateadustes. Leiti, et RK "Teaduslik Kirjandus" oli vähe avaldanud mitšuurinlikke töid, hoopis rohkem aga antimitšuurinlikke uurimusi. Paljud teosed olid lääneliku orientatsiooniga ja apoliitilised. Kaasaega sobivaid pole kirjastus peaaegu avaldanudki [14]. Et kirjastusel oli raske teadust muuta poliitiliseks, tehti 1949. a. otsus kirjastus likvideerida (kirjastus oli asutatud 1940. a.). Selle otsusega kaotas Tartu pikaks ajaks teaduslike tööde avaldamise võimalused.

“Postimees” ei suutnud ülikooli sündmusi piisavalt valgustada, mistõttu loodi ajaleht “Tartu Riiklik Ülikool”. Selle esimene number ilmus 22. novembril 1948. a. Esimesel leheküljel oli suur J. V. Stalini pilt, tervitused N. Karotammelt, E. Brandilt ja A. Kipperilt. Juhtkiri oli rektor A. Koortilt. Kolmandal leheküljel oli J. Feldbachi kirjutis “Vene keele õpetamise ja õppimise taset tuleb tõsta”. Ajalehe vastutavaks toimetajaks oli Enno-Lembit Mikkelsaar. Esitagem mõned andmed toimetaja kohta. E.-L. Mikkelsaar oli sündinud 1. mail 1921. a. Antslas, õppinud 1938.-1941. a. Tartu Õpetajate Seminaris, olnud sõja ajal Punaarmee, õppinud 1945.-1948. a. Kõrgemas Parteikoolis Moskvas. Viimane oligi oluline tema määramisel ajalehe toimetaja kohale. Inimesena oli ta maamehelikult otsekohene ning järsk, üldised käitumisreeglid olid talle tundmatud, kandis sageli sõjaväevormi. Oli Ajaloo-Keeleteaduskonna prodekaan, dekaan ja hiljem õppeprorektor. 1963. a. läks tööle EPA-sse poliitökonoomia kateedrisse [15]. Tema abiliseks oli sekretär Olaf-Knut Utt, kes oli sellal Õigusteaduskonna eesrindlik üliõpilane. Hiljem tegi ta kõrget parteikarjääri. Vaadeldaval perioodil olid toimetajateks veel Johannes Feldbach, Eduard Ertis ja Roland Auling.

Kriitilised kirjutised ja rünnakud olid ajalehes tavalised. Õigusteaduskonna üliõpilane Oskar Kruus leidis, et kirjandusringi tegevus on liiga apoliitiline [16]. Korporatsioonideaegseid igandeid paljastas pseudonüümi A. Maid all esinev autor. Nimelt olid Ain Kaalep ja Eno Raud üliõpilasmajas korraldanud kahvliiduelli, millel olid osalisteks veel solvatud auga daam ja kaks sekundanti. Vestes “Kah kangelased” valgustatakse toimunut [17]. Kuigi loole püüti anda hukkamõistvat hinnangut, oli üliõpilaste suhtumine hoopis vastupidine.

Otsese rünnakuga esines Heinrich Tiido kirjutises “Üliõpilane Kuuse “tegutseb””. Tiido kirjutab: “Kui natuke minevikku vaadata, siis näeme, et Kuusel võimaldati fašistliku okupatsiooni ajal astuda õppima Tartu Ülikooli ja okupantide erilise “armu” tõttu ta viibis isegi “Vaterlandis” Niisugusele reaktsiooniliste vaadetega üliõpilasele nagu Kuuse ei saa võimaldada ülikooli lõpetamist ega suunata teda nõukogude õpetaja vastutusrikkale kohale” [18]. Kirjutise avaldamisele järgnes Kersti Kuuse eksmatrikuleerimine. Pikka aega ei saanud ta kindlat töökohta. Hiljem lõpetas ta siiski ülikooli ja töötas ka õpetajana Mustvee Keskkoolis.

V. Adamsit ründas K. Raju küsimusega “Mida ootab sm. Adams?” [19]. Sellele vastas rünnatu enesepiitsutusliku kirjutisega “Idealismi

nõiaringist – marksistliku selguseni” [20]. Adamsi enesekriitikat ei peetud veenvaks ning järgnes uus rünnak. E. Säärts, K. Taev ja O. Utt avaldasid kirjutise “Minevikust ja selle igandeist V. Adamsi ideoloogias”. Selles kirjutatakse: “Sm. Valmar Adamsi vastus tema kirjandusliku loomingu suhtes avaldatud kriitikale paljastas uusi fakte, mis räägivad tema ideoloogia arenemisest suunas, millel pole midagi ühist nõukogude inimese ideoloogiaga” [21]. Formalismi- ja kosmopolitismiteema püsis päevakorral pikka aega. Kritiseeriti kirjanduskateedrite õppejõude Karl Taevi, Villem Althoat ja Aarne Vinkelit selle pärast, et nad pole vabanenud formalismist, mis ilmneb nende töödes ja loengutes [22]. Järgmises numbris arutati sedasama teemat ühenduses vene kirjanduse kateedriga. Taas kritiseeriti Valmar Adamsit, kes olevat otseselt Igor Severjanini loomingu mõju all [23].

Rünnakud toimusid ka komsomoliorganisatsioonis. Informatsioonist saab teada, et komsomolikomiteest jäeti välja Johannes Kalits ja Karl Siilivask printsiipaalsuse puudumise pärast [24]. Teisest informatsioonist saab teada, et kommunistliku kasvatuses koosolekul on kritiseeritud üliõpilasi L. Öngot, E. Rauda, Kikast, Hallingut, Veiksaart ja Lepikut [25]. Akadeemilise Meeskoori ründamisel mängis näotut osa Helder Laulik, kellelt on ka kirjutis sel teemal ajalehes [26].

1949.-1950. a. korraldati ülikoolis paljastamiskoosolekuid, kus mõnitati Venemaalt tulnud õppejõudude ja komsomoliaktivistide poolt nii õppejõude kui üliõpilasi. Ajalehte on sellest jõudnud suhteliselt vähe. Nõuti ka enesekriitilisi esinemisi. Kes ei suutnud survele vastu seista, tegidki seda, nagu ülikooli parim inglise keele spetsialist Johannes Silvet [27].

Rünnakutest tehti 1950. a. mais kokkuvõtteid toimetusartiklis ja jagati rünnatavad rühmadesse. Otseselt kodanlikud natsionalistid on Hans Kruus ja Nigol Andresen. Nende mõttekaaslased on ülikoolis Richard Kleis, Harri Moora, Ferdinand Laja ja Ain Nurk. Ideoloogiliselt mahajäänud on H. Keres, A. Preemet, G. Rägo, P. Kard, A. Linkberg, V. Vadi, R. Bernakoff, Tomberg, E. Vau, Laas. Kodanliku ideoloogia kütkeis on A. Elango, V. Vaga, K. Ramul ja K. Taev. Neid on soosinud H. Haberman ja Aleksander Pint [28].

Ootamatult teravalt ründas juuraüliõpilane A. Blumfeldt Oskar Kruusi üliõpilasteemalise jutustuse “Ülikoolilinnas” ilmunud katkendeid [29]. Kriitikale reageeris K. Siilivask kirjutisega “Mõned märkused O. Kruusi proosaloomingu ja selle kriitika kohta” [30]. Siilivask

leidis, et Blumfeldti kriitika pole objektiivne, sest teose voorusi pole üldse märgatud. Ka I. Possul kaitses ilmunud katkendeid [31].

Rünnakute hoog vaibus siiski 1952.-1953. a. Üldist laadi kirjutised ei ole suunatud enam üksikisikute vastu [32]. Stalini surma märkis leialuuletusega "Stalin" Valeeria Villandi [33].

Eespool vaadeldud "Postimehe" ja "Tartu Riikliku Ülikooli" kirjutised kajastavad oma aega. Kuigi materjali valiti ja kontrolliti hoolega, saab lugeja üsna sünge pildi sellest, kuidas suhtuti inimestesse, eriti nendesse, kes olid hariduse saanud Eestis või välismaal. Rünnakute eesmärk oli inimesi hirmu all hoida ja sundida neid kuulekusele. Rünnakute eest ei olnud end võimalik kaitsta, sest seda seletati enesekriitika puudumisega. Rünnakutele järgnesid mõnitamised koosolekutel ja sageli ka administratiivkaristused, nagu vallandamine või eksmatrikuleerimine.

ALLIKAD. KIRJANDUS.

1. **A. Mitt.** Meenutusi. Tallinn, 1977. Lk. 66-67.
2. Postimees. 1945. Nr-d 171-176.
3. Postimees. 1945. Nr. 173.
4. Postimees. 1945. Nr. 297.
5. Postimees. 1945. Nr. 217.
6. TR Ülikooli õppejõudude poliitilisest seminarist // Postimees. 1945. Nr. 297.
7. Postimees. 1946. Nr. 207.
8. EK(b)P Tartu Linna Komitee IV pleenum // Postimees. 1946. Nr. 224.
9. Eestimaa K(b)P KK büroo 18. septembri 1946. a. otsusest kirjandus- ja kunstiajakirja "Looming" kohta // Postimees. 1946. Nr. 231.
10. Postimees. 1947. Nr. 89.
11. **N. Karotamm.** "Postimehe" toimetusele Tartus // Postimees. 1947. Nr. 103.
12. Rohkem vastutustunnet kirjandusliku loomingu eest. Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu Tartu osakonna kirjanike kollektiivi koosolekust // Postimees. 1947. Nr. 127.
13. Üliõpilaste kirjandusring alustas tegevust // Postimees. 1947. Nr. 239.
14. **G. Noppel.** RK "Teadusliku Kirjanduse" senine tegevus arvustustules // Postimees. 1948. Nr. 123.
15. TÜ arhiiv. E.-L. Mikkelsaare isiklik toimik.
16. **O. Kruus.** Üliõpilaste kirjandusringi töös peab toimuma murrang // TRÜ. 1948. Nr. 3 (3. sept.).
17. TRÜ. 1948. Nr. 4 (16. dets.).

18. TRÜ . 1949. Nr. 2 (13. jaan).
19. TRÜ. 1948. Nr. 4 (16. dets.).
20. TRÜ. 1949. Nr. 3 (21. jaan.).
21. TRÜ. 1949. Nr. 4 (11. veebr.).
22. Lõpp formalismile ja kosmopolitismile kirjanduse kateedrites // TRÜ. 1949. Nr. 1 (1. apr.).
23. Kõrgemale tasemele võitlus formalismi ja kosmopolitismiga vene kirjanduse kateedrites // TRÜ. 1949. Nr. 12 (8. apr.).
24. Komsomoli-organisatsiooni töös peab toimuma murrang // TRÜ. 1949. Nr. 8 (10. märts).
25. Kommunistlikule kasvatale pühendatud koosolekust // TRÜ. 1949. Nr. 14 (22. apr.).
26. H. Laulik. Kommunistlik kasvatus olgu esiplaanil // TRÜ. 1949. Nr. 38 (9. dets.).
27. J. Silvet. Kompassita laev // TRÜ. 1949. Nr. 26 (16. sept.).
28. Veel otsustavamalt võidelda kodanliku natsionalismi vastu meie ülikoolis // TRÜ. 1950. Nr. 16 (6. mai).
29. A. Blumfeldt. Ebaküps kirjandusteos // TRÜ. 1952. Nr. 37 (12. dets.).
30. TRÜ. 1952. Nr. 38 (19. dets.).
31. I. Possul. Veel kord O. Kruusi jutustusest // TRÜ. 1953. Nr. 3 (19. jaan.).
32. J. Toomla. Võideldgem üldsõnalisuse ja ebakorrektsuse vastu // TRÜ. 1954. Nr. 31 (12. nov.).
33. TRÜ. 1953. Nr. 8 (13. märts).

**ABOUT THE IDEOLOGICAL CAMPAIGNS AGAINST
THE TEACHERS AND STUDENTS OF THE
HUMANITIES IN THE NEWSPAPERS "POSTIMEES"
("POSTMAN") AND "TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL"
("TARTU STATE UNIVERSITY") IN 1945-1955**

Eduard Vääri

S u m m a r y

In 1945-1955 ideological campaigns against the teachers who had worked in Tartu University in the years of the Republic of Estonia and the students indifferent to politics appeared in the newspapers "Postimees" and "Tartu Riiklik Ülikool". As a result, many teachers and students were dismissed. They did not have any possibility of defending themselves.

KUI MAJANDUSTEADUST ÕPETATI AINULT TALLINNAS

Valner Krinal

TÜ Majandusteaduskonnal on tulnud oma senise ajaloo jooksul mitmel korral rännata Tartu ja Tallinna vahel. 1938. a. Tartus iseseisvana tööd alustanud teaduskond viidi 1940. a. sügisel Tallinna Polütehnilise Instituudi juurde, toodi sõja ajal Tartusse tagasi ja viidi 1944. sügisel taas Tallinnasse, kus ta töötas TPI kooseisus [1]. 1944. a. alustati seal majandusspetsialistide ettevalmistamist tööstuse, kaubanduse ja rahanduse tarvis. Viimased kaks eriala olid varemini olnud Tartu Ülikooli kooseisus.

Majandusteaduskonna dekaaniks oli 1944.-1945. õppeaastal Juhan Vaabel [2]. J. Vaabel lõpetas 1924. a. Tartu Ülikooli ning oli siin aastail 1931-1940 õppejõuks. 1930. a. kaitses ta Tartus magistriväitekirja ja 1934. a. doktoriväitekirja. Samal aastal valiti ta Tartu Ülikooli finantsõiguse professoriks. Täiendas Tartus oleku ajal oma teadmisi Prahast, Pariisist ja Genfish. 1946. a. valiti J. Vaabel akadeemikuks ning aastail 1946-1951 ja 1964-1968 oli ta Eesti NSV TA asepresident [3]. J. Vaabel suri 1971. a. [4]. 1945. a. septembrist kuni teaduskonna likvideerimiseni töötas dekaanina August Sipsakas (1903-1975).

1944. a. alustas tööd kuus kateedrit: kolm üld- ja kolm erialakateedrit. Poliitilise ökonomia kateedrit juhatas algul Hans Vardjas, alates 1945. sügisest aga August Sipsakas, õiguse kateedrit alates 1948.-1949. õppeaastast dots. Bentsian Levin, statistika ja raamatupidamise kateedrit 1944.-1947. aastast dots Leo Tiik, hiljem prof. Albert Borkvell (1890-1963) [5]. Leo Tiik tuli Tallinna samuti Tartust, kus ta 1940. a. lõpetas ülikooli ja töötas enne sõda assistendina. 1944.-1954. a. oli L. Tiik TPI õppejõud, tuli koos Majandusteaduskonnaga Tartu tagasi. Ülikoolis töötas ta geograafiakateedri vanemõpetajana ja dotsendina, kuid põhiosa õppekoormusest sai Majandusteaduskonnast, lugedes üliõpilastele majandusgeograafiat, rahvamajanduse ajalugu, transpordigeograafiat. Mõnda aega (1955-1961) töötas L. Tiik Matemaatikateaduskonna prodekaanina. Alates 1977. aastast on ta pensionär [6].

Erialakateedritest alustasid tegevust tööstuse (hiljem tööstusökonomika), kaubandusökonomika ning rahanduse ja krediidi kateeder. 1947. a. kevadel moodustati Tallinna Polütehnilise Instituudi Majan-

dusteaduskonnas veel neljas üldkateeder – rahvamajanduse ajaloo ja majandusgeograafia kateeder, mida asus juhtima dots. Bernhard Veimer. Mainitud kateedriga liideti 1951. a. õiguse kateeder. Niisuguses koosseisus töötati kuni 1954. aastani [7].

Järgnevalt pöörame rohkem tähelepanu ringlussfäärile spetsialistide ettevalmistamisega tegelnud kateedritele. Selles mõttes on esirinnas kaubandusökonoomika kateeder, mida kuni 1951. aastani juhatas professor Reinhold Mark, kelle kohta on ilmunud eri artikkel [8]. Tema järel asus kateedrit juhatama dotsent (hiljem professor) Karl-Feliks Sauks (1915-1983). Ta lõpetas TÜ 1940. a. Sõja ajal töötas ta Jegorjevski õppekombinaadi lektorina ning 1944. a. samas plaanimajanduse kursuste juhendajana. Tallinna Polütehnilisse Instituuti asus õppetöole 1944. aastal ja oli aastail 1951-1954 seal kateedrijuhataja. Ta tuli üle Tartu Ülikooli, olles siin aastail 1954-1968 kaubandusökonoomika kateedri juhataja, 1968-1972 TRÜ rahvamajandusharude ökonoomika kateedri dotsent ja professor (1976. a.). Aastast 1979 töötas ta professor-konsultandina. F. Sauks avaldas töid kaubanduse ökonoomika valdkonnas, nagu "Kaubanduse materiaalne baas NSV Liidus" (kahes osas), "Kaubanduse arengust Eestis kapitalismi tingimustes (1900-1940)", kaheosalise kaubandusökonoomika õpiku, kaubandust käsitlevad peatükid Tallinna ja Tartu ajalugudes jt. [9].

Rahanduse ja krediidi kateedrit juhatas kuni 1949. aasta sügiseni akadeemik J. Vaabel, seejärel kuni 1951. aasta kevadsemestrini dots. kt. Aurelius Mandel. Siis ühendati rahanduse kateeder statistika ja raamatupidamise kateedriga. Aurelius Mandel (1905-1966) lõpetas 1933. a. TÜ Õigusteaduskonna, töötas seejärel pankades ning maksuametis. TPI õppejõuks oli ta aastail 1944-1952, siis kuni 1960. aastani NSVL Kaugõppe Finants-Majanduse Instituudi Tallinna õppepunktis, Tartu Ülikooli vanemõpetajaks oli A. Mandel aastail 1960-1966. Siin õpetas ta rahanduse, riigieelarve, rahanduse ja krediidi kursusi [10].

Õppetöö korraldamisest

1944. a. sügisel alustas Majandusteaduskond tööd Toompeal Kohu tänav 4. Sõdadevahelisel perioodil asus selles majas Soome Vabariigi saatkond ja seetõttu polnud hoone õppetöoks kohane. Teaduskond töötas selles hoones kuni 1950. aastani. Ei jätkunud õpperuume vajalikul määral. Nii teatatakse 1945.-1946. õppeaasta aruandes, et auditooriume oli ainult 6 pörandapinnaga 350 m². Minimaalseks arvuks peeti

aga 10-12 ruumi. Kasutusel oli ka kaubateaduse laboratoorium 3 ruumiga ning poliitilise ökonomia kabinet 2 ruumiga. Mõlema puhul aga märgiti aruandes, et need ei vasta nõuetele. Olemasolevad ruumid olid hädasti remonti nõudvad ja kitsad. I kursusel õppis üle 220 üliõpilase, kõige suurem õpperuum mahutas aga 80 inimest. II kursuse 209 üliõpilasel oli kasutada suurima ruumina 100-kohaline auditoorium. Raamatukogu oli aga niivõrd väike, et kõiki raamatuid polnud võimalik kastidest välja pakkida. Polnud mingit lugemissaali [11]. Järelikult ei paranenud Majandusteaduskonna Tallinna üleviimisega õppetingimused.

Majandusteaduskonna õppejõududest lahkus sõja lõpuperioodil Eestist mitu juba tunnustuse võitnud teadlast (Eduard Poom, Edgar Kant, Arvo Horm, Karl Inno jt.). Nende asemele polnud võimalik kiiresti kedagi leida ja seetõttu oli Majandusteaduskonna õppejõudude koosseis pärast sõda küllalt madala kvalifikatsiooniga. Osa õppejõudude kohta oli ka täitmata. Nii teatas 2. veebruaril 1945. a. Tallinna Polütehnilise Instituudi direktor Albert Altma (1897-1969) mitme aine ärajäämisest (statistika, raamatupidamise bilansi ja aruande analüüs, majandusaritmeetika, põllumajanduse ja transpordi ökonomika). Üldse jäi Majandusteaduskonnas 1944. sügissemestril õppejõudude puudumise tõttu ära 13 õppeainet [12]. Puudujääk loodeti tasa teha 1945. aasta kevadel. See lootus täies ulatuses ei täitunud [13].

Tööle asunud õppejõud (kokku 24) olid suuremas enamikus ilma teadusliku kraadita. Peale selle ei töötanud küllalt paljud neist põhikohaga mitte instituudis, vaid mujal. Nii oli 1. märtsil 1945. a. poliitilise ökonomia 9-st õppejõu plaanilisest kohast põhikohaga tööl ainult 1, statistika ja raamatupidamise kateedri 8-st 3, tööstusökonomika kateedri 6-st 2. Parem oli olukord kaubandusökonomika kateedris, kus töötas 4 põhikohaga õppejõudu ettenähtud 6-st [14]. Suur hulk õppejõude töötas kohakaaslasena. 1945. a. sügisel oli veel täitmata 3 õppejõu kohta [15].

Kõigile muudele raskustele lisandus veel oma koha leidmine tehniliste teaduste süsteemis. Tallinna Polütehniline Instituut allus esimesel aastatel pärast sõda Eesti NSV Hariduse Rahvakomissaariaadile, 1946-1953 NSV Liidu Kõrgema Hariduse Ministeeriumile, 1953-1954 NSV Liidu Kultuuriministeeriumile. Kõrghariduse Ministeeriumi süsteemis alluti polütehniliste instituutide peavalitsusele ning seega oli Majandusteaduskond TPI-s eraldatud majandusteadusliku hariduse süsteemist. See oli erandlik olukord ning tingis ühe asjaoluna teaduskonna

ületoomise 1954. a. Tartusse. Tallinnas olles jäädi aga paljude küsimuste otsustamisel paluja ossa. Tehnilised teadused olid esmatähtsad.

KELLELE SIIS ÕPETATI? Üliõpilaskond formeerus kogu 1944. a. teise poole. Nii võeti 14. novembril I kursusele 86 üliõpilast, 27. novembril 22 ja 19. detsembril 80 üliõpilast. Plaani järgi oleks saanud vastu võtta 280 inimest, suudeti komplekteerida 188 ehk ligikaudu 68 % plaanist [16]. Kui siia aga juurde arvata need, kes pääsesid ilma sisseastumiseksamiteta ja ka varem õppinud, kujunes üliõpilaste arvuks esimesel kursusel 315. Ruumide kitsikuse tõttu tuli töötada kahes vahetuses. Ka vanematele kursustele tuldi erinevatel aegadel, sõltudes paljudest asjaoludest (sõjaväest vabanemine, töölt äratuleku võimalused). II kursusel õppis 1944. a. lõpul 34, III kursusel 31, IV kursusel 33 ja lõpetajaid oli 24. Viimased olid selles mõttes eri olukorras, et neil oli sooritamata väga erinevaid eksameid. Üliõpilaste üldarv oli 437 [17].

Mis puutub teadmistesse, siis selle kohta märgitakse TPI aruandes: "Majandusteaduskonna üliõpilaste esialgne teadmiste tase on olnud väga ebaühtlane, vastavalt erinevale keskkoolilõpetamise ja edasiõppimist alustamise vaheajale... Vanemate kursuste üliõpilaste osavõtt õppetööst oli loid ja eriti halb" [18].

Sõja ajal töötasid keskkoolid väga erineva õppeajaga, üldiselt oli õppeaeg lühem. Näiteks 1944. a. lõppes õppetöö koolides juba märtsis, linnades mõnel pool veelgi varem. Loomulikult jäid teadmised napimaks. TPI Majandusteaduskonna vanemate kursuste üliõpilastest paljud (ligikaudu 170) töötasid. See kindlustas kursis olemise konkreetse ökonomika valdkondades, kuid jättis lüngad teoreetilistesse teadmistesse. Mis puutub üliõpilaste arvasse, siis on see erinevates aruannetes erinev. Erinevus tuleb eelkõige aruannete esitamise erinevatest tähtsusest. Et väljalangevus oli küllalt suur, sellest siis ka erinevad arvud. Ilmselt ei oldud aruande esitamisel ka küllalt täpsed. Mis puutub üliõpilaste arvu 1944-1954, siis sellest annab ülevaate tabel 1.

Kuni 1948. aastani õppisid kaks esimest kursust koos. Kolmandast kursusest jaguneti erialadesse. Arvud viimaste kursuste kohta on niivõrd erinevad, et nende täpsustamine vajab täiendavat uurimist. Rahanduse ja krediidi erialale ei võetud uusi üliõpilasi vastu 1949. a. sügisest ning see eriala lõpetas Tallinnas tegevuse. Üldse vähenes üliõpilaste arv: pärast sõda võeti teaduskonda keskmiselt 175 üliõpilast, Tallinnas oleku viimastel aastatel ainult 100, neist 50 statsionaarsesse ja 50 kaugõppeosakonda. Majanduse erialad ei olnud noorte hulgas eriti

populaarsed: nii anti 1949. a. suvel tööstusökonoomika päevase haru 25 kohale 32 avaldust, kaubandusökonoomikasse 28 ja rahanduse ning krediidi erialale ainult 7. Viimased suunatigi teistele erialadele ning 75 kohale koguti ainult 53 õppijat [20].

Tabel 1

TPI Majandusteaduskonna üliõpilaste arv 1944-1954 [19]

Aasta	Üliõpilasi kokku	Erialati		
		Tööstusök.	Kaubandusök.	Rah. ja kred.
1944	437	-	-	-
1945	314	-	-	-
1946	406	-	-	-
1947	457	-	-	-
1948	433	170	166	97
1949	316	121	124	71
1950	237	100	98	39
1951	186	90	73	23
1952	184	90	74	20
1953	197	100	97	-
1954	151	82	69	-

(1. VII)

Algusest peale töötas teaduskonnas ka kaugõpe. Juba 1945. a. sügisel oli seal nimekirjas 201 inimest. Ka edasipidi oli nende arv paarisaja ringis. Kaugõppijate vanus kõikus 26-40 aasta vahel. Ka I vabariigi ajal oli Majandusteaduskonnas eksterne. Et praegu kaugõppevorm hääbub, tuleb kiiresti käima panna eksternatuur mitte üksnes teise eriala omandamiseks, vaid üldse kõrghariduse saamiseks. Majanduse erialadel on see võimalik ning praegune raske majandusolukord tingib sellise vajaduse.

MIDA SIIS ÕPETATI? Lisaks erialale tulid kohe pärast sõda uuesti õppeplaanidesse nn. punaained. Aluseks olid üleliidulised õppeplaanid väikeste korrektiividega kohaliku olukorra arvestamiseks. Uute ainetena tulid sisse marksismi-leninismi alused (270 t.), sõjaline ettevalmistus (kuni 1948. aastani 365 tundi, siis 450 tundi) Nõukogude õiguse alused (205 tundi) ja terve rida osaliselt endisi, kuid sisuliselt uusi aineid (näiteks nõukogude kaubanduse organisatsioon ja tehnika, nõukogude rahvamajanduse planeerimine, Nõukogude Liidu rahandus

ja krediit jt.) Need ained olid ka varem õppeplaanides, kuid ilma sõnata *nõukogude*. See sõna andis ainele teise suuna. Poliitiline ökonomia on ikka olnud majandusteaduskondade õppeplaanides, samuti filosoofia. Nüüd aga anti neilegi teine sisu. Üldse olid kursused mahukad, alla 100 tundi õpetati ainult mõningaid erialaaineid ning valikkursusi [21].

1944. aastast kehtis Majandusteaduskonnas nelja-aastane õppeaeg. Kõigile erialadele kohustuslikke aineid oli 17 nimetust 4140 tunni ulatuses. Sellele lisandusid eriala distsipliinid. Kaubanduse ökonomikas oli neid 1120 tunni ulatuses ja rahanduse ning krediidi alal 1082 tundi. See tähendas nädala koormust 56-62 tundi. On selge, et 10 tundi päevas ei suutnud üliõpilased auditooriumis istuda ning seetõttu pidasid nii dekanaat kui ka ühiskondlikud organisatsioonid pidevat võitlust distsipliinirikkujatega. 1948. kehtestati uued õppeplaanid. Õppeaeg venitati 5 aastale, õppemahuks sai 4660 tundi. Kohustuslik võõrkeel muudeti fakultatiivseks. Vene keele mahuks jäi 340 tundi [22].

Sisu suunati ka õppeprogrammidega. Jällegi olid need üleliidulised ja õppejõud pidi ise otsustama, kuidas nendega hakkama saada. Programmid olid niivõrd mahukad, et nende tähttäheleline täitmine oli võimatu. Mahukad programmid kummitavad meid veel praegugi, ikka tahame programmidesse sisse suruda võimalikult palju. Tolleaegsetes programmides oli palju ruumi antud poliitkasvatustööle ning Vene ja Nõukogude Liidu teaduste kergitamisele. Näiteks 1949. a. kinnitatud kõrgema matemaatika õppeprogramm majandusteadlastele nägi ette *dialektilise materialismi kui teadusliku uurimistöö aluse* (sama nähti ette ka teistes programmides), *matemaatika teaduste hiiglaslikud edusammud Nõukogude Liidus, eriti tõenäosuse teoorias* [23]. Samal ajal olid unustatud aga paljud teised teadlased, eriti Eesti Vabariigi aegsed. Nagu hiljem, nii ka sõjajärgsetel aastatel toodi õppeplaanidesse päevakajalisi sündmusi. Nii tuli Moskva korraldusel 1946. a. kevadel õppida tundma ja sooritada arvestus *Stalinliku viisaastaku plaani* (IV viisaastak) kohta. Tegelikult juhtis selle plaani koostamist toleaeagne plaanikomitee esimees majandusdoktor Nikolai Voznessenski (1903-1950).

Väga tihti kontrolliti õppetööd. TPI Majandusteaduskonnas kehtis printsiip, et iga õppejõu loengul või seminaril käisid kateedri kolleegid vähemalt 1 kord semestris. Külastusele järgnes arutelu, kus kriipsutati eriti alla vähest ideelispoliitilist kasvatustööd ja Nõukogude Liidu teaduse vähest esilekerkimist. Samu vigu leidsid ka mitmesugused kontrollkomisjonid, kes külastasid sageli teaduskonda. Erilise tähelepanu

all oli ka vene keele õpetamine ning üliõpilaste osavõtt sõjalistest õpustest [24].

Kaks korda kuus istusid õppejõud kateedri koosolekul. Neil loeti ette direktori käskkirjad ja korraldused, kuid arutati ka sisulisi küsimusi. Nagu selgub ettekannetest ja aruannetest, hinnati sageli kollektiivi tööd peetud koosolekute arvu järgi.

Üliõpilaste õppetulemused olid head. Majandusteaduskond seisis TPI teiste teaduskondade hulgas esireas. 1948. õppeplaani järgi tuli teaduskonna lõpetajail sooritada riigieksamid marksismi-leninismi alustes ja poliitilises ökonomias ning kaitsta diplomitöö. Peab rõhutama, et diplomitööde teemad olid asjalikud, uuriti Eesti majanduse tolleaegseid valupunkte. Pealkirjadest ei tule välja poliitilised taotlused. Loomulikult sisus neid pidi olema, vähemalt eessõnas. 1944.-1954. a. lõpetas TPI Majandusteaduskonna üle 500 inimese.

Teadustöö

Et tegemist oli uue ja põhiliselt noortest koosneva õppejõudude kollektiiviga, siis suurtest võitudest teaduse alal juttu ei saa olla. Valmistati õppevahendeid ja õpikuid, anti kandidaadiksamineid ning kirjutati dissertatsioone. 1951. aastaks oli suutnud oma kandidaadidissertatsiooni kaitsta ainult Kalev Ratassepp statistika ja raamatupidamise kateedrist. Seetõttu oli 1951.-1952. õppeaastal teadusliku kraadiga ainult 10 teaduskonna õppejõududu 25-st. Olukord hakkas paranema vahetult enne Tartusse ületulekut: 29. veebruaril 1952. a. kaitses oma kandidaadidissertatsiooni Feliks Sauks [26], 23. juunil Raimund Hagemberg. Viimane lõpetas 1950. a. rahanduse ja krediidi eriala, oli sama kateedri juures aspirantuuris ning kaitses dissertatsiooni peaaegu pool aastat enne aspirantuuri tähtaja lõppu [27].

1950. aastate algul hakkasid Majandusteaduskonna õppejõud üha sagedamini figureerima instituudi teadustööde aruannetes positiivselt märgitudena. Nendest leiame A. Rannese, B. Levini, K. Ratassepa, F. Sauksi, E. Kikerpilli, J. Toomaspoja jt. nimesid [28]. Teaduskonverentsidel esineti juba varem: näiteks 1948. a. detsembris toimunud esinesid ettekannetega A. Raud, B. Veimer, F. Sauks, L. Tiik, A. Rannes; 1949. a. märtsis toimunud V. Valk, B. Veimer, L. Tiik, B. Levin [29]. Peamiselt analüüsiti Eesti Vabariigi aegset olukorda, mida tuli loomulikult kritiseerida, kuid sai välja tuua ka midagi olulist, teaduslikku.

Teaduslik teema esines aegajalt ka kateedrite ja teaduskonna õppejõudude koosolekul. Vahel toimus sel puhul tõsiteaduslik

diskussioon majandusteaduse põhimõistete üle. Nii arutati 9. mail 1950. a. TPI Majandusteaduskonna õppejõudude koosolekul tööd "Progressiivse tükitöötasu rakendamine ENSV ehitusmaterjalide tööstuses". Arutelul kujunes aga vaidlusobjektiks "töölisklassi vaesumine kodanlikus Eestis". Raskuse tekitas asjaolu, et statistika ei tõestanud töölisklassi vaesumist. Ideoloogilise päästerõngana toodi välja Saksamaa tellimused, üldse viimase osa siinses majanduses. Samal ajal leiti, et Eesti muudeti sel viisil Saksamaa kolooniaks, "mis oli tegelikult töölisklassi edasise vaesumise tingimuseks" [30]. Töö autorile aga esitati süüdistus: "Sotsialistliku majandussüsteemi eelised on näidatud liiga skemaatiliselt, pealiskaudselt" [31]. Ju ei saanud neid muud moodi näidata. Antud näide illustreerib olukorda teaduse valdkonnas isikukultuse kõrgpunktis.

TPI Majandusteaduskonnas eksisteerisid üliõpilaste teaduslikud ringid. Vaadeldud 10 aasta jooksul oli neid 5-6, põhiliselt iga kateedri juures. Arvuliselt võttis neist osa palju üliõpilasi ja ringide mitmel koosolekul arutati asjalikke probleeme. Ringidest osavõtt laiendas üliõpilaste erialaseid teadmisi. Kahjuks tuli ette ka oma aja kampaaniaid ning mõttetut tegevust. Nii püstitas kaubandusökonoomika kateedri juhataja (F. Sauks) 2. juulil 1952. a. koosolekul loosungi "Kõik kaubandusharu komnoored kaubandusökonoomika ringi liikmeks sügissemestrist alates" [32]. Kateeder kiitis selle heaks. Poliitilise ökonoomia ringis aga loeti samal õppeaastal ette K. Marxi "Kapitali" I köidet.

Säärased järeleandmised ajastu riiklikule mentaliteedile ei muuda negatiivseks üliõpilasingide tegevust. Kas ka praegu mitte kaaluda üliõpilaste laiemat kaasatõmbamist teadustööle. Ülikoolis olid samuti selles valdkonnas arvestatavad traditsioonid, mis vääriskid jätkamist.

Et Majandusteaduskond oli erandlik nähtus tehnilises kõrgkoolis, hakati seda likvideerima. Nagu märkisime, suretati välja rahanduse ja krediidi eriala. 12. novembrist 1953. a. allutati Majandusteaduskond Mehhaanikateaduskonna dekanaadile. Tööstusökonoomika eriala üliõpilasi hakati spetsialiseerima masinatööstuse ökonoomikale. Kaubandusökonoomistid toodi üle aga Tartusse, kus 1. septembrist 1954. a. loodi Oigus-Majandusteaduskond. Uuesti hakati siin vastu võtma üliõpilasi rahanduse ja krediidi erialale. Tallinnast tulid Tartusse üle õppejõud Feliks Sauks, Raimond Hagelberg, Uno Mereste ja Herman Pauts. Poole kohaga hakkasid tööle ka tallinlased Verner Valk ja Heino Arumaa. Agaralt löi kaasa ka Leo Tiik [33].

ALLIKAD. KIRJANDUS

1. Tartu Ülikooli ajalugu III. 1918-1982. Tallinn, 1982. lk. 303.
2. Tallinna Polütehniline Instituut 1936-1986. Tallinn, 1986. Lk. 330.
3. Samas. Lk. 329-330.
4. Samas. Lk. 506.
5. Samas.
6. Tartu Riikliku Ülikooli õppe-teaduskoosseisu biobibliograafianimestik 1944-1980. Tallinn, 1987. Lk. 192.
7. Tallinna Polütehniline Instituut 1936-1986. Tallinn, 1986. Lk. 330.
8. V. Krinal. Reinhold Mark Eesti kaubandusteadlaste õpetajana // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXV. Tartu, 1991. Lk. 129-136.
9. Tartu Riikliku Ülikooli õppe-teaduskoosseisu biobibliograafia-nimestik: 1944-1980. Lk. 359-360.
10. Samas. Lk. 353.
11. ERA. F. R-1834: Tallinna Polütehniline Instituut. Nim. 8. S. 1: 1945/46. õppeaasta aruanne. L. 198, 207, 209.
12. ERA. F. R-1834. Nim. 3. S. 1: Aruanded õppetegevuse kohta 1944-1945. L. 50.
13. Samas. L. 81.
14. ERA. F. R-1834. Nim. 3. S. 11: TPI pass seisuga 1. märts 1945 L. 10, 11.
15. ERA. F. R-1834. Nim. 8. S. 1. L. 15, 199.
16. ERA. F. R-1834. Nim. 3. S. 1. L. 43.
17. ERA. F. R-1834. Nim. 3. S. 65: Aruanne õppe- ja metoodilise töö kohta 1948-1951. L. 28.
18. ERA. F. R-1834. Nim. 3. S. 1. L. 16.
19. Tabel koostatud järgmiste algmaterjalide alusel: ERA. F. R-1834. Nim. 1. S. 1. L. 32, 128, 194; Nim. 3. S. 1. L. 41, 129, 197; S. 128. L. 32, 37, 166; S. 248. L. 30, 65.
20. ERA. F. R-1834. Nim. 3. S. 89: TPI aruanne 1949-1950. L. 54.
21. ERA. F. R-1834. Nim. 3. S. 3: 1944/46. aasta õppeplaanid. L. 16; S. 69: 1948. aasta õppeplaanid. L. 30.
22. Samas.
23. ERA. F. R-1834. Nim. 3. S. 102: Andmed õppeprogrammide kohta 1948-1953. L. 7.
24. ERA. F. R-1834. Nim. 1. S. 1. L. 187.
25. ERA. F. R-1834. Nim. 3. S. 65. L. 30.
26. ERA. F. R-1834. Nim. 1. S. 166: TPI 1951/52. aasta põhitegevuse aruanne. L. 37.
27. ERA. F. R-1834. Nim. 3. S. 248: TPI 1953/54. aasta põhitegevuse aruanne. L. 24.

28. ERA. F. R-1834. Nim. 3. S. 192: 1951.-53. aasta teaduslike uurimistööde arvestuskaardid. L. 45, 51, 39, 43-44, 29.
29. ERA. F. R-1834. Nim. 1. S. 1. L. 122, 123.
30. ERA. F. R-1834. Nim. 1. S. 20: Majandusteaduskonna õppejõude protokollid. L. 44.
31. Sama.
32. ERA. F. R-1834. Nim. 8. S. 37: Kateedrite koosolekute protokollid 1951/52. õppeaastal. L. 131.
33. TRÜ majandusteaduskonna ajaloo ja tänapäevast. Tallinn, 1980. Lk. 43.

WHEN ECONOMICS WAS TAUGHT ONLY IN TALLINN

Valner Krinal

Summary

The Faculty of Economy was transferred to Tallinn in the autumn of 1944. It was there up to the autumn of 1954. The work of the faculty was not very efficient because of the lack of space and, for the time being, because of the lack of lecturers. By the end of 1940 s, the situation normalized. As the faculty belonged to the system of technical higher establishments, its needs were considered to be second-rate. The faculty was separated from the real academic economic education that would have been based on the theory of economics. This faculty provided students with knowledge necessary for working as industrial economists, economists for trade organizations and specialists of finance and credit. In 1949 admission of the students to the last-mentioned field was finished and this speciality became extinct. The teaching was carried out by six departments, three of them dealt with general subjects and the other three with special subjects.

In connection with the removal and because of the departure of several former lecturers during the war, the qualification of the teaching staff was not very high and holding two or more jobs was very common. The situation became better in the beginning of the 1950s.

In 1954 the department of trade economics with all the students and 4 lecturers was brought back to Tartu.

KAUBANDUSÕPETUSE AJALOOST TARTU ÜLIKOOLIS

Aino Siimon

Kaubandusõpetus on lahutamatult seotud kaubandusteadusega, olles ühelt poolt osa kaubandusteadusest, täpsemalt motivatsioon kaubandusteaduse arenguks, teiselt poolt kaubandusteaduse väljund. Järelikult on kõik kaubandusteaduses toimunud arengud ja vääringud ilmnenu teatud ajanihkega lõppkokkuvõttes kaubandusõpetuse sisus, mahus ja struktuuris. Samaaegselt on kaubandusõpetuse arendamise vajadus andnud olulise tõuke kaubandusteaduse arengusse.

Tegelikult võib kaubandusõpetust mõista mitmeti:

1) kaubandusõpetus kui koolides (mitte ülikoolides) õpetatav aine, n.ö. kaubanduse tundmine (*Handelskunde*). Selle põhisisuks on igapäevateadmised kaubandustegevusest, ostu-müügi protsessidest jne., mida õpetati (õpetatakse) kas kodanikuõpetuse raames või kõrval;

2) kaubandusõpetus kui kaubandusettevõtteõpetus, mida on õpetatud ja õpetatakse Euroopa ülikoolides, rakenduskõrgkoolides. Selle põhisisuks on süstematiseeritud teadmised kaubandusettevõttest, tema makro- ja mikrokeskkonnast, tulemus- ja finantseerimisprotsessidest, juhtimisest jne.;

3) kaubandusõpetus kui integreeritud käsitlus kaubandusest (turu) majanduses.

Kaubandusõpetusest Tartu Ülikoolis saame rääkida selle sõna viimases tähenduses, kuigi erinevatel aegadel on olnud kaubandusõpetuse sisus ja vormis olulisi erinevusi. Nimelt on omavahel olnud tihedalt seotud õpetamine ja spetsialistide ettevalmistamine. Universaalsete, laia profiiliga spetsialistide ettevalmistamine eeldab integreeritud õpetamist, spetsialiseerumine seevastu aitab kaasa õpetamise desintegreerimisele, üksikdistsipliinide eraldumisele ja arendamisele.

Kaubandusõpetusest selle sõna otseses mõttes saame rääkida eelkõige Tartu Ülikooli lähiajaloo (alates 1954. a.),* kuigi kaubandus-

* Aastatel 1940-1954 toimus Majandusteaduskonna mitmekordne edasi ja tagasi kolimine Tartust Tallinna. Majandusteaduskonna tegevus katkes 1940. a. I semestri lõpul ja algas 1942. a. oktoobris. Pärast nõukogude võimu taaskohendamist viidi Majandusteaduskond uuesti Tallinna, kus eksisteeris ainsana Eestis 1954. aastani. Tartus õpetati Majandusteaduskonnas kaubandusdistsipliinidest kaubandusarvimeetikat, -kirjavahetust, kaubateadust, kaubandusõigust, kaubanduskäitismajandusteadust jt. [1, lk. 9-15].

distipliinide lugemisel on tunduvalt pikem arengulugu [2, lk. 179, 180]. Nimelt võib kaubandusõpetus, vaatamata oma tihedale seotusele kaubandusspetsialistide ettevalmistamisega, esineda ka iseseisvalt kaubandusteooria, kaubanduse aluste, "kaupmehe filosoofia" õpetamisena tulevastele majandusharitlelastele. Samal ajal ei saa olla kaubandusspetsialistide ettevalmistamist ilma kaubandusõpetuseta, kuivõrd viimane moodustab suure osa kaubandusliku kõrghariduse sisust.

Kaubandusõpetuse sisus ja vormis saab lähiajalos eristada 3 muutuste suunda:

1) traditsiooniliste kitsalt spetsialiseeritud spetsialistide (kaubandusökonoomistide, kaubatundjate, hiljem ka kaubandusraamatupidajate) ettevalmistamise tõhustamine, täiustamine (1954-1987)*;

2) kvalitatiivselt uute erialade, ülikoolis näiteks kaubatundmise organiseerimise, kaubanduse ökonoomika ja juhtimise eriala sisseviimine (1988-1989);

3) teadmiste ja õpetuse integreerimine, tagamaks akadeemilist majandus- (kaubandus-) kõrgharidust (alates 1990).

Nimetatud perioodid on vaid tinglikult eristatavad (loetletud aastad tähistavad vastavat suunda üliõpilaste vastuvõtu alusel), kuivõrd tegelikkuses on nad läbi põimunud mitmes mõttes. Üks on eelduseks teisele (eriti teine kolmandale), kusjuures samaaegselt õppisid üliõpilased erinevate õppekavade alusel.

Esimest perioodi iseloomustab kolm põhitunnust.

1. Orienteeritus kitsalt spetsialiseeritud spetsialistide ettevalmistamisele, spetsialiseerimisvariantide muutumine ja vaheldumine [3, lk. 181-184].

Aastatel 1954-1957 oli võimalik spetsialiseeruda kaubanduse erialale III kursusel, kusjuures teiseks erialaks oli rahandus ja krediit. 1958. a. oli kaubandus üks kolmest eriharust (lisandus tööstusraamatupidamine). 1959.-1969. a. oli võimalik spetsialiseeruda kolmele kaubanduse erialale (kaubandusökonoomika, tööstuskaubatundmine, toidukaubatundmine), kuid kordamööda, igal aastal vaid ühele. 1970-1976 jäid erialavariandid samaks, kuid ühel aastal võeti vastu kaubandusöko-

* Kaubandusökonoomistide kui spetsialiseeritud kaubandusteadlaste ettevalmistamine Eestis algas 1944. a. sügisel Tallinna Polütehnilises Instituudis. 1954. a. kevadel toodi eriala üle Tartu Riiklikku Ülikooli vastava üliõpilaskontingendiga [3, lk. 38-39].

noomika, teisel kaubatundmise erialale, kusjuures viimased jagunesid kaheks. 1977.-1987. a. võeti vastu mõlemaid igal aastal.

2. Kaubandusdistsipliinide süsteemi kujunemine kaubandusõpetuses. Viimase keskseks õppeaineks oli kaubandusökonoomika, mille olid oma nn. baas-, paralleel-, abi- ja tütarteadused [4, lk. 19]. Baasteadused (poliitiline ökonoomia, dialektiline ja ajalooline materialism, NLKP ajalugu) tagasid õpetamise politiseerituse, paralleelteadusteks olid omavahelise tööjaotuse tõttu kaubanduse organiseerimine ja tehnika (hiljem jagunes omakorda kaheks) ning kaubatundmine. Abiteadusena peab nimetama kaubandusstatistikat, -raamatupidamist, arvutustehnikat jt. Tütarteadustest väärivad märkimist ühiskondliku tootlustamise ökonoomika, väliskaubandus jt. Kaubandusõpetuse (eriti kaubandusökonoomika) teenekaks õppejõuks vabariigis oli prof. Karl-Feliks Sauks (1915-1983)*. 1954.-1968. a. juhatas ta kaubandusökonoomika kateedrit, hiljem töötas dotsendina, alates 1976. a. professorina. Prof. K.-F. Sauks on ka ainukese 2-osalise eestikeelse kaubandusökonoomika originaalõpiku autor [5; 6].

3. Kaubandusökonoomika ja kaubandusdistsipliinide sisu muutumine ja väärarenemine vastavalt majanduspoliitiliste tingimuste muutumisele. Jätkus juba aastatel 1942-1943 alanud praktilise suuna, rakendusliku käsitluse tugevnemine kaubandusõpetuses. Kaubandusökonoomika sisule avaldasid kahtlemata suurt mõju nii ühiskonnateaduste kui poliitiliste teaduste arengud ja väärarengud. Eesti riigi eraldatus kogu muust Euroopast ja Tartu eraldatus teistest Euroopa ülikoolilinnadest oli niivõrd absoluutne, et ka kaubandusõpetuse jaoks polnud muud valikut, kui teha koostööd põhiliselt vaid Läti ja Vilniuse Ülikooliga ning Kiievi Kaubandusökonoomika Instituudiga.

Kaubandusökonoomika põhisisu moodustas siiski kaubanduse põhimõistete käsitlus (olemuse ja funktsioonide avamine), kaubandustegevuse analüüs (näitajad, meetodika, järelduste tegemine) ja planeerimine, kusjuures nende käsitlus kandis küllalt oluliselt kaubanduskäitismajandusteaduse õpetamise traditsioone Tartu Ülikoolis ja Ida-Euroopas (eelkõige Leipzigi Kaubandusülikoolis). Tagasivaatena saab ette heita kaht põhilist puudust. Esiteks käsitluse teatud ühekülgsus ja tendentslikkust, kuivõrd puudus objektiivne võrdlus teiste majandussüs-

* Prof. Karl-Feliks Sauksi kõrval ja järel on pikemat aega kaubandusökonoomikat õpetanud dots. Peeter Viires (alates 1962. a.) ja prof. Aino Siimon (alates 1971. a.). Hiljem on lisandunud lektor Rein Ohvril (1979) ja dotsent Mare Järveots (1981).

teemidega. Teiseks kaubandussubjektide vertikaalset käsitlust (riik → kaubandussüsteem → kaubandusorganisatsioon → kaubandusettevõtte), mis on tüüpiline ja ainuvõimalik tsentraliseeritult juhitavas (plaani-, käsu-) majanduses.

Teine (ülimalt lühike) **periood** valmistab loogiliselt ette kolmanda, kusjuures mõlemad on orienteeritud eelkõige laiemas profiiliga kaubandusspetsialistide ettevalmistamisele. Avardamaks ja süvendamaks üliõpilaste teadmisi kujundati alates 1. septembrist 1988. a. ümber õppekava. Muutus aineühtsuse sisu ja kaal. Säilis ühiskonnateaduste [1] ja matemaatiliste ainete [2] tsükkel, kujunesid välja majandusliku informatsiooni kogumist ja töötlemist õpetavate ainete [3], üldiste sotsiaalökonomiliste ainete [4] ja erialaainete (5) tsüklid [3, lk. 185]. Viimane koosnes põhikursustest (kaubandusökonomika), teistest kaubanduslikest põhikursustest (kaubanduse organiseerimine, kaubanduse juhtimine, marketing, kaubatundmine jne.) ja valikainetest.

Kolmanda perioodi algusega 1990. a. sai täis üks ajalooring kaubandusõpetuses ja kaubandusspetsialistide ettevalmistuses. Nimelt võeti senise kolme kaubanduse eriala asemel orientatsioon ühele – kaubanduse erialale (toimus ühine vastuvõtt)*. Põhjalike ümberkorralduste vajadus oli kahepoolne. Ühelt poolt ülikoolihariduse sisu tunnetamine ja loogiline püüd integreeruda teiste (eriti Euroopa) ülikoolidega õpetamise sisu ja vormi mõttes. Teiselt poolt muutunud majandus-kaubandustegevus ja sellest tulenev teistsugune sotsiaalne tellimus.

Üleminekul ühele erialale seadsime eesmärgiks ette valmistada laia profiiliga ülikooliharidusega kaubandusspetsialiste, kes oskaksid situatsiooni hinnata, eesmärgi täpselt formuleerida, alternatiivseid lahendusi selgitada, nende täitmist juhtida, arvestades väliskeskkonna muutunud vajadusi ja ettevõtte sisemisi võimalusi. Seda tagavad akadeemiline majandusala baasharidus ja põhiõpe, millesse kuuluvad kaubanduseriala jaoks olulised ainekompleksid (kaubandus, turundus, ka juhtimine, arvestus, rahandus, õigus jne.). Avardus kaubandusõpetuse sisu, pandi alus sellise keskse ainesüsteemi kujundamisele, mis tagab akadeemilise kaubandushariduse. Tuginenud oleme seejuures põhiliselt kahele aspektile: 1) kaubandusõpetuse sisule, korraldusele, arenguloole Tartu Ülikoolis, eelkõige aastatel 1920-1940; 2) kaubandushariduse, -õpetuse arenguloole ja tänapäevale Saksamaal, kuivõrd kau-

* See periood kujunes veelgi lühemaks, kuivõrd alates 1991. a. toimus juba teaduskonna ühine vastuvõtt.

bandusharidusest ja selle traditsioonidest saame rääkida vaid saksa keeleruumis.

Nimetatud lähenemisviisid tagavad kaubandusõpetuse eesti (rahvus-) kesksuse ja maailmasuunatuse, mis "pole vastandlikud, vaid üksteist täiendavad ja vastastikku võimendavad protsessid" [7, lk. 6].

Kaubandusõpetus on erinevates riikides eri aegadel nii organisatsiooniliselt kui sisuliselt eri moodi korraldatud. Organisatsiooniliselt võib see olla korraldatud nii ülikoolides (ühe osana majandusõpetusest, nagu näiteks Saksa, Austria, Šveitsi ülikoolides) kui erialakõrgkoolides (alates 1898. a. rajatud Leipzigi, Aacheni, Wiener Kaubanduskõrgkoolis) või mõlemates üheaegselt.

Sisuliselt võib kaubandusõpetus esineda: 1) iseseisvalt (spetsialisatsiooniharuna); 2) integreerituna teiste õpetustega (näiteks marketing, ettevõtteõpetus); 3) surutuna või kadununa teiste õpetuste (näiteks marketing, äriandus, ettevõtetus) sisse. Viimane on tüüpiline USA-s, nüüd ka Põhjamaades, seega inglise keeleruumis.

Üldistades 53 ülikooli (s.h. 46 Saksamaa, 5 Austria ja 2 Šveitsi Ülikooli) õppekavasid [8], võib märkida, et kaubandusõpetus ühel või teisel moel on esindatud kahekümmes, s.h. kaubandusettevõtteõpetus kaheksas, kaubandus (teadus) neljas; ülejäänutes on mitmesugused integreeritud variandid.

Kaubandusõpetusel on ülikoolis teatud erijooni, arvestades ülikooli hariduslikke eesmärgi. Õpetamine ülikoolis peab olema orienteeritud uute teadmiste loomisele, loovuse arendamisele, toimuma teaduse kaudu, tuginedes fundamentaalsele majandusteaduslikule käsitlusele.

Seoses sellega on kaubandusõpetuse ümberkorraldamisel otstarbekas silmas pidada nii sotsiaalset tellimust (tagamaks Eestile vajalike spetsialistide ettevalmistamist ja ettevalmistatud spetsialistidele sihipäraseid rakendamisvõimalusi) kui ka teistes (eriti Euroopa) ülikoolides õpetatavaid õppeaineid (tagamaks otstarbekaid sihtsuunitlusega koostöövõimalusi – üliõpilaste ajutine õppimine teistes kõrgkoolides, kaubandusspetsialistide täiendusõppe korraldamine jne.).

Mõistes kaubandusõpetuse all süstematiseeritud teadmisi kaubandusteoorias, kaubandusettevõtetesisestest, -ülestest, -vahelistest majandussuhetest, -seostest ning käsitledes kaubandust laiemas mõttes kui

* Näiteks marketing + kaubandusettevõtteõpetus (2), turustus + kaubandus (2), marketing + turustamine (2), kaubandusettevõtteõpetus + kaubanduspoliitika (1), marketing + turustamine + tarbimine (10).

tüüpilist äritegevuse, ettevõtluse ilmingut, valdkonda, arvestades seejuures Tartu Ülikooli kaubandusõpetuse pikaajalisi traditsioone ja Saksa ülikoolide kaubandusõpetuse korraldust, sobib kaubandusõpetus ühe ainekompleksina ka tänasesse Majandusteaduskonda.

KIRJANDUS

1. **V. Krinal.** Majandusteaduse õpetamine Tartus sõja ajal (1941-1945) // Teaduslugu ja nüüdisaeg VII/2. Teadus iseseisvas Eestis: minevik, olevik, tulevik. Tallinn, 1991. Lk. 9-20.
2. **A. Siimon, P. Viires.** Kaubandusökonoomistide ettevalmistamisest TRÜ-s. // 70 aastat eesti ülikooli. Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. XXIII. Tartu, 1989. Lk. 179-187.
3. **F. Sauks.** Majandusteaduskonna taastamisest Tartu Riiklikus Ülikoolis // TRÜ majandusteaduskonna ajaloost ja tänapäevast. Tallinn, 1980. Lk. 38-41.
4. **F. Sauks.** Kaubanduse olemus ja tema osa sotsialistlikus ühiskonnas. Tartu, 1973.
5. **F. Sauks.** Nõukogude kaubanduse ökonoomika ja plaanimine. I. Tallinn, 1949.
6. **F. Sauks.** Nõukogude kaubanduse ökonoomika ja plaanimine. II. Tallinn, 1950.
7. **U. Mereste.** Majandusteadusliku uurimistegevuse eestikesksus ja maailmasuunatus // Teaduslugu ja nüüdisaeg VII/2. Teadus iseseisvas Eestis: minevik, olevik, tulevik. Tallinn, 1991. Lk. 3-8.
8. **J.E. Staufenbiel, A.G. Koetz.** Die Wirtschaftswissenschaftlichen Fakultäten: Studiengänge und Berufsfelder für Wirtschaftswissenschaftler und Wirtschaftsingenieure. Köln, 1988.

SCIENCE OF COMMERCE AT TARTU UNIVERSITY IN THE COURSE OF YEARS

Aino Siimon

Summary

Teaching commerce is closely connected with the science of commerce. It is possible to deal with the science of commerce from several different aspects:

- 1) as the science of commodities (Handelskunde) taught at the school (not at the universities),
- 2) as the science about trade organisations (Handelsbetriebslehre),
- 3) as the integrated treatment about the commerce in the market economy.

We can talk about teaching the science of commerce at Tartu University since 1954 and it is possible to find three groups of changes in it:

- a) teaching, training and retraining the specialists with traditionally narrow speciality (1954-1987),
- b) introducing entirely new courses (1988-1989),
- c) integrating the knowledge and the science in order to achieve the high academic standard of economic higher education (in the field of commerce).

PROFESSOR ANDRUS SAARESTE — MITMEKÜLGNE EESTI KEELE UURIJA

Paul Alvre

Mitmekülgse eesti keele uurija professor Andrus Saareste sünnist möödus 1992. aasta 18. juunil sada aastat. Tema ülimalt produktiivsest loomctcst kulges esimene pool kodumaal, teine aga kuni surmani 10. mail 1964. a. eksiilis. Professor Andrus Saarestest jäi maha mahukas teaduslik pärand, milleni pole küündinud tema järelkäijad.

Andrus Saareste (kuni 1921. aastani Albert Saaberk) pärines kaupmehe perekonnast, kus tema sõnade järgi “umb. 1900. a-ni Saksa keel kodu ka õige suures aus oli, peaaegu ametlik” [1]. Ülikooliõpinguid alustas ta 1912. a. sügisel Tartus, kuid siirdus sealt juba 1913. a. algul Helsingi ülikooli. Seal õppis ta 1917. aastani peamiselt soome keelt ja kirjandust, aga ka romaani keeli. Huvi prantsuse keele ja kirjanduse vastu sai alguse juba gümnaasiumis.

Osa 1915. a. suvest veetis A. Saareste Põhja-Soomes, tutvudes sealse rahvakeelega, järgmisel suvel oli ta murret kogumas poolteise kuu jooksul Lääne-Eestis, käies läbi Märjamaa, Kullamaa, Vigala, Mihkli, Kirbla, Pärnu-Jaagupi ning osalt Hageri kihelkonna. Esimese murdereisi valik oli langenud Läänemaale sellepärast, et sealt oli pärit keeleuurija suguvõsa: “... mu isa vanemad olid Teenuse vallast, Kuilamaalt, ja ema vanemad Mihklist ning Kirblast. Siin ja seal mõne talupoja “jutto vestitades” ja järele pärides, leidsin neis sagedaste lähemaid ehk kaugemaid sugulasi” [2]. A. Saarestele avaldas mõju Vigala meeste suhteline jõukus ning intelligentsus, aga ka tasane ja lage maanurk ise oma avarate põldude ja niitudega. Vigalasse pöördus noor keeleuurija tagasi veel 1916. a. detsembris, 1917. a. jaanuaris. Üliõpilasena kirjutatud uurimus “Vigala murde peajooned” valmis kiiresti ja see ilmus trükist Helsingis 1917. a.

Sõjaoludest ja majanduslikust kitsikusest tingitult lahkus A. Saareste Soomest ja asus kodumaal tööle õpetajana. Sügisest 1917 kuni a. 1919 töötas ta eesti keele õpetajana mitmes Tallinna keskkoolis, koostades ühtlasi õpperaamatu “Valitud Eesti rahvalaulud koolidele” (Tln., 1919; 2., täiend. trükk Tln., 1922). Aastail 1920–1925 pidas A. Saareste koolmeisterametit Tartu reaalkoolis ja õpetajate seminaris. 1919. a. algul võttis ta lühemat aega osa Vabadussõjast [3]. Sama aasta

sügisel jätkas ta õppimist Tartu ülikoolis. 1921. aastal tunnistati ta uurimusega Kihnu murraku kohta eesti keele magistriks.

Doktoriväitekirigi ei lasknud end kaua oodata [4]. Selleks sai 1. nov. 1924. a. kaitstud sõnavarauurimus "Leksikaalseist vahekorradest eesti murdeis"; oponeerisid L. Kettunen ja J. Mark. Kogu eesti keeleala haarav aines on selles mõistepiirkonniti jagatud 15 põhirühma (eluta loodus, taimeriik, loomariik jne.), need aga omakorda 160-ks üksiknimetuseks. Viimased koos sünonüümidega (u. 1500) moodustavadki analüüsiks vajaliku lähtekoha. Arvustuses "Esimene väitekiri eesti keele alalt Tartu ülikoolis" annab prof. L. Kettunen sellele kõrge hinnangu, märkides põhjendatult, et "Sarnane töö eeldab ka sugulaskeelte ja isegi võõraste naaberkeelte kaunis suurt tundmist" ja et A. Saareste "oli järelikult enesele valinud jõukohase ülesande, mille ta ka hästi läbi viis" [5]. Tegelikult on A. Saareste väitekiri uusi suundi rajav keelegeograafilis-etümoloogiline uurimus, esimene sellelaadiline soome-ugri keeleteaduses. Selles näidatakse ära murdekeelsete nimetuste levik (raamatus on 60 kaarti), ühtlasi püütakse võimaluste piires välja selgitada iga lekseemi algupära.

Noor teadlane habiiliteeris 1925. a. algul eradotsendiks, valiti samal aastal eesti keele erakorraliseks ja kevadel 1928 korraliseks professoriks [6]. Seega sai A. Saareste 1924. a. surnud esimese eesti keele professori Jaan Jõgeveri vahetuks järglaseks.

Pärast ülikooli lõpetamist viibis A. Saareste korduvalt välismaal, kasutades selleks erinevaid võimalusi. Suvel 1921 õpetas ta Soomes Jyväskylä suvekursustel eesti keelt, suvel 1925 töötas ta Pariisis Sorbonne'i ülikooli juures, aastal 1926 aga Budapesti, Viini, Firenze ja Rooma raamatukogudes [7]. Murdeuurimistööga tutvumas käis A. Saareste korduvalt Soomes (a. 1930, 1931, 1938), kuid samadel eesmärkidel viibis ta 1930. a. kevadsuvel ka Poolas, Austrias, Saksamaal ja Taanis. Taani kuninglikust raamatukogust leidis ta XVIII saj. algusest pärineva lõunaestikeelse katekismuse [8]. Huvituses lähisugulaskeelist, käis ta 1932. a. uurimisreisil liivlaste juures. Vahetusprofessorina töötas A. Saareste a. 1935–1936 Budapesti ülikoolis. Ta osales II ja IV rahvusvahelisel lingvistide kongressil Genfis a. 1931 ja Kopenhaagenis a. 1936, samuti I Soome-Eesti rahvuslike teaduste uurijate kongressil Helsingis a. 1939 [9].

Agara murdeuurijana oskas A. Saareste innustada selleks ka teisi. Kuuludes mitmetesse kultuuriasutustesse, suutis ta tagada murdekojuale ka vajalikud stipendiumid. A. Saareste oli Akadeemilise

Emakeele Seltsi ühe rajajana pidevalt tegev selle organites, peamiselt seltsi esimehena (välja arvatud a. 1934 ja kevadsem. 1936), murdetoimkonna juhatajana, ajakirja "Eesti Keel" peatoimetajana (1924–1931), Eesti Kirjanduse Seltsi abiesimehena (1924–1939), selle keeleteimkonna juhatajana a-st 1922 jne. [10].

A. Saareste oli murdeuurijana isiklikult töötanud peaaegu kõigis Eesti kihelkondades. Tema algatusel asutati a. 1931 Tartu ülikooli juurde Eesti Keele ja Sugulaskeelte Arhiiv, mille ülesandeks oli koondada ainekogusid ja käsikirjalisi uurimusi. Murdekogumistöö organiseerimine ja juhendamine lasus täielikult A. Saareste õul. Selle kohta kirjutab murdeuurija H. Keem oma mälestustes järgmist: "professor Andrus Saareste saadab igal suvel eesti murdeid koguma õpilasi, kellele kogutud murdematerjalide eest makstakse vastavalt töö väärtusele. Pealegi pidi professor energiliselt hoolt kandma, et ta andekamad õpilased oleksid õppemaksust vabastatud ja saaksid ülikoolist stipendiumi" [11].

Dotsent P. Palmeos iseloomustab oma õppejõudu tunnustavate sõnadega: "Prof. A. Saareste oli käitumiselt äärmiselt korrektne ja võluv inimene. [...] Prof. A. Saareste oli palju reisinud, erakordselt huvitav isiksus ja suur teadlane ning oivaline pedagoog, kes oskas oma õpilastes äratada huvi ja austust ning armastust kauni emakeele vastu. Ta õpetas meid nägema uurimisobjekti siinsamas Eesti külades, tihti isegi koduläve ees" [12].

A. Saareste loenguis olid kesksel kohal eesti murded ja keele ajalugu. M. Must meenutab, et need olid äärmiselt huvitavad ja kõitvad, kusjuures "eesti keele häälikulookursus oli mulle täielikuks ilmutuseks ja avas sissevaate keeleajalukku, mille võludest ma siiani ei ole vabanenud. --- A. Saareste loengupidamise viis oli vaba ja paeluv, lausestus kergesti jälgitav. Konspekt oli tal küll ees, kuid tihtipeale jättis ta selle kõrvale, hakates tahvlil mingit teoreetilist probleemi rakendama. Mõnikord juhtus, et ta sattus oma arutlustega ummikusse, pühkis kõik kirjutatu tahvliilt ning lausudes: "Kuhu me siis jääme" otsis konspektist pooleli jäänud koha. Imepõnev oli jälgida õpetlase mõtte liikumist ja kaasa minna tema mõttekäikudega. Vahetevahel pöördus ta mõne kuulajaskonna hulgas oleva parema murdetundja poole, pärides, kuidas tema kodumurdes mingi keelend kõlab. --- Lisaks tollal modernsele keelegeograafilisele meetodile tutvustas Andrus Saareste oma loenguis ka teisi üldkeeleteaduses valitsevaid uusimaid suundi" [13].

Noore rahvusülikooli eesti keele korralise professori koht eeldas ja ka tollane aeg nõudis, et A. Saareste oleks teadlasena universaalne. Nii on läinudki ta ajalukku mitmekülgse eesti keele uurijana, kelle huviobjektiks olid nii murdeprobleemid, kirjakeele ajalugu kui ka keelekorraldus.

A. Saarestet huvitas põhiliselt siiski murdesõnavara, mida ta ka reas kirjutistes "Eesti Keele" lugejaile tutvustas. Üks varasmaid ja huvipakkuvamaid on tagasihoidliku pealkirjaga "Mitmesuguseid riismeid" (EK 1924, lk. 159 jj.), milles koos taluhoonete põhiplaanidega antakse Põhja-Eesti taluhoonete juurde käiv murdesõnavara. Läbi tuli mõelda ka transkriptsiooni finessid, mis on kõne all artiklis "Mõnest küsitavusest meie transkriptsiooni süsteemis" (EK 1933, lk. 133 jj.). Huvist foneetikaprobleemide vastu kõneleb aga eri raamatuna ilmunud "Tegeliku eesti foneetika alged" (Tln., 1920). Juba enne doktoriväitekirja oli jõudnud lugejani keelekorraldusliku suunitlusega "Murdesõnad Põhja-Eestist" (Trt., 1921), milles A. Saareste soovitab üle 145 sõna kirjakeele täienduseks. Ligikaudu pooled on neist ka kasutusele tulnud (*ahendama, kõhr, unarul* jt.). Eesti murdepiirid paneb ta aga paika artiklis "Eesti keeleala murdelisest liigendusest" (EK 1932, lk. 17 jj.). Murdepiiride määramisel tugines A. Saareste lingvistilise geograafia meetodile. Eesti murrete suhteid soome keelega on A. Saareste püüdnud selgitada kirjutises "Kumb eesti murdeist soomele on lähem: põhjaeesti või lõunaeesti?" (EKirj. 1931, lk. 29 jj.). See ja mitmed teisedki uurimused ilmusid paralleelselt Akadeemilise Emakeele Seltsi Toimetiste sarjas, mis tegi nad kättesaadavaks laiemale lugejaskonnale. Kokkuvõtte senisest murdekogumistööst annab kirjutis "Kümme aastat eesti murrete süstemaatilise kogumisest" (EK 1932, lk. 164 jj.). Selles visandab A. Saareste järgneva viie aasta kava, mis muude hulgas näeb ette ka koha- ja isikunimedede kogumist ning instrumentaalfoneetilisi uurimusi. Laadildasa programmiline on ka kirjutis "Meie keelelise elu väljavaateist ja sihtjoontest" (EK 1933, lk. 65 jj.).

A. Saareste polnud ainuüksi innukas murdeuurija, vaid teda huvitasid ka eesti kirjankeele kujunemine ja õigekeelsusprobleemidki. Ajakirjas "Eesti Keel" võttis ta pidevalt sõna ilmutavate eesti keele grammatikate ja õpikute kohta ja ta on ka ise avaldanud raamatu "Tegelikud õigekeelsuse määrused" (Tartu, 1922, 41 lk.). Samast valdkonnast on kirjutised "Eesti õigekeelsuse päcvaküsimustest" (EKirj. 1937, lk. 35 jj.). Ajakirja "Eesti Keel" rubriigis "Küsimused ja

kostused" võime tihti leida õigekeelsusnõuandeid ka A. Saarestelt. Kirjakeele korraldamisel rõhutas ta rahvakeelsust. Meie ühiskeeel pole mitte alati kujunenud range reeglipärasuse alusel. Scepärast ei pooldanudki A. Saareste tavapärase keelendite ümbertegemist (*lahi pro lahja, nõõbiauk pro nõõpauk* jts.). Pikemas arutelus "Eesti õigekeelsuse päcvaküsimustest", mis ilmus J. Aaviku "Eesti õigekeelsuse õpiku ja grammatika" avaldamise puhul, paneb A. Saareste J. Aavikule süüks, et kirjakeele rikastamisel "ei arvesta kas sugugi või arvestab väga väheselt r a h v a k e e l t, meie murrete arutuid rikkusi" [11]. Peatumata siinkohal pikemalt A. Saareste keelekorralduslikul tegevusel, mainitagu, et ülevaade sellest leidub A. Kase kirjutises "Andrus Saareste keelelisest tegevusest" [15].

Retsenseeritavate teoste puhul on A. Saareste pilk küündinud haarama ka üldkeeleteaduse probleeme. Mitmes kirjutises on vaatluse all keeleteaduse arengusuunad, näit. "Vooludest ja liikumistest praeguses keeleteaduses" (EK 1926, lk. 1 jj.). Teda huvitas ka keelefilosoofia, fonetika, nimeuurimine ning seoses õigekeelsusega ka stiiliküsimused. Nimeuurimise alalt mainitagu järgmisi kirjutisi: "Tallinna praegusest nimest" (EKirj. 1934, lk. 120 jj., 164 jj.), "Eesti liignimedest varemalt, nüüd ja tulevikus" (ERK 1934, lk. 139 jj.), "Pilk eesti nüüdseile perekonnanimedele" (Eesti Üliõpilaste Seltsi Album X, Trt., 1934, lk. 84 jj.), "Tulihänna nimetustest" (EKirj. 1935, lk. 67 jj.). Lastekeeleüuurimisprobleemid ulatusid A. Saareste vaatevälja: "Hilinenud lastekeelest Eestis" (EK 1935, lk. 195 jj.); sama laiendatult prantsuskeelseks "Language enfantin conservé par trois jeunes Estoniens de onze, neuf et huit ans" (Trt., 1936). Mõnikord võivad keele arengut suunata isegi tundmused, nagu nähtub kirjutisist "Tundmused tegurina keelearengus" (EK 1927, lk. 161 jj.) ja "Konsonantide afektiivsest geminatsoonist" (Liber Saecularis. Trt., 1938, lk. 614 jj.)

A. Saareste osales maakondi kirjeldava koguteose "Eesti" eri osade väljaandmisel, kirjutades neisse peatüki "Keel". "Eesti Entsüklopeediast", mille keeleteaduse osakonna toimetaja ta oli, võib rea lingvistiliste artiklite alt leida A. Saareste nime. Äratrükina entsüklopeediast ilmus eraldi "Eesti keel" (Trt., 1933). Tema kirjutatud on ka Wiedemanni sõnaraamatu 3. trüki eessõna "Eesti eestlased ja Eesti keel", mis ilmus samuti eri raamatuna (Trt., 1923). Ta tegeles ka keeleosa toimetamisega väljaandes "Jahresbericht der estnischen Philologie und Geschichte" I-IV (Trt., 1918-1921) ning ajakirjas "Eesti Kirjandus" (a-st 1929 alates).

Kiindumus prantsuse keelesse ja kultuurisse saatis A. Saareset alates koolipõlvest kogu tema elu jooksul. Nähtava tõendina sellest on järelmaailmal kasutada meisterlikud ja sõnavararikkad ilukirjandustölked, nagu "Prantsuse antoloogia" (Trt., 1918), G. Flaubert'i "Kolmlugu" (Trt., 1922) ja "Salambo" (autororiginaalis "Salammbô" (Trt., 1928), F. M. Voltaire'i "Candide" (Trt., 1928) ja viimase teadaolevana A. Daudet' "Kirjad minu veskilt" (Trt., 1931). Lisatagu, et A. Saareste oli Prantsusmaa keeleteadusliku seltsi Société de linguistique de Paris liige a-st 1932, Prantsuse Teadusliku Instituudi liige a-st 1938 ja ka Soome-Ugri Seltsi välisliige a-st 1933. Et A. Saareste lemmikkeeleks oli prantsuse keel ja lemmikirjanikeks prantsuse kirjanikud, selles pole mingit kahtlust.

Õige varakult kujunes A. Saareste huviobjektiks eesti vana kirja-keel. Juba 1923. a. ilmus temalt artikkel "400-a. vanune leid Eestis" (EK 1923, lk. 97 jj., 136 jj.), mis analüüsib nn. Kullamaa käsikirja keeletarvitust. Koos Tartu ülikoolis töötava soome ajaloolase A. R. Cedeborgiga avaldas ta vihikute kaupa tekstikogumiku "Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestusi a. 1524–1739" (Tartu. 1925–1931). Selles leidub arhiividest ja raamatukogudest raskesti kättesaadavat materjali, mida mitmed praegusajagi teadlased on oma uurimustes usinalt kasutanud. Eesti vana kirjakeele kohta käivaist kirjutisist paistavad oma detailse analüüsiga silma uurimused "Vokaalidevahelise dentaalse spirandi vasted vanemas Põhja-Eesti kirjakeeles" (EKirj. 1927, lk. 483 jj.), "Wandradt-Köllli katekismuse keelest" (EK 1930, lk. 73 jj.). Selles osutub A. Saareste, et XVI sajandi kirja-, järelikult ka rahvakeeles leidus veel mitmeid arhailisi nähtusi, nagu omastava käände lõpp -n, keskvärde -mb jm. Edasi järgnesid "Eesti keel XIII–XVI sajandil" (Eesti ajalugu II. Trt., 1937, lk. 423 jj.), "Agenda Parva (1922) keelest" (EK 1938, lk. 196 jj.) ja "Piibli keel ja rahvakeel" (Piibli keelest kahesaja-aastast eestikeelset piiblit mälestades. Trt., 1940, lk. 12–64). Viimati nimetatud, piibli 200. aastapäevaks avaldatud uurimuses jälgib A. Saareste 86 piibli keele nähtust murretes ja varasemates kirjalikes mälestistes. Ta osutab, et piibli tõlge on toonud mõndagi uut kirjakeele traditsiooni. Vana kirjakeele valdkonda kuulub ka kirjutis keelereformide kohta "B. G. Forselius'e keelereformide käsitlemine Eestimaa konsistooriumis a. 1687" (EK 1929, lk. 80 jj.). Lühiaurimusi eesti vana kirjakeele kohta avaldas A. Saareste veel maapärgulasenagi. Need ilmusid peamiselt "Virittäjäs": "Tuntematon vironkielinen 1500-luvun teksti" (Vir. 1954, lk. 53 jj.). "Christoph Blume keelest" (Vir.

1956, lk. 275 jj.) ja "Eesti sõduri määrustik ja vandetekst a. 1697" (Vir. 1958, lk. 175 jj.). Rootsi-perioodil on A. Saareste analüüsinud veel L. Boieruse teksti keeletarvitust ja seadnud trükivalmis A. J. Välckeri teksti.

Suuremate ettevõtmiste hulka kuulus A. Saarestel murdeatlaste avaldamine, mille kohta leidub andmeid kirjutises "Viron kielikartaston julkaisemisaiheesta" (Suomi 1930, lk. 287 jj.), "Eräitä piirteitä Viron Kielikartastosta" (Vir. 1938, lk. 159 jj.) "Viron murreaineiston keruun päätökseen saattaminen ja kokoelmien julkaisemiskysmys" (Vir. 1939, lk. 347 jj.) ja "Eestin Murdeatlaksen johdosta" (Vir. 1939, lk. jj.) Teatavasti oli "Eesti Murdeatlas" planeeritud suurejooneliselt u. 240 kaardiga 7-osalisena, kuid sellest keelegeograafilisest suurteosest ilmus ainult kaks vihikut a. 1938 ja 1941 [16]. Esimeses vihikus on 28 suureformaadilist kaarti, teises vihikus 38. Materjali esituselt on A. Saareste "Eesti murdeatlas" väga lähedane tema doktoriväitekirjale. Autor on pühendanud atlase Õpetatud Eesti Seltsile tema sajandaks sünnipäevaks. Eessõnast selgub, et mõte eesti murretest ülevaadet pakkuda geograafilise meetodiga tekkis autoril juba üliõpilaspõlves a. 1913–1917 Helsingis. Eesmärgiks oli pakkuda pilti omaaegsest eesti talurahva keelest. Ainestiku, mis koosneb 150 000-st sedelist, on a. 1915–37 kogunud suuremas osas autor ise 300 eri punktist. Väljaande tiraažiks on märgitud 500, kuid tänapäevaks on see kujunenud suureks bibliofiilseks harulduseks. A. Saareste tööd viisid eesti murrete uurimise Euroopa tasemele.

Populaarteaduslikuks ülevaateks eesti keelest, ennekõike välismaist lugejat silmas pidades, oli mõeldud "Die estnische Sprache" (Tartu 1932, 56 lk.), millest lugeja saab kokkusurutud ülevaate eesti keele uurimiskäigust, eesti kirjakeele arengust ja murretest koos keelenäidetega. Sellest kasvas hiljem välja põhjalikuma käsitlusega kaheköiteline "Kaunis emakeel" (I, Lund 1952, 129 jj.; II, Lund 1958–59 lk.). Selles antoloogias on tekstinäiteid kirjakeele erinevatest ajajärgudest. Koos Alo Raunaga on avaldatud "Introduction to Estonian Linguistics" (Wiesbaden, 1965, 123 lk.).

Viljakas õppe- ja uurimistegevus Tartus katkes A. Saarestel 1944. aastal, kui ta nagu ka fennougristidest kolleegid Julius Mägiste, Julius Mark, Alo Raun, Valter Tauli, Mihkel Toomse jt. lahkus kodumaalt. Aktiivsest pedagoogitööst oli A. Saareste käsiraamatute intriigide tõttu kõrvaldatud juba 1. sept. 1941. a.; alates 1942. a. algusest, olles vahepeal töötu, sai ta stipendiumi mõistelise

sõnaraamatu koostamiseks [17]. Emigreerununa rändas ta kodutuna Lääne-Saksamaal ja Taanis ning jäi lõpuks peatuma Rootsi, kus tema uueks kodulinnaks sai Uppsala. Seal avanes tal võimalus jätkata viljakat loometeed.

A. Saareste elutööks sai kogukas "Eesti keele mõisteline sõnaraamat" [18]. Kui ta 1944. a. Eestist lahkus, oli tal ainult sõnaraamatu algusosa ja märksõnade loetelu. Kogu näitematerjal tuli uuesti koguda. Temale omase energiaga oskas ta ka võõrsil luua tööks vajaliku kirjasaatjate võrgu (u. 200 informaatorit), kellelt laekus ainekku nii mõistelise sõnaraamatu kui ka 128 kaardiga väikese murdeatlase "Petit atlas des parlers estoniens" jaoks [19]. Hinnatavat abi sai A. Saareste ka kodumaalt Keele ja Kirjanduse Instituudilt, kes on saatnud erilaadseid vastuseid enam kui poolesajale küsitluslehele [20]. Ebakindlate postiolude tõttu tuli ajuti ühendust pidada isegi soome teadlase L. Hakulise kaudu. M. Musta täpsustatud andmed näitavad, et Keele ja Kirjanduse Instituudi murdesektor on saanud aastatel 1956–1964 A. Saarestelt 56 nummerdatud küsitluslehte, lisaks veel nummerdamata postkaarte jm., milles on järelepärimisi enam kui 4000 üksiksõna kohta. Vastuseid saadeti enam kui 550 masinakirjalehekülge [21]. A. Saareste oli aga taastanud sidemed oma endiste õpilaste ja Emakeele Seltiga juba 1946. a. A. Saareste kirjadest öele teame, et Rootsis õnnestus tal teadustööd jätkata riiklike stipendiumide najal Uppsala Ülikooli juures. Tööpäevad olid pikad, sageli 10–12 tundi [22].

Koostamisel olevat suurt sõnaraamatut on A. Saareste tutvustanud kirjutises "Pari näyteartikkelia viron käsitepiirisanakirjasta" (Vir. 1947, lk. 361 jj.). Sõnavaraprobleemid on käsitlusobjektiks ka artikleis "Merkitys- ja muotoluokkautumat viron marjannimissä" (Vir. 1947, lk. 241 jj.) "Kalev, Kaleva sõna algupärast" (Vir. 1950, lk. 89) ja "Viron kielen tutkimuksen työmaalta" (Vir. 1953, lk. 305 jj.). Leksikaalsed seosed soome keelega on 222 sõnaartikliiga vaatluse all uurimuse "Länsi-Viron sanaston suhteesta suomen kieleen" (Suomi 106:3, Helsinki, 1953, 40 lk.). Eesti murdepiiride kujunemine nii foneetilisest, morfoloogilisest kui ka leksikaalsest aspektist on käsitlusobjektiks uurimuis "Põhja-Eesti ja Lõuna-Eesti murde vahepiir" (Vir. 1952, lk. 292 jj.) ja "Kielenmuutosten leviämisen ja leviämiserajojen luonteesta Virossa" (Vir. 1955, lk. 18. jj.). Süntaksi valdkonda kuuluvad kirjutised "Atribuudi asendist eesti keeles" (Vir. 1948, lk. 86 jj.) ja "Subjekti ja predikaadi vastastikusest arenemisest eesti keeles laiendi järgi" (Vir. 1960, lk. 293 jj.).

Kõigi nimetatud uurimustega oli A. Saarestel paralleelselt käsil tema lemmiktöö "Eesti keele mõisteline sõnaraamat", mis hakkas vihikutena ilmuma 1958. a. Lauri Posti tutvustas seda kui eesti leksikoloogia tähtteost: "Virolaisen leksikologian merkkiteos" (Vir. 1959, lk. 505 jj.). Esimese vihiku tiitellehelt võib autoripoolse iseloomustusena lugeda, et see on "Kõige suurem eesti keele sõnaraamat" 4 köidet 24 vihikus, ligi 3000 lk. Sisaldab: Wiedemanni sõnaraamatu ainekite — murdesõnu — uusi sõnu — rahvakeelseid, oskussõnu ja uuendeid — vähetuntud sõnu vanemast kirjakeelest — andmeid sõnade murdelisest põlvnemisest — sõnade tähenduse ja stiilivarjundite valgustamiseks lausenäiteid rahva-, ühis- ja kirjakeelest — vanasõnu — entograafiliste esemete pilte — Sõnavara on koostatud mõistepiirkondade kaupa — Viimases köites ilmub tähestikuline indeks eesti ja prantsuse keeles" [23]. Kavatsatud 24 vihiku asemel ilmus sõnaraamat 22 vihikus. Lehekülgede üldarv koos indeksiga on aga väga lähedane kavandatud (XV + 2460 + 506 = 2971). Tegelik numeratsioon kulgeb küll veergude järgi, mida neljas köites on ühtekokku 4920 (1320 + 1330 + 1316 + 964). Viimase osa lõpus on 1. köite täiendused, mis võtavad enda alla 124 lehekülge. Esitatud kujul see suursõnaraamat autori elupäevil siiski tervikuna ilmuda ei jõudnud. Kui A. Saareste 10. mail 1964.a. suri, jäid tal nägemata 4. köite viimased vihikud ja ka indeks. Töö lõpuleviimise organiseeris Eesti Teaduslik Selts Rootsisis. Sõnaraamatu ilmumine jõudis lõpule alles 1968. a., 4 aastat pärast autori surma. H. Neetar on juhtinud tähelepanu sellele, et me pole endale ikka veel teadvustanud "Eesti keele mõistelise sõnaraamatu" kogu tähendust ja tähtsust eesti keeleelus. Prantslasi aga hämmastab eesti keele rikkus. Nad on kokku lugenud, et artiklis NÕUD antakse vähemalt 309 erinevat anumanimetust, LEIB-artiklis on tervelt 418 sõna, JOOBNUD — 110 väljendit, LÕÖMA — 170 verbi jne. [24].

Indeksi koostamisele asuti alles 1975. a. sügisel [25]. Mahukas indeks (506 lk.) nägi Valter Tauli ja Johannes Raagi poolt kokkupanduna ja toimetatuna ilmavalgust alles 1979. a. [26]. Nüüd on nemadki mõlemad manalamehed. Sõnaraamatu indeksiköite koostamisel oli üheks raskemaks ülesandeks kirjanduse lühendite dešifreerimine, sest A. Saareste pärandi hulgas ei leidunud nende seletusi (ja ilmselt polnud ta oma suurepärasele mälule toetudes neid kunagi vajanudki). Isiklikku abi lühendite lahtimõtestamisel andsid Julius Mägiste, kirjanikud Bernard Kangro ning Valev Uibopuu ja Eeva Niinivaara Helsingist. Suurim abi tuli aga A. Saareste sünnilinnast "Tallinnast Keele ja

Kirjanduse Instituudi murdesektorilt selle juhataja filol.-kand. Mari Musta vahendusel, kes konsulteeris ka paljusid kirjandusteadlasi ja raamatukogutöötajaid Tallinnas ja Tartus" [27]. Nii jõudis lõpuks A. Saareste imetlust vääriv elutöö tippteoski õnnelikult katuse alla.

Andrus Saareste ainulaadsed tippteosed, murdeatlased ja eriti mõisteline sõnaraamat on mõeldud laiale kasutajaskonnale, kogu eesti rahvale. Seepärast on nende kordustrüki väljaandmine üha aktuaalne. A. Saareste tajus valusalt oma tippteoste ilmumise vaikivat vastuvõttu kodumaal, nagu nähtub ka kirjast öele 21. sept. 1959: "Olgu veel lisatud, et mu tööde ilmumist siin üldse kodumaal trükis ei mainitagi ja nende tellimist ja ostmist seal praegu ei võimaldata, kuigi need ju on vajalikud k o g u r a h v a l e, eriliselt aga hädatarvilikeks töövahendeiks, tööriistadeks õpetlastele, koolidele ja õpetajaile" (siinne sõrendus — P. A.) [28]. Kas nüüd, enam kui kolmkümmend aastat hiljem, seisame ikka veel nõutult sama lõhkise küna ees?

A. Saareste "Eesti keele mõistelisest sõnaraamatust" oleks tegelikult otstarbekas koostada laiale lugejaskonnale lühem variant, jättes sealt välja ballastina tunduvad vanima kirjakeele lõigud ja kärpides ka vanasõnade-kõnekäändude osa. Sellise ettepaneku koos asjaomase prospektiga tegi siinkirjutaja juba 1970. aastatel "Eesti Raamatule", olles enne seda hankinud nõusoleku Rootsist "Vaba Eesti" kirjastajalt Imant Rebaselt. Kogu ettevõtmise ajas tollal nurja Keele ja Kirjanduse Instituudi direktor Endel Sõgel, kes oma kirjas "Eesti Raamatule" leidis, et niisuguse sõnaraamatu koostamise ja väljaandmise õigus on vaid instituudil. Nüüd on ajad muutunud, kuid kas leidub ka enam sellise töö inukkat tegijat.

KIRJANDUS

1. J. Peegel. Üliõpilane Albert Saaberk // Keel ja Kirjandus. 1965. Nr. 10. Lk. 608.
2. J. Peegel. Üliõpilane Albert Saaberk // Keel ja Kirjandus. 1965. Nr. 10. Lk. 609.
3. Eesti biograafiline leksikon II. M–Z. Tartu, 1926–1929. Lk. 443.
4. A. Saareste. Leksikaalseist vahekordadest eesti murdeis. Tartu, 1924 (ACUT B VI), 304 lk.
5. L. Kettunen. Esimene väitekiri eesti keele alalt Tartu ülikoolis // Eesti keel. 1924. Nr. 5–6. Lk. 118.

6. Eesti biograafiline leksikon II. M–Z. Tartu, 1926–1929. Lk. 443.
7. Samas.
8. Eesti biograafilise leksikoni täiendusköide. Tallinn, 1940. Lk. 286;
H. Rätsep. Andrus Saareste Tartu ülikoolis // Keel ja Kirjandus. 1982.
Nr. 9. Lk. 470.
9. Eesti biograafilise leksikoni täiendusköide. Tallinn, 1940. Lk. 286.
10. Samas.
11. H. Keem. Õpinguist, õpetajaist ja murdeuurimisest // Emakeele Seltsi
Aastaraamat 31 1985. Lähemalt ja kaugelt. Tallinn, 1987. Lk. 138.
12. P. Palmeos. Aastaid sugulaskeelte kütkeis // Emakeele Seltsi
Aastaraamat 26/27. 1980/1981. Eesnimedest oskussõnadeni. Tln., 1983.
Lk. 166–167.
13. M. Must. Kokkupuuteid prof. Andrus Saarestega // Keel ja Kirjandus
1992. Nr. 6, Lk. 228–339.
14. A. Saareste. Eesti õigekeelsuse päevaküsimustest. Tartu, 1937. Lk. 3.
15. A. Kask. Andrus Saareste keelelisest tegevusest // Emakeele Seltsi
Aastaraamat 28. 1982. Läänemeresoome keeltest. Tallinn, 1984. Lk. 22–
27.
16. A. Saareste. Eesti murdeatlas. I vihk. Tartu, 1938; II vihk. Tartu, 1941.
17. A. Saareste. Eesti keele mõisteline sõnaraamat I–IV. Uppsala, 1958–
1968.
18. H. Rätsep. Andrus Saareste Tartu ülikoolis // Keel ja Kirjandus. 1982.
Nr. 9. Lk. 473.
19. A. Saareste. Petit atlas des parlars estoniens. Väike eesti murdeatlas.
Uppsala, 1955. 108 lk.
20. Andrus Saareste [Nekroloog] // Keel ja Kirjandus. 1964. nr. 7. Lk. 445.
21. M. Must. Kokkupuuteid prof. Andrus Saarestega // Keel ja Kirjandus.
1992. Nr. 6. Lk. 340–341.
22. Andrus Saareste kirjad Erika Saarestele // Keel ja Kirjandus. 1992. Nr. 6.
Lk. 467–375.
23. A. Saareste. Eesti keele mõisteline sõnaraamat I. Uppsala, 1958. Lk. 1.
24. H. Neetar. “Eesti keele mõisteline sõnaraamat” (EKMS) ja murdekeel //
Keel ja Kirjandus. 1992. Nr. 6. Lk. 354.
25. Prof. Raimo Raagi (Johannes Raagi poja) suulised andmed.
26. A. Saareste. Eesti keele mõistelise sõnaraamatu indeks. Uppsala, 1979.
506 lk.
27. Samas. Lk. 7.
28. M. Must. Kokkupuuteid prof. Andrus Saarestega // Keel ja Kirjandus
1992. Nr. 6. Lk. 343.

PROFESSOR ANDRUS SAARESTE AS A VERSATILE INVESTIGATOR OF THE ESTONIAN LANGUAGE

Paul Alvre

Summary

Andrus Saareste (1892-1964) was professor of the Estonian language at Tartu University of the Estonian Republic in 1925-1944. Chairman of the Academic Mother Tongue Society in 1924-1939, Vice-president of the Estonian Literature Society in 1924-1939, Editor-in-Chief of the periodical "Estonian Language" in 1924-1931. Emigrated in 1944. Worked as a scholar at Uppsala University in 1945-1964, compiling "Conceptual Dictionary of the Estonian Language". A. Saareste has investigated vocabulary and dialects of the Estonian language. His main works include his doctoral dissertation "Leksikaalseist vahekorradest eesti murdeis" (1924), "Eesti murdeatlas" I-II (1938-1941), "Kaunis emakeel" I-II (1952-1958), "Petit atlas des parlers estoniens" (1955), "Eesti keele mõisteline sõnaraamat" I-IV (1958-1968).

MATEMAATIKA ÕPETAMISEST TARTU ÜLIKOOLIS AASTATEL 1940-1944

Enn Tamme

Iseseisva Eesti Vabariigi okupeerimine ja Eesti lülitamine Nõukogude Liidu koosseisu 1940. a. suvel katkestas eesti ühiskonna loomuliku arengu. Uusi katsumusi eesti rahvale tõi sõda ja Saksa okupatsioon aastatel 1941-1944. Need aastad olid rasked ja keerukad ka Tartu Ülikooli elus. Siiski jätkati nendel aastatel meie ülikoolis eesti rahvusliku haritlaskonna kasvatamist. Järgnevas antakse ülevaade sellealastest tegevusest matemaatika alal, tuginedes peamiselt Eesti Ajalooarhiivis säilitatavatele materjalidele.

Matemaatikaõppejõud

Esimesed eesti matemaatikaprofessorid Jaan Sarv (1877-1954), Hermann Jaakson (1891-1964) ja Gerhard Rägo (1892-1968) panid Eesti iseseisvuse ajal aluse eestikeelsele matemaatilisele kõrgharidusele ning jõudsid selle viia küllalt heale tasemele [1]. Nende õpilastest jätkus eesti koolidele matemaatikaõpetajaid ja eesti kõrgkoolidele matemaatikaõppejõude.

Matemaatika õppe- ja teadustöö keskuseks oli Tartu Ülikooli matemaatika instituut, mida juhatas prof. G. Rägo. Instituudi matemaatika laboratooriumi juhatas prof. H. Jaakson ja rakendusmatemaatika laboratooriumi prof. G. Rägo. Matemaatika instituudi käsutuses oli Ülikooli tänav 16 paikneva hoone teine korrus. Lisaks õppejõudude tööruumidele paiknes seal rikkalik raamatukogu lugemistoaga, 120-kohaline auditoorium, seminariruum ja joonestussaal [1]. Nendes ruumides töötasid ülikooli matemaatikud kuni 1945. a. jaanuarini.

Pärast nõukogude võimu kehtestamist Eestis 1940. a. suvel hakati ülikooli struktuuri ja õppetöö korraldust ümber kujundama sarnaseks Nõukogude Liidu reakõrgkoolide omaga. Eesti iseseisvuse ajal küllaltki autonoomse Tartu Ülikooli tegevus ja õppetöö korraldus allutati totaalsele kontrollile ning otseselt ENSV hariduse rahvakomissarile Nigol Andresenile. Alates oktoobrist 1940 nimetati ülikool Tartu Riiklikuks Ülikooliks. Ulatuslikult arendati välja bürokraatlik asjaajamine.

Juba 1940. a. septembris palus hariduse rahvakomissar saata andmed kõigi ülikooli teenistuses olevate isikute kohta (sünniaeg ja

-koht, sotsiaalne päritolu, amet, aadress ja telefoninumber) [2]. Andmed tuli saata vene keeles ning edaspidi tuli teatada kõigist muudatustest ja täiendustest. Kateedrite moodustamiseni ja nende komplekteerimiseni õppejõududega jõuti aga alles sügissemestri lõpul. Matemaatika instituudi kahe laboratooriumi baasil loodi detsembris 1940 matemaatika ja rakendusmatemaatika kateedrid, mis pidid korraldama õppe- ja teadustööd matemaatika alal [3]. Matemaatikakateedri juhatajaks määrati prof. kt. Arnold Humal (1908-1987), selle kateedri professoriteks H. Jaakson ja J. Sarv. Rakendusmatemaatika kateedri juhatajaks sai prof. G. Rägo. Arhiivimaterjalidest ei selgu, miks matemaatikakateedri juhatajaks ei määratud ei matemaatika laboratooriumi senist juhatajat H. Jaaksonit ega teenekat professorit J. Sarve. Juhtima pandi nende õpilane, tollal ainult 32-aastane A. Humal, kes oli lõpetanud Tartu Ülikooli 1930, kaitsnud doktoriväitekirja 1934 ning töötanud Tartu Ülikoolis a-st 1937 dotsendina ja a-st 1938 adjunktprofessorina. Võibolla ei olnud H. Jaakson ja J. Sarv nõus vastu võtma kateedrijuhataja kohta. Arvatavasti ei peetud H. Jaaksonit ka sobivaks kandidaadiks nõukoguliku ülikooli kateedrijuhataja kohale, sest ta oli aastatel 1927-1936 Tartu Ülikooli majandusprorektorina aktiivselt osalenud eesti rahvusliku ülikooli väljaarendamisel.

Detsembris 1940 määrati matemaatikakateedri assistendiks Herbert Rebasoo (1913) ning järgmise aasta jaanuaris sai rakendusmatemaatika kateedri dotsendi kohusetäitjaks Harald Keres (1912), vanemõpetajaks Alma Ruubel (1899-1990) ja assistendiks Boris Punnis (1914). H. Rebasoo ja H. Keres lõpetasid Tartu Ülikooli 1936, A. Ruubel 1932 ning B. Punnis 1939. Magistritöö kaitses H. Rebasoo 1939, H. Keres 1938 ja A. Ruubel 1936. H. Rebasoo oli matemaatika instituudi nooremassistent (a-st 1937) ja A. Ruubel vanemassistent (a-st 1936), H. Keres oli ülemääraline noorem abiõppejõud matemaatika alal (a-st 1938) ning B. Punnis teaduslik stipendiaat rakendusmatemaatika ja mehhaanika alal (juunist 1940).

Nii näeme, et 1940.-1941. a. jätkasid Tartu Ülikoolis töötamist kõik senised matemaatikaõppejõud. Dekaanina juhtis Matemaatika-Loodusteaduskonda jaanuarist 1938 kuni jaanuarini 1941 prof. G. Rägo. Seejärel sai dekaaniks zooloog prof. Heinrich Riikojä (1891-1988). Need dekaanid püüdsid ümberkorralduste käigus tagada õppetöö võimalikult normaalse jätkumise.

Kohe pärast kateedrite moodustamist ja komplekteerimist asuti planeerima nii õppe- kui ka teadustööd. Kateedritel tuli esitada teadus-

liku töö plaanid [4] ning õppeainete programmid, mis pidid olema koostatud üleliiduliste programmide alusel [5]. Iga õppejõud pidi täitma "Õppetöö plaani 1941. a. kevadsemestriks" [6] ning "Õppemethodilise ja teadusliku uurimistöö personaal-arvestuslehe" [7]. Esimeses tuli märkida, mitu loengutundi on planeeritud iga teema jaoks, teises aga näidata, mitu tundi kulub tal kevadsemestril loengute pidamiseks, harjutuste ja laboratoorsete tööde juhendamiseks, konsultatsioonideks, eksamineerimiseks, loengute ja harjutuste ettevalmistamiseks, kontrolltööde läbivaatamiseks, teaduslikuks uurimistööks, marksismi-leninismi ja vene keele õppimiseks, kateedri juhatamiseks jne.

Saksa okupatsiooni ajal taastati Tartu Ülikooli nimi, Eesti iseseisvusajal olnud struktuuriüksused, ametikohad ja õppetöö korraldus, kuid autonoomiat ei taastunud: ülikool allutati otseselt Eesti Omavalitsuse haridusdirektorile Hjalmar Mäele. Matemaatika alal jätkasid professoritena töötamist H. Jaakson ja J. Sarv, noorema abiõppejõuna H. Keres ning matemaatika instituudi vanemassistendina A. Ruubel ja nooremassistendina H. Rebassoo. Viimane oli sellel ametikohal küll 1943. aastani, kuid matemaatika instituudi tööst võttis üsna vähe osa. Ta täitis sõjaväelt saadud ülesandeid, 1943. a. asus tööle haridusdirektoriumis ning 1944. a. siirdus Saksamaale. H. Rebassood asendas 1943. aastal matemaatika instituudi ajutise abijõuna tollane üliõpilane Ülo Lepik (1921). B. Punnis jätkas tööd teadusliku stipendiaadina 1941. a. sügisest kuni 1943. a. märtsini. Magistritöö kaitses ta 1942. aastal.

Poliitilistel põhjustel vallandati 1. septembril 1941. a. ülikoolist professorid G. Rägo ja A. Humal [8], kes seejärel töötasid Tallinnas matemaatikaõpetajatena (A. Humal viibis 1941. a. sügisel paar kuud vangina koonduslaagris). Arhiivimaterjalidest ei selgu, millised olid vallandamise poliitilised põhjused. Arvatavasti etendas siin oma osa tõsiasi, et lisaks kateedri juhatamisele oli G. Rägo kevadel 1941 õppeprorektori abi korrespondentsõpetuse (kaugõppe) alal ning A. Humal osales aktiivselt ametiühingutöös TRÜ teenistujate ametiühingu komitee abiesimehena.

Nii jäid vakantseteks praktilise matemaatika ning mehhaanika ja rakendusmatemaatika professuurid. Matemaatika ja rakendusmatemaatika laboratooriumide ajutiseks juhatajaks määrati 1941. a. sügisel prof. H. Jaakson. Suvel 1942 taotles ta G. Rägole ja ja A. Humalale vakantsete professuuride arvel õppeülesannet [9], kuid ka seda ei võimaldatud.

Saksa okupatsiooni ajal tuli õppejõududel osaleda ka ülikooli majandusprobleemide lahendamisel. Suviti pidid õppejõud ja üliõpilased Iimatsalu turbarabas ülikoolile kütteturvast üles töötama [10]. Talvel tuli käia nii endale kui ka ülikoolile metsas puid varumas.

Õppetöö

Eesti iseseisvuse ajal tugineti matemaatikute ettevalmistamisel õppeplaanile, mille täiustamise kallal töötati pidevalt, kasutades nii enda kogemusi kui ka teistest ülikoolidest saadud teavet. 1938. a. kehtestatud Matemaatika-Loodusteaduskonna õppekavas on fikseeritud, millised eksamid, harjutused, praktikumid ja seminarid on vaja sooritada lõpudiplomi saamiseks matemaatiliste teaduste osakonnas ja millised loodusteaduste osakonnas [11]. Õppeainete järjekorra valis üliõpilane ise, oli vaid näidatud, missugused harjutused ja eksamid peavad olema sooritatud iga aine eksamile pääsemiseks. Õppekavas oli ka esitatud soovitatav õppeainete jaotus kaheksale semestrile. Matemaatiliste teaduste osakonna üliõpilane pidi 5. semestri alguseks valima spetsialiseerumise kas matemaatika, astronoomia, füüsika või meteoroloogia erialale.

Pärast nõukogude võimu kehtestamist 1940. a. suvel võeti Tartu Ülikoolis õpetamise aluseks üleliidulised õppeplaanid, asuti sisse viima kursuste süsteemi, muudeti kohustuslikuks loengutest osavõtt ning eksamisessioonidel nõuti iga kursuse üliõpilastelt kindlate eksamite sooritamist.

Matemaatika-Loodusteaduskonnas nähti ette 4 osakonda: füüsika-matemaatika, bioloogia, keemia ja geograafia-geoloogia [12]. Tegelikult töötas 1940.-1941. õ.-a. neist 2 esimest: matemaatiliste teaduste osakonna baasil moodustatud füüsika-matemaatika ehk lühemalt matemaatikaosakond ja loodusteaduste osakonna baasil moodustatud bioloogiaosakond.

1940. a. sügisel oli planeeritud matemaatikaosakonda võtta 40 uut üliõpilast, laekus 37 avaldust, vastu võeti 31 [13]. Lisaks võeti septembris Matemaatika-Loodusteaduskonda õpinguid jätkama veel 50 endist üliõpilast, neist arvatavasti umbes pooled matemaatikaosakonda. Õppeaasta jooksul toimusid üliõpilaskonnas üsna suured muutused, taastati endisi üliõpilasi, küllaltki palju aga eksmatrikuleeriti. Jaanuaris toimuvale eksamisessioonile lubati 24 esimese kursuse ning 25 teise kursuse ja üleminekuaja õppeplaanide alusel töötavat matemaatikaosa-

konna üliõpilast [14]. Seejuures eksamile lubatud I kursuse üliõpilastest ainult 16 olid matemaatikaosakonda astunud sellel õppeaastal, ülejäänud olid sooritanud vähe eksameid.

Matemaatikaosakonna I kursuse üliõpilastele luges prof. H. Jaakson matemaatilist analüüsi, prof. J. Sarv kujutavat geomeetriat, prof. kt. A. Humal analüütilist geomeetriat ja kõrgemat algebrat. Dots. kt. H. Keres õpetas kõrgema matemaatika põhijooni bioloogidele ning v.-õp. A. Ruubel farmatseutidele, metsateadlastele ja agronoomidele.

Õpingutes edasijõudnud Matemaatika-Loodusteaduskonna üliõpilastel võimaldati õppimist jätkata üleminekuaja õppeplaanide alusel, mis koostati 1940. a. septembris. Need õppeplaanid kordasid Tartu Ülikooli Matemaatika-Loodusteaduskonnas 1928. ja 1938. a. kehtestatud õppekavade nõudeid. Oli vaid lisatud üldainena neljasemestriline marksismi-leninismi põhijoonte kursus, ühesemestriline poliitilise ökonoomia kursus, kahesemestriline pedagoogikakursus ning nõuti vene keele õppimist 4 semestri vältel [15]. Oli ka märgitud, et dekaani loal võib üleminekuaja õppeplaanis oleva õppeaine asendada samasisulise või lähedase õppeainega üleliidulisest õppeplaanist. Üleminekuaja õppeplaanid olid mõeldud lõpetamiseks kuni 1942. a. juuni lõpuni. Seejärel kavandati kõik üliõpilased jaotada kursustele. Olid esitatud nõuded, mis pidid olema täidetud, et üliõpilane arvatakse kas II, III või IV kursusele.

Üleminekuaja õppeplaani alusel töötavad üliõpilased võisid iseisvalt õppida ja ise valida eksamite sooritamise järjekorra. Neile luges H. Jaakson matemaatilise analüüsi täienduskursust, J. Sarv kõrgemat geomeetriat (projektiivset geomeetriat ja geomeetria aluseid) ja matemaatika ajalugu, G. Rägo teoreetilist mehhaanikat, H. Keres diferentsiaalvõrrandeid, A. Ruubel rakendusmatemaatika numbrilisi ja graafilisi meetodeid [6] ning Edgar Krahn (1894-1961) õppeülesandena matemaatilise füüsika diferentsiaal- ja integraalvõrrandeid.

Kõik Matemaatika-Loodusteaduskonna üliõpilased pidid kuulama marksismi-leninismi põhialuste loenguid ja õppima vene keelt.

1940.-1941. õ.a. võisid üliõpilased lõpetada ülikooli varasemate õppekavade alusel, sooritades lisaks veel marksismi-leninismi põhialuste eksami. Matemaatikaosakonna lõpetas sellel õppeaastal 6 üliõpilast (3 sügis- ja 3 kevadsemestril) [16]. Teaduslike kraadide andmise õigust Tartu Ülikoolil sellel õppeaastal ei olnud, alles kavandati õppejõudude teaduslike kraadide ümberatesterimist.

Veebruaris 1941 esitatud eelmise semestri aruandes märkis dekaan H. Riikoja, et seoses üleminekuga uuele õppekorraldusele tekkis üsna palju raskusi. Üliõpilased olid loengutega üle koormatud ja neil jäi liiga lühike aeg eksamiteks valmistumiseks. Õppejõud, eriti kateedrijuhatajad, olid koormatud kantseleiliste pisiasjadega. Semestri lühiduse tõttu tuli õppeaineid osaliselt esitada lühendatult. Kuid õppejõudude ja üliõpilaste pingutuste tulemusena kulges õppetöö siiski rahuldavalt [17].

Saksa okupatsiooni algul ei antud luba 1941.-1942. õppeaastal Matemaatika-Loodusteaduskonnas ja ka mõnes teises teaduskonnas õppetööd jätkata. Küll aga lubati hakata 1941. a. novembris vastu võtma lõpueksameid varem ülikoolis õppinud üliõpilastelt ning asuda organiseerima magistri- ja doktoriväitekirjade kaitsmist [18]. 10. novembril 1941. a. määras rektor Edgar Kant H. Jaaksoni eksamite üldkorraldajaks Matemaatika-Loodusteaduskonnas ja palus tal üle võtta deканаadi asjaajamise [19]. Järgmise aasta jaanuaris määras haridusdirektor H. Jaaksoni Matemaatika-Loodusteaduskonna dekaani kohusetäitjaks. H. Jaakson asus korraldama eksamite vastuvõtmist ja väitekirjade kaitsmist, võttes aluseks Eesti iseseisvuse ajal kehtestatud nõuded. Esitati Matemaatika-Loodusteaduskonna 1938. a. õppekava saksakeelne tõlge [20]. Sõjaolukorras loobuti doktoriväitekirjade trükkimise nõudest, piisas töö esitamisest kolmes eksemplaris kas käsi- või masinkirjas [21]. Endisi üliõpilasi nimekirjadest 1941.-1942. õ-a. siiski ei kustutatud ning Matemaatika-Loodusteaduskonnas võimaldati neil tegelikult sooritada kõiki eksameid. Eksamite vastuvõtmise ajad teatati ajalehes "Postimees".

Regulaarse õppetööga Matemaatika-Loodusteaduskonnas lubati alustada alles 1942. a. oktoobris. Selleks koostati sõjaaegne eriõppekava, mille alusel taheti hakata kiirendatud korras ette valmistama matemaatika-, füüsika- ja kosmograafiaõpetajaid [22]. See õppekava oli lähedane 1938. a. õppekavale, mõnevõrra oli vähendatud seal esinevaid õppeaineid, lisatud aga saksa keel ja õpetajate ettevalmistamiseks vajalikke aineid (pedagoogiline psühholoogia, pedagoogika, matemaatika meetoodika jt.). Valikainete abil oli ette nähtud spetsialiseerumine kas matemaatika või füüsika erialale. Sõjaaegse eriõppekava alusel matemaatiliste teaduste osakonna lõpetanule nähti ette välja anda lõend, mis andis õiguse töötada matemaatika-, füüsika- ja kosmograafiaõpetajana. Lubati lõpetada aga ka 1938. a. õppekava alusel. Sellisel juhul anti lõputunnistus, mis andis õiguse taotleda ka teaduslikke kraade [23].

Matemaatiliste teaduste osakonda võeti 1942. a. sügisel 40 ja 1943. a. sügisel veel 18 uut üliõpilast [24]. Taastati ka endisi üliõpilasi, kuid sõjaoludest tingituna jäi üliõpilaste arv siiski väikseks. Matemaatiliste teaduste osakonnas oli 1943. a. jaanuaris 46 üliõpilast, järgmise aasta jaanuaris 30, ja aprillis ainult 16 üliõpilast [25]. Matemaatika-üliõpilastest suurem osa olid noormehed, paljudel neist tuli õpingud katkestada kas tööteenistusse või sõjaväkke võtmise tõttu.

Matemaatiliste teaduste osakonna üliõpilastele luges aastatel 1942-1944 H. Jaakson diferentsiaal- ja integraalarvutust ning funktsiooniteooriat, J. Sarv analüütilist geometriat ja kõrgemat geometriat ning H. Keres õppeülesandena elementaar matemaatika täienduskursust ja diferentsiaalvõrrandeid [26]. Loengutest osavõtt oli väike. Veebruaris 1944 kirjutas H. Jaakson, et II semestri matemaatikaõppeainete loenguid kuulab 4-5 üliõpilast, vanemate semestrite õppeainete loenguid aga ainult 2-3 üliõpilast [27].

Matemaatiliste teaduste osakonna lõpetas 1941. a. detsembris 1 üliõpilane, 1942. aastal 9 üliõpilast ja 1943. aastal 3 üliõpilast [16]. Lõpetajatele anti ajutised tunnistused, mida hiljem Eesti NSV-s ei tunnustatud. Seetõttu lõpetasid mõned neist (Sinaiida Riives, Endla Vallas, Heinrich Aruksaar) Tartu Ülikooli uuesti 1945. a. Selleks tuli neil sooritada eksamid veel marksismi-leninismi lühikursuses ja vene keeles.

Saksa okupatsiooni ajal kaitsti ka väitekirju. Detsembris 1942 omistati teaduslik kraad *doktor philosophiae naturalis* Harald Keresele töö "Ruum ja aeg üldises relatiivsuse teoorias" kaitsmise järel. Matemaatiliste teaduste osakonna lõpetanutest kaitses Boris Punnis väitekirja "Inferentse lineaarse häirega kristallilisest võrest", Vladimir Riives (1916-1987) väitekirja "Fotomeetrilisi uurimusi komeedipea ehitusest" ja Grigori Kusmin (1917-1988) väitekirja "Bemerkung zur Dynamik des kosmischen Staubes". Lisaks kaitses Göttingeni Ülikooli 1934. a. lõpetanud vanemleitnant Erhard Reiche (1908) eksternina väitekirja "Über den Schnittpunkt der Tangenten an Kurven". Neile neljale omistati 1942. a. teaduslik kraad *magister scientiarum mathematicarum*. B. Punnis oli oma väitekirja teema saanud füüsikaproffessor Harald Perlitzalt (1889-1972), V. Riives ja G. Kusmin astronoom Ernst Öpikult (1893-1985). Et hiljem Eesti NSV-s Saksa okupatsiooni ajal omistatud teaduslikke kraade ei tunnustatud, kaitsesid H. Keres, V. Riives ja G. Kusmin oma ümbertöötatud ja täiendatud väitekirjad uuesti vastavalt 1947., 1950. ja 1952. aastal.

Kokkuvõtteks võib tõdeda, et aastatel 1940-1944 püüdsid Tartu Ülikooli matemaatikaõppejõud säilitada matemaatika õpetamisel juba saavutatud taset. Ka G. Rägo ja H. Jaakson dekaanidena kasutasid oma ametiposte õppetöö võimalikult normaalse kulgemise tagamiseks. Nii üleminekuaja õppeplaanide kui ka sõjaaegsete erioppekavade abil õnnestus teatava määranii jätkata õpetamist väljakujunenud viisil. Vaatamata õppejõudude pingutustele ei olnud need aastad matemaatikute koolitamisel viljakad. Okupatsioon ja sõda löid õpetamiseks ja õppimiseks ebasoodsad tingimused. Lisaks majanduslikele raskustele värvati üliõpilasi tööteenistusse ja sõjaväkke, neid suleti vanglatesse ja küüditati Siberisse, neid põgenes Läände. Nii on uute üliõpilaste registreerimise raamatu andmetel 1940. a. matemaatiliste teaduste osakonda astunud 31-st üliõpilasest lõpetanud Tartu Ülikooli ainult üks (Ülo Lepik 1948. a.) [28], 1942. ja 1943. a. astunud 58-st üliõpilasest aga ainult 7 (enamik 1950. aastatel) [24].

Teadustöö

Vaadeldav periood on mõõnaperioodiks uurimistöös matemaatika alal. Matemaatikaprofessorid J. Sarv, H. Jaakson ja G. Rägo olid Eesti iseseisvuse ajal peatähelepanu pühendanud matemaatika õpetamise organiseerimisele ja õppetöö läbiviimisele. Nende panus matemaatikasse kui teadusse jäi tagasihoidlikuks. Okupatsioon ja sõda pärssisid teadustööd. Ümberkorraldused 1940.-1941. õppeaastal panid õppejõududele lisakoormuse, G. Rägo ja A. Humala vallandamine Saksa okupatsiooni ajal muutis aga matemaatikute kollektiivi üsna väikeseks. Kõigele sellele vaatamata jätkus teatud määral ka teadustöö, kuid ainult vanemate õppejõudude poolt tehtuna. Kitsamalt matemaatika-alastel teemadel ei kaitsnud meie ülikooli kasvandikud kõnesoleval perioodil ühtegi väitekirja.

Prof. H. Jaakson jätkas topoloogilise neljavärviprobleemi uurimist, mis juba pikemat aega oli köitnud tema tähelepanu. 1941. a. algul esitatud teadusliku töö plaanist näeme, et ta on uurinud selle probleemi seost kolme- ja kahevärviprobleemiga [4]. Pole kahjuks teada, missugused olid H. Jaaksoni saavutused just vaadeldaval perioodil. Neljavärviprobleemi uurimist jätkas ta ka pärast sõda. Tulemusi esitas ta TRÜ teaduslikel sessioonidel aastatel 1949, 1951 ja 1954 ning trükkis alles 1957. aastal.

Prof. J. Sarv jätkas punktärvituse väljaarendamist ja uuris selle rakendusvõimalusi analüütilises geomeetrias. Tulemused avaldas ta

trüki aga alles 1946. a. [29]. Alates 1940. aastast püüdis J. Sarv luua rahvusvahelist märgikeelt, milles tahtis realiseerida G. W. Leibnizi universaalkeele ideed. Selles keeles tähistavad mõisteid teatavad märgid – ideogrammid. Sõja ajal arendas J. Sarv selle keele struktuuri, lõi ideogramme ning kasutas seda keelt ka kirjavahetuses. Ta tutvus hiina keelega ja lülitas oma süsteemi mõningaid selle kirjamärke. Tulemused vormistas ta 1945. a. käsikirja jäänud töös “Leibnizi *lingua characteristic*a teostamise katse”, milles on esitatud märgikeele idee, põhimõtted, 271 J. Sarve loodud ideogrammi ning 3 tekstinäidet [30].

Prof. kt. A. Humal uuris 1941. a. koos laborant Endel Siidamiga (1920) konstruktsioonülesannete lahendamist tasandi voltimise abil. 1943. a. ilmusid tema kaks artiklit [31, 32] (mõlemad kaasautoriga), milles on näidatud, et tasandi voltimise teel saab läbi viia kõiki sirkli ja joonlaua abil teostatavaid konstruktsioone, aga ka selliseid konstruktsioone, mis taanduvad lõpliku arvu kolmanda ja neljanda astme võrrandite lahendamisele. Märgime, et esimese artikli kaasautor Endel Siidam astus 1938. a. Tartu Ülikooli, töötas 1940. a. ajutise abijõuna matemaatika instituudis ja 1941. a. kevadsemestril laborandina matemaatikakateedris ning küüditati sama aasta juunis Venemaale.

Saksa okupatsiooni ajal kästi planeeritavad teadustööd jaotada 4 rühma: rühma A tuli kanda sõjaliselt tähtsad tööd, rühma B maa ülesehitamise seisukohalt tähtsad tööd, rühma C erialased akadeemilised põhiuurimused, mille kallal on pikemat aega töötatud, ning rühma D mitte tungivalt tähtsad uurimused. H. Jaaksoni ja J. Sarve eespool mainitud uurimused olid esitatud rühmas C. Teadusliku töö plaanis oli rühma A matemaatikute töödest kantud H. Kerese ja astrofüüsik Aksel Kipper (1907-1984) uurimus “Lennuki asukoha määramise võimalused astronoomiliste vaatluste abil ja sellega seotud probleemid” ning A. Ruubeli uurimus “Tehnikas ja ballistikas esinevate diferentsiaalvõrrandite numbrilisest ja graafilisest lahendamisest” [33]. Pole andmeid, missuguste tulemusteni nende probleemide lahendamisel jõuti. 1943. a. nõudis haridusdirektoorium rühmadesse C ja D kantud uurimuste lõpetamist ja vabanevate uurijate pakendamist rühma A uurimuste juures. Rühma C uurimusi lubati jätkata ainult siis, kui seda teostab professor ilma abijõududeta [34].

Vaadeldaval perioodil jõudis kõige sisukamate tulemusteni matemaatika alal Gunnar Kangro (1913-1975), kes lõpetas Tartu Ülikooli 1935. a. ja a-st 1936 töötas nooremassistentina Tallinna Tehnikaülikoolis. Prof. H. Jaaksoni pakutud teemal kirjutatud magistriväitekirja

“Polünoomide ridadest ja nende rakendusvõimalustest” kaitses ta Tartus 1938. a. G. Kangrol õnnestus jaanuaris 1940 saada Tartu Ülikoolis teadusliku stipendiaadi koht, mis oli mõeldud doktoritöö koostamiseks. Ta leidis huvipakkuva probleemistiku, mis on seotud magistritöö teemaga, töötas suure intensiivsusega ning ettenähtud kahe aasta asemel jõudis ühe aastaga doktorikraadi väärivate tulemusteni. Saadud tulemused vormistas ta ulatusliku saksakeelse artiklina “Hajuvate astmeridade absooluutse summeeruvuse üldistatud teooria” [35], mis Saksa okupatsiooni ajal ilmus H. Jaaksoni toimetamisel. Selles artiklis on arendatud Boreli summeerimismenetluse teooriat ja uuritud selle menetluse rakendusvõimalusi astmeridade summeerimisel. 1940. a. lõpul likvideeriti teaduslike stipendiaatide kohad. G. Kangro jätkas töötamist Tallinna Tehnikaülikoolis, 1941. a. suvel aga viidi ta mobiliseerituna Venemaale, kus sõja ajal teadusliku stipendiaadina jätkas Boreli summeerimismenetluse ja selle üldistuse uurimist. Ta vormistas tulemused doktoritööna, mille kaitses Tartus 1947. a. Hiljem tõmbas G. Kangro ridade summeeruvusteooria uurimisse kaasa ka oma õpilasi ja kujundas Tartus summeeruvusteooria-alase koolkonna, mis on leidnud ka rahvusvahelist tunnustust.

ALLIKAD. KIRJANDUS.

1. Ü. Lumiste, E. Tamme. Eestikeelse matemaatilise kõrghariduse algaastad // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. XXIII. Tartu, 1989. Lk. 72-87.
2. EAA. F. R-355. Nim. 1. S. 10. L. 1, 129-163.
3. EAA. F. R-355. Nim. 1. S. 13. L. 48-55.
4. EAA. F. R-355. Nim. 1. S. 34. L. 146-150.
5. EAA. F. R-355. Nim. 1. S. 36. L. 142-170.
6. EAA. F. R-355. Nim. 1. S. 80. L. 82-89.
7. EAA. F. R-355. Nim. 1. S. 115. L. 46-65.
8. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 62. L. 8.
9. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 49. L. 65.
10. A. Ruubel. Minu mälestusi // Matemaatika ja kaasaeg. XXII. Tartu, 1984. Lk. 16-34.
11. E. V. Tartu Ülikooli Matemaatika-Loodusteaduskonna õppekava. Tartu, 1938. 40 lk.
12. EAA. F. R-355. Nim. 1. S. 85. L. 6.
13. Samas. L. 10.

14. EAA. F. 2100. Nim. 11. S. 43^a. L. 80-81.
15. EAA. F. R-355. Nim. 1. S. 72. L. 36-52.
16. EAA. F. 2100. Nim. 11. S. 13. L. 248.
17. EAA. F. R-355. Nim. 1. S. 83. L. 31-34.
18. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 109. L. 3, 6.
19. EAA. F. 2100. Nim. 2. S. 228. L. 188-190.
20. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 49. L. 1-37.
21. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 109. L. 26-27.
22. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 49. L. 118-141.
23. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 109. L. 122-123.
24. TÜ arhiiv. Uute üliõpilaste registreerimise raamat 1939-1947. L. 130-132, 175-177, 186, 188, 190, 215-217, 231.
25. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 62. L. 120, 149-150, 178.
26. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 109. L. 138.
27. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 62. L. 171.
28. TÜ arhiiv. Uute üliõpilaste registreerimise raamat 1939-1947. L. 38-41, 56.
29. J. Sarv. Punktarvutus analüütilises geomeetrias // ENSV Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Matemaatilised teadused 1. 1946. 32 lk.
30. T. Sarv. Jaan Sarve universaalkiri // Keel ja Kirjandus. 1983. Nr. 1. Lk. 38-40.
31. A. Humal, E. Sildam. Die theoretische Reichweite der Faltungskonstruktionen // Tartu Ülikooli Toimetused. 1943. A 38:11. 15 lk.
32. A. Humal, J. Sarv. Die theoretische Reichweite der Faltungs- und Übertragungskonstruktionen // Tartu Ülikooli Toimetused. 1943. A 38:12. 7 lk.
33. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 75. L. 60, 96, 102.
34. Samas. L. 135.
35. G. Kangro. Verallgemeinerte Theorie der absoluten Summabilität der divergenten Potenzreihen // Tartu Ülikooli Toimetused. 1942. A 37:7. 101 lk.

INSTRUCTION OF MATHEMATICS AT TARTU UNIVERSITY IN THE YEARS 1940-1944

Enn Tamme

S u m m a r y

Incorporation of the Estonian Republic into the U. S. S. R. in the summer of 1940 caused radical changes in the structure and lessons at Tartu University. Professors Jaan Sarv, Hermann Jaakson, Gerhard Rāgo and Arnold Humal tried to preserve the rather high level of tuition in mathematics achieved during the period of Estonian's independence.

Professors G. Rāgo and A. Humal were discharged for political reasons in the time of German occupation in september 1941. The authorities of the occupation did not permit to continue lessonal work in mathematics during the academic year 1941-1942. They allowed only to examine the students. The preparation of the teachers of mathematics, physics and astronomy began in the autumn of 1942 according to the war time special study plans. But the number of students remained small in the conditions of war. In the academic year 1940-1941 graduated 6 and in the period of German occupation 13 students of mathematics.

TARTU ÜLIKOOLI JUURES OLEVA LOODUSUURIJATE SELTSI TEGEVUSEST AASTATEL 1940-1946

Linda Kongo

Seni trükis avaldatud töodes, mis kajastavad Loodusuurijate Seltsi tegevust ja loodusteaduslikke uurimistöid Eestis, on perioodi 1940-1946 käsitletud kui uurimistöö täieliku peatumise aega. Käesolevas artiklis valgustatakse arhiivmaterjalide alusel, millised uurimistööd Loodusuurijate Seltsis siiski jätkusid, kus ja mida publitseeriti ja kes neid töid finantseeris. Et Loodusuurijate Selts kuulus sel ajavahemikul Tartu Ülikooli juurde, on see ühtlasi osake Tartu Ülikooli ajaloost.

Loodusuurijate Seltsi tegevus oli Tartu Ülikooliga tihedalt seotud juba seltsi asutamisest alates. Seltsi 11 asutajaliikmest 10 olid Tartu Ülikooli õppejõud. Selts registreeriti 1853. aastal Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi filiaalina, kellelt ta sai ruumid ja iga-aastast rahalist toetust kuni 1868. aastani. Pärast seda, kui selts oli 14 aastat edukalt tegutsenud, loobus sotsieteet 1868. aastast alates majandusraskuste tõttu Loodusuurijate Seltsi rahaliselt toetamast. Seltsi tegevuse reorganiseerimise periood kestis 10 aastat. 2. juunil 1878. aastal registreeriti Loodusuurijate Selts Tartu Ülikooli juures, kuhu ta jäi 61 aastaks.

Seoses Eesti Teaduste Akadeemia asutamisega peeti vajalikuks selts üle viia akadeemia süsteemi. Vastavalt ülikooli ja akadeemia vahelisele kokkuleppele registreeritigi Loodusuurijate Selts 10. veebruaril 1939. a. Eesti Teaduste Akadeemia juures tegutseva organisatsioonina asukohaga Tartus nagu senini, Aia (praegu Vanemuise 46) tänav 38 a. Kuid see aeg jäi lühikeseks. 1940. aasta murrangulise tähtsusega sündmused tõid kaasa muutused ka seltsi tegevuses ja kuuluvuses. Seltsile saabus Haridusministeeriumi poolt 19. juulil 1940. aastal antud Eesti Teaduste Akadeemia likvideerimise korraldus, mille kaaskirjas paluti nimetada 2 seltsi esindajat Eesti Teaduste Akadeemia likvideerimiskomisjoni [1]. Seltsi juhatus kaalus oma koosolekul 22. juulil 1940. a. edasitegutsemise võimalusi Eesti Teaduste Akadeemia likvideerimise puhul ja leidis otstarbekohase olevat registreerida selts uuesti Tartu Ülikooli juurde. Nii registreeritigi ta taas ülikooli juurde Tartu Ülikooli Valitsuse otsusega 5. oktoobrist 1940. a. [2].

Tartu Ülikooli juures oli Loodusuurijate Selts kogu Teise maailmasõja perioodil. 1946. aastal väljaantud seadusega nähti ette seltsi kuulumine Eesti NSV Teaduste Akadeemia juurde ja üleviimine sai teoks 31. mail 1946. aastal.

Teise maailmasõja eelsest tegevusperioodist viimane tegevuse aruanne on trükitis avaldatud Loodusuurijate Seltsi Aruannete 46. köites, mis ilmus 1940. aasta augustis. See käitleb seltsi 1939. aasta tegevust. 1940. aasta suviste välistööde kohta leiame veel informatsiooni ajakirja "Eesti Loodus" viimasest sõjaelsest numbrist [3]. Sellest alates trükisõnalised andmed seltsi teadustööst puuduvad.

Vaatleme, milline oli seltsi olukord 1940. aasta algul. Seltsil oli 1. jaanuariks 1940. a. 9 auliiget, 10 kirjavahetajaliiget ja 290 tegevliiget. Seltsi töö oli diferentseerunud 6 erialaseksiooni (antropoloogia, botaanika, entomoloogia, geoloogia-geograafia, ornitoloogia, järvekomisjon). Seltsil oli osakond Tallinnas ja 1 eriülesannetega komisjon – kartograafiakomisjon.

Loodusuurijate Seltsi tegevus oli 1940. aastal veel täiesti aktiivne. Seda juhtis 5-liikmeline juhatus eesotsas prof. Teodor Lippmaaga. Juhatusse kuulusid veel prof. Armin Öpik, prof. August Paris, Arnold Jüris ja Harald Haberman. Selts pidas 8 ettekandekoosolekut. Ühel neist koosolekutest pidas ettekande selleaegne ülikooli rektor Alfred Koort teemal "Dialektilisest materialismist". Suurema üritusena korraldati 18. ja 19. märtsil 1940. aastal neljas Eesti loodusteadlaste päev. Päeva ettekannete kokkuvõtted avaldati trükis eraldi brošüürina [4].

Seltsi väljaannetest ilmus trükis "Loodusuurijate Seltsi Aruannete" 45. ja 46. köide, "Eesti Loodusteaduste Arhiivi I seeria, XI köide, vihik 3/4 ning ajakirja "Eesti Loodus" 7. aastakäigu kaksiknumbrid 2/3 ja 4/5 ning 8. aastakäigu numbrid 1-3.

Seltsi raamatukogu täienes 784 eksemplari võrra. Väljaandeid vahetati 357 asutusega.

Selts sai rahalist toetust uurimistöödeks 1940. aastal Eesti Kultuurkapitalilt 4000 krooni, Hariduse Rahvakomissariaadilt 4000 krooni, Eesti Teaduste Akadeemialt 4900 krooni ja Eesti Teaduste Akadeemia likvideerimiskomisjonilt 4000 krooni. Toetus jagati erialaseksioonide vahel ja selle arvel tehti järgmisi uurimistöid.

Antropoloogiaseksioon korraldas juunikuus laiaulatusliku antropoloogiliste andmete kogumise Pärnumaal Audru ja osalt Tõstamaa kihelkonnas (Sauga, Audru ja Seliste vallas), kusjuures on tegemist põhjatõu säilimise areaaliga, kus leidub ka vanapäraseid relikttüüpe,

mistõttu kogutud materjal on suure väärtusega. Uurimistööst võtsid osa Juhan Aul, Aina Aul ja Salme Kreek.

Botaanikasektsiooni toetusel kogus floristilist materjali Lõuna-Eestis ja Alutagusel Karl Eichwald. Ta selgitas Kesk- ja Ida-Eestis ka mõnede liikide, nagu juurduv kõrkjas (*Scirpus radicans* [Schkuhr]), pruun lõikhein (*Cyperus fuscus*), oja varjulill (*Asperula rivalis*) jt. leviku küsimusi. Bernhard Saarsoo uuris Saare- ja Muhumaal, Tallinna ümbruses, Tapal ja Rakveres võilillede (*Taraxacum*) floorat. Albert Üksip kogus hunditubakate (*Hieracium*) kohta levikuandmeid Viljandi-, Pärnu- ja Virumaal. Nikolai Witkowski uuris kõrgemate seente floorat Tartu ümbruses ja Kastre-Peravallas. Elsa Pastak jätkas brüoloogilisi uurimistöid Eesti põhjarannikul Lasnamäe, Kakumäe, Rannamõisa, Suurupi ja Türisalu piirkonnas, aga ka Lõuna-Eestis. Heinrich Aasamaa selgitas Lipstu nõmme ja Sõbessoo raba piirialadel esinevat kaltsifiilset floorat. Aleksander Tamsalu kaardistas taimkatet Pärnumaal ning uuris liiv-hundihamba (*Astragalus arenarius* L.) ja kännaskipslille (*Gypsophila fastigiata* L.) levikut Viljandimaal. Leonid Enari uuris Emajõe ülemjooksu vee- ja kaldataimestikku.

Entomoloogiasektsioon korraldas 25.-27. maini uurimisekskursionsiooni Pärnumaale Timmkanali, Häädemeeste-Ikla ümrusse, kus jälgiti ranna- ja luitealade nõmmemännikute faunat. Sektsiooni rahalisel toetusel uuris Alide Lumberg Tallinna ümbruse luitealade entomofaunat. Leida Voore uuris Hiiumaa, Vormsi saare ja Läänemaa mandriosa lütikafaunat, Arnold Jüris uuris Lääne-Eestis, eriti Pärnumaal rabade selgrootute faunat. Vadim Želnin uuris Tartumaal liblikafaunat ja kogus materjali hiirlaste kohta.

Geoloogiasektsiooni toetusel selgitas Eduard Bõlau Tartus Tähtveres tehtavatel mullatöödel devoni ostrakoodide kihi lasumistingimusi. Ta uuris ka devoni liiva- ja merefaatsieste piirikihte Kagu-Eestis ja kogus materjali Jaagarahul ja Mustla pangal. Vladimir Paul kogus paleontoloogilist materjali Tõrva ümbrusest ja Võrtsjärve idakaldalt. Rikkaliku materjali hulgas oli ka mitu esmasleidu. Elsa Rosenstein alustas siluri stromatopooride materjali läbitöötamist mikroskoopiliste õhikute ja läbilõigete valmistamisega. Ta töötas läbi ka eelmisel aastal kogutud Juuru lademe faunat.

Ornitoloogiasektsioonis toetati Alvine Viikovi vaatlusi Kullaraba hõbekajakate koloonias. Ta jätkas ka Ida-Eesti klindialuse ala linnustiku faunistilist ja ökoloogilist analüüsi. Aleksander Lint jätkas jäälinnu bioloogia ja leviku uurimist. Loreida Pöder tegi ornitoloogilisi vaatlusi

Kastre-Peravallas, Adolf Horn uuris metsviindi bioloogiat Tallinna ümbruse metsades. Ta selgitas metsviindi esinemissagedust ja laulu varieeruvust eri metsatüüpides. Vadim Želnin tegi ornitoloogilisi vaatlusi Tartus Raadi pargis, Keeri järvel ja Kastre-Peravallas. Sektsioon jätkas lindude rõngastustöid ja ornitofenoloogiliste vaatluste korraldamist.

Villem Voore jätkas järvekomisjoni toetusel kogu suve vältel parasitoloogilisi uurimisi ja tegi kalade toiduanalüüse Peipsil. Ta uuris ka tursa parasiite Keibu lähel. Järvekomisjonis jätkus mageveefauna inventeerimine. Robert Voore kogus 1940. aasta suvel Loodusuurijate Seltsi rahalisel toetusel materjali Eesti aerjaliste kohta Endla rabaveses, Petserimaal ja Nõo ümbruses. Ta kogus andmeid ka kalade kasvukiiruse ja toidu kohta Pangodil ja Valgjärvel. Samuti kasutas seltsi toetust Leo Sepp, kes kogus malakoloogilist materjali Harjumaal, limnoloogilist materjali Endla järvedelt ja laugastelt ning sesoonset materjali Ahja ja Voo jõgedelt.

30. maist kuni 8. juunini 1940. aastal korraldati ekspeditsioon Lääne-Alutagusesse. Sellest võtsid osa seltsi liikmed Niina ja Johannes Lepiksaar, Loreida Pöder, Leida Selli, Alide Lumberg, Leida Voore ja Leo Sepp. Ürituse eesmärgiks oli ühelt poolt zooloogilise materjali kogumine ja alast faunistilise ülevaate saamine ning noorema loodusteadlaste kaadri uurimistöödeks ettevalmistamine.

Nagu selgub "Eesti Looduses" avaldatud suviste uurimistööde ülevaatest, tegid mitmed seltsi liikmed välistöid ka Loodusvarade Instituudi ja Geoloogilise Komitee ülesandel.

Lisaks eelnimetatud uurimistöödele laekusid Loodusuurijate Seltsile aruanded 1940. aastal likvideeritud Eesti Teaduste Akadeemia stipendiaatidelt. Nii teatas Eesti NSV Hariduse Rahvakomissariaadi teaduse ja kõrgema hariduse osakond oma kirjas 31. jaanuaril 1941. a. Loodusuurijate Seltsi juhatasele järgmist: "Palume Teid võtta teatavaks, et erdiselt Eesti Teaduste Akadeemialt uurimistoetusi saanud teadlased on kohustatud Teile esitama aruanded toetussummade kasutamise kohta 1. maiks 1941. aastal. Peale tegevusaruannete tuleb neil esitada ka üksikasjalik kulude aruanne varustatult vastavate kuludokumentidega" [5]. Need stipendiaadid olid Hugo Kaho, Paul Kogerman, Teodor Lippmaa, Ludvig Puusepp, Karl Schlossmann, Ernst Öpik, Mihkel Kask, Aarne Kärnsa, Karl Orviku, Aleksander Paldrok ja Juhan Aul. Stipendiumi kasutasid nad peamiselt abitööjõududele tasu maksmiseks.

Hugo Kaho kasutas Eesti Teaduste Akadeemialt saadud stipendiumi (1000 krooni) Eestis kultiveeritud kartulisortide viirushaiguste uurimiseks. 22-st kartulisordist kultiveeriti varakevadel kasvuhuones 5-10 taime. Selgus, et neist enamik olid mosaiikhaigustega. Paralleelselt selle Eestis esmakordse uurimistööga alustati laboratoorse meetodi väljatöötamist mosaiikhaigete mugulate diagnoosimiseks [6].

Paul Kogerman esitas aruande 2123.06 krooni kulutamise kohta, mille arvel viidi lõpule 1,4-pentadieeni soojuspolümerisatsiooni kineetika ja dimerisatsiooni mehhanismi uurimine [7].

Teodor Lippmaale antud 120-kroonisest stipendiumist kahe uurimisteema jätkamiseks: 1) vegetatsioonikaardi koostamise eest tasuti abijõududele H. Aasamaale ja K. Ristikivile; 2) taimepigmentide uurimise alal töötati välja uus kromatograafiline meetod rakumahla punaste pigmentide antotsüaniinide isoleerimiseks nii õitest kui ka taime vegetatiivsetest organitest [8].

Karl Schlossmann jätkas uurimistoetuse (600 krooni) arvel varem alustatud tööd meil esinevate turbasoode uurimisel, et selgusele jõuda, millise soo turvast võiks kasutada kümblsruavi otstarbeks. Erinevaist soodest võetud proovide andmetest selgus, et Narva-Jõesuu lähedal asuvast Kudruküla soost võetud turvas oli kõige sobivam kompressidega ravimiseks reumaatiliste haiguste puhul [9].

Ernst Öpiku kulude kogusumma oli kr. 1611.47. Selle arvel tehti 1) lendtähtede erivaatlusi ja 2) õhuvoolude turbulentsuse uurimisi Tartus. Toetus kulus vaatlejatele ja vaatlusandmete läbitöötajatele [10].

Mihkel Kask uuris kunstlikku valgustust kõikides Tartu üldhariduslikes koolides ja elumajades (kulud kr. 262.08). Ta leidis, et valgustusolud meie koolides on üldiselt puudulikud ja kunstliku valgustuse küsimus on lahendatud ebateaduslikult [11].

Aarne Kärsna sai uurimistööks teemal "Klimatoloogilise sünoptika rakendusulatusest Eestis" 300 krooni, mille maksis abitööjõule vaatlusandmete arvutustööde eest.

Aleksander Paldrok kasutas Eesti Teaduste Akadeemia rahalist toetust talle ülesandeks tehtud uurimistööks seenhaiguste esinemise selgitamiseks Eesti algkoolide õpilastel. Töid tehti Tartu Ülikooli Bakterioloogia Instituudi poolt K. Schlossmanni juhendamisel. Läbivaatusel oli 22 010 õpilast, kelle hulgas leiti mükoosihageid lapsi 336. Uurimistööks kulutati 1200 krooni [12].

Juhan Aul kasutas 1000 krooni uurimisstipendiumi Eesti rahvatiku antropoloogilise koostise uurimiseks [13].

Stipendiumi saanutest puuduvad Ludvig Puusepa ja Karl Orvik aruanded tehtud tööde kohta.

1941. aasta I poolel jätkus Loodusuurijate Seltsi tegevus üldkoosolekute ja seksioonide koosolekute korraldamisega. Peeti 3 üldkoosolekut, viimane neist 11. juunil 1941. Trükist ilmus Loodusuurijate Seltsi aruannete 47. köite vihik 1/2 ja "Eesti Looduse" 8. aastakäigu kaksiknumber 4/5., kuigi 6. jaanuaril 1941 saabus ENSV Riikliku Kirjanduskeskuse kiri nr. 412, milles teatati, et ajakiri "Eesti Loodus" alates 1. jaanuarist 1941. a. ei kuulu ilmumisele [14].

1941. a. saadi rahalist toetust Tartu Ülikooli kaudu rbl. 20 559. 95 ja deponeeritud summade arvelt ülikoolilt rbl. 1155. 70. Vastavalt sellele planeeriti ka suviseid välisuurimistöid, kuid tegelikult jäid need enamasti täitmata. On vaid aruanded, et seltsi rahalisel toetusel (70 RM) koostas Artur Hansen Loodusvarade Instituudi metsanduse sektiooni poolt kogutud arvmaterjalide alusel kartogrammide riigimetsadest (puuliikide, tagavarade, juurdekasvu ja kasutamise kohta) ja kartodiagrammid (puistute pindalade, metsade tagamaa, juurdekasvu ja kasutuse kohta). Peeter Rõigas sai 30 RM toetust ürgmetsade uurimiseks Viljandimaal Halliste jõe vesikonnas.

25. juulil 1941. a. peeti seltsi juhatuse koosolek, kus otsustati seltsi kassas olev raha anda Tartu Ülikooli rektori käsutusse [15].

25. augustil 1941. aastal peetud juhatuse koosolekul otsustati pöörduda kirjalikult Eesti Teaduste Akadeemia poole, et restaureeritaks enne 21. juunit 1940 valitsenud vaherkord Eesti Teaduste Akadeemia ja Loodusuurijate Seltsi vahel. Tegelikult oli Teaduste Akadeemia tegevus K. Pätsi dekreediga 17.06.1940 lõpetatud arvates 20. juulist 1940. Tegutses vaid Teaduste Akadeemia likvideerimiskomisjon kuni 13. novembrini 1940. a. [16].

Loodusuurijate Seltsi 1941. aasta tegevuse aruandes märgitakse, et "... alates 1941. a. sügissemestrist kuni aruandeaaja lõpuni (s.o. 1.04.1942 L.K.) seisnes seltsi tegevus peamiselt kantsleitöös ja raamatute laenutamises, kuna teaduslik töö peale suvist sõjakeerist soiku vajunud oli" [17].

1942. aastal sai Loodusuurijate Selts Tartu ülikoolilt rahalist toetust 7850 RM. 1943. aastal saadi ülikoolilt 4300 RM, kultuurkapitalilt 3000 RM ja kultuurifondilt 4500 RM. Seega võidi taas suviseid välisuurimistöid jätkata, millistest enamik oli katkenud sõjategevuse tõttu.

Nii jätkus Eesti vegetatsioonikaardi koostamine, mis oli alanud juba 1934. aastal T. Lippmaa juhendamisel. Kaardistustöödest võtsid osa Leonid Enari juhendamisel Karl Eichwald, Selma Kaaber, Liivia Laasimer, Aino Mathiesen, Aleksander Tamsalu ja Elsa Varep. 1943. aastaks oli kaardistatud ca 60 % Eesti territooriumist [18].

Paralleelselt kaardistustöödega uuris L. Enari Eesti pajusid. Ta selgitas ka põlluumbrohtude levikut Tartu- ja Valgamaal. L. Laasimer uuris sammalkatet Kesk- ja Lõuna-Eestis. G. Vilbaste jätkas rahvapäraste taimenimede kogumist. N. Witkowski uuris kõrgemaid seeni Tartu ümbruses. N. Lepiksaar selgitas söögi- ja mürkseente levikut.

Geoloogia- ja geograafiasektsioonis jätkus Eesti geoloogia kohta kogutud andmete koondamine topograafilise kaardiga seotud kartoteeki, mis moodustas Eesti Geoloogia Arhiivi. 1936. aasta lõpul asus selts Eesti kaardistiku väljaandmisele. See pidi andma kartograafiliselt täieliku ülevaate Eesti asendist, loodusest, rahvast, majandusest ja kultuurist [19]. Seda tööd peeti nii oluliseks, et 1943. aastal andis Kultuurifond ülikooli kaudu sihtotstarbeliselt kaardikomisjoni 300 RM.

Lisaks kaardistustööle said geoloogid rahalist toetust mitmesuguste varem alustatud tööde jätkamiseks. Vladimir Paul jätkas paleontoloogilisi väljakaevamisi Võrtsjärve idakaldal ja Haaslaval. Evald Möls kogus stratigraafilist ja paleontoloogilist materjali Saaremaa lademe avamusalal. Evald Tedel tegi kvaternaargeoloogilisi uurimisi Tudulinna – Rannapungerja vahelisel alal ja uuris ka Peipsi vanu rannamoodustisi. Elsa Rosenstein kogus stromatopore ja koralle Porkuni, Borealise ja Raikküla lademete avamusaladelt. Karl Pärna uuris 1942. aastal Lahemaa asulastikku ja 1943. aastal 1941. aasta sõjakahjustusi Eestimaa linnades.

Entomoloogid tegelesid peamiselt entomoloogiliste kogude kataloogimisega. Arnold Jürise eestvõttel alustati Eesti alalt kogutud mardikaliste kataloogi koostamist. Selle kõrval jätkas A. Jüris Abruksa saare ja Lääne-Eesti rabade, eriti Kõnnu raba entomofauna uurimist. Ta kogus ka Valga-, Harju- ja Tartumaal materjali põllul esinevate kahjurite kvantitatiiv-ökoloogiliseks analüüsiks. Õilme Tõlp kogus entomoloogilist materjali Saaremaalt, osutades peamist tähelepanu ämblikuliste fauna esinemisele ja esinemisviisidele.

Leo Sepp kogus magevee malakofaunistilist materjali Puka ümbruses ja Lõuna-Petserimaal. Villem Voore sai seltsilt rahalist toetust Eesti kalade parasiitide uurimiseks Peipsil, Paldiski lähel ja

Aheru järvel. Robert Voore uuris Valga-, Võru- ja Harjumaal järvede aerjalaliste faunat.

Ornitoloogid tegelesid lindude rōngastamisega. Täiendati ka ornitoloogilise kirjanduse kartoteeki. Toetust sai Aleksander Lint, kes kogus materjali üksikute linnuliikide pesitsemisolude kohta Ahja jõel, Muhumaal ja Tartumaal. Ta tegi ka Tähtvere pargi linnustiku kvantitatiivse ja kvalitatiivse analüüsi.

Peeter Rōigas jätkas ürgmetsa puistute uurimist Halliste jõe vesikonnas.

Füüsika- ja keemiasektsiooni töö koondus peamiselt Tartus sõja ajal osaliselt hävinud keemia ja füüsika oskussõnastiku kataloogi täiendamisele.

1943. aastal ilmus trüki Loodusuurijate Seltsi aruannete 47. köite viimane vihik 3/4.

Nagu näitavad säilinud arhiivmaterjalid, jätkus seltsi tegevus ka 1944. aastal, kuigi keelati ära koosolekute korraldamine. Nii teatas ülikooli rektor 18. detsembril 1943. a. saadetud kirjas: "... vastavalt Eesti Omavalitsuse juhi määrusele 17. dets. 1943, korraldusi Tartu ülikooli ja endise Teaduste Akadeemia juures registreeritud teaduslike seltside ja ühingute tegevuse taasalustamiseks annab ülikooli rektor. Vastavad juhendid saadetakse teaduslikele seltsidele, resp. ühingutele 5. jaanuariks 1944. Enne seda tähtaega ülalmainitud organisatsioonidel oma koosolekuid mitte kokku kutsuda" [20].

4. jaanuaril 1944. a. anti välja ülikooli rektori allkirjaga Tartu ülikooli juures registreeritud teaduslike seltside määrus ja selts võis taas alustada koosolekute korraldamist [21].

3. veebruaril 1944. aastal pidas Loodusuurijate Selts pärast kolmeaastast vaheaega taas üldkoosoleku. Selle koosoleku protokollis on märgitud, et "... seltsi tegevus ei katkenud mitte 1941. a. sõjakeerises nagu märgitud tegevusaruandes vaid esines ainult tagasimineku seltsi tegevuses" [22]. 1944. aasta I poolel peeti veel teinegi üldkoosolek – 2. juunil K. Orviku ettekandega "Uusi andmeid eesti interglatsiaalidest", kuid selle kohta puudub protokoll. Sellel koosolekul otsustati määrata toetus seltsi liikmetele, kes olid soovi avaldanud uurimistööde jätkamiseks. Tartu ülikoolilt saadud 13000 RM-st määrati toetusteks 2950 RM 11-le seltsi liikmele (A. Jüris, L. Laasimer, N. Lepiksaar, A. Lint, A. Mathiesen, V. Paul, P. Rōigas, L. Sepp, Ö. Tõlp, V. Voore ja R. Voore), igale erinevalt 100-500 RM. Lisaks sellele määrati ornitoloogiasektsioonile 250 RM ornitoloogilise kirjanduse kataloogi

korraldamiseks ning lindude rõngastamiseks. Samuti määrati eraldi 2000 RM kaardistamistöodeks [23].

1944. aasta I poolel jätkus ka mõnede seksioonide koosolekute korraldamine. 17. märtsil pidas koosoleku oma juhatuse valimiseks ja seksiooni töökava arutamiseks ornitoloogiaseksioon. 21. märtsil pidas ettekandekoosoleku prof. A. Öpiku ettekandega teemal "Maakera sise-muse küsimus" geoloogia- ja geograafiaseksioon. 20. märtsil pidas entomoloogiaseksioon koosoleku K. Leiuse ettekandega "Kartulil esinevaid lehetäisid".

1944. aasta II poolel, kui sõjategevus kandus taas Eesti alale, katkesid taas nii uurimistööd kui ka koosolekute korraldamine. Seltsi tegevuse aruandes aastate 1944-1947 kohta märgitakse: "Tartu vabastamisel 1944. a. sügisel toimunud lahingute tagajärjel sai kannatada ka TRÜ Aia 46 instituutidehoonēs olev seltsi raamatukogu ja kirjastusladu ... kuigi esialgu seltsi raamatukogu ruumid kandsid metsiku rüüstamise jälgi, selgus raamatukogu korraldamisel, et kaod raamatukogu osas, nagu ka seltsi teiste varade osas, osutusid õnneks suhteliselt väike-seks. Eriti sai kannatada seltsi bibliograafiline kataloog ..." [24].

1945. aastal seltsis ettekandekoosolekuid ei peetud. Ka ei ole seltsi kassaraamatus 1945. aastal sissekandeid raha laekumise kohta.

Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu määrusega nr. 841, 22. septembrist 1945 oli ette nähtud "taastada TRÜ juures töötavate teaduslike seltsidena ... Eesti Loodusuurijate Selts. Määrata Loodusuurijate Seltsi taastamiseks organiseeriv toimikond koosseisus: esimees prorektor dots. H. Haberman, liikmed: prof. K. Orviku ja prof. A. Kipper. Kohustada TRÜ rektorit kindlustama teaduslikele seltsidele vajalik eelarve ülikooli eelarvest ja esitama kinnitamiseks seltside palgalised koosseisud" [25].

Seltsi põhikiri kinnitati Tartu Riikliku Ülikooli kaudu ENSV Haridusministeeriumi poolt 24. märtsil 1946. aastal.

Juba varem oli alustatud eeltöödega Teaduste Akadeemia taasasutamiseks. 5. veebruaril 1946. a. ilmus Eesti NSV Teatajas Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu määrus nr. 52, 23. jaanuarist 1946: "Kooskõlas NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu määrusega 19. jaanuaril 1946. nr. 111 Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu määrab: Organiseerida Eesti NSV Teaduste Akadeemia asukohaga Tallinn" [26]. ENSV Ministrite Nõukogu määrusega nr. 255, 5. aprillil 1946 kinnitati Eesti NSV Teaduste Akadeemia põhikiri ja struktuur, mille koosseisus oli ette nähtud ka Loodusuurijate Selts [27].

31. mail 1946 antigi Loodusuurijate Selts oma varadega eelnime-
tatud määruse alusel Tartu Ülikoolilt aktiga üle Eesti NSV Teaduste
Akadeemia [28]. Eesti NSV Teaduste Akadeemia poolt määrati seltsi
hooldajaks Harald Haberman.

Seltsi tegevuse taastamiseks tuli asuda liikmete ümberregistreeri-
misele. Liikmete arv oli kahanenud sõjaeelselt arvult 309-lt 66-le. Ka-
hest seltsi koosoleku protokollist võib lugeda, milliseid kaotusi oli toi-
munud seltsi liikmeskonnas käsitletaval perioodil. 3. veebruari 1944. a.
protokollist võib lugeda, et "... 1941. a. suvel mõrvati bolševike poolt
Teet Lunts (31. VII 41) ja Vello Simre (8. VII 41), surnud on auliik-
med kons. M. Härms (sügis 1941) ja Aino Kaarlo Cajander (I 1943),
kirjavahetajaist liikmeist prof. K. Linköla (aprill 1942), tegevliikmeist
Aina Aul (juuli 1941), prof. Juhan Vilip (I 42), prof. Ludvig Puusepp
(19. X 42), kuna bolševike õhurünnaku ohvriks langesid 27. I. 43 prof.
T. Lippmaa ja mag. Hilja Lippmaa" [29] ja 19. detsembri 1946. a.
protokollist: "... 1941. a. Saksa okupantide poolt mõrvatud Aleksei
Jaanson – pedagoogika muuseumi juhataja, Vassili Peet – õpetaja Tal-
linnas ja mag. rer. nat. Juta Rebane – õpetaja Tallinnas; Suure Isamaa-
sõja ajal NSV Liidu tagalas surnud Edgar Väärismaa – Tallinna Polü-
tehnilise Instituudi assistent; surnud 1944. a. VIII alates Seltsi auliige
prof. emer. Heinrich Koppel (1944. a.), Evald Teder – Arheoloogia
Muuseumi konservatori kt. (1945. a.) ja dots. Johannes Talts
(1946. a.)" [30]. Terve rida aktiivseid seltsi liikmeid oli emigreerunud
välismaale: Hans Kauri, Kaarel Kirde, Niina ja Johannes Lepiksaar,
Leo Sepp jt.

Tuli asuda seltsi raamatukogu korrastamisele, millest osa
(50 kasti) oli sõjasuvel 1944-45 evakueeritud Lahmusele. Samasse oli
viidud ka geoloogia- ja geograafiaseksiooni materjalid (3 kasti), seal-
hulgas Eesti kõrgussuhete kaardi, pinnakatte- ja aluspõhjakaardi
originaalmaterjalid.

Taotleti ajakirja "Eesti Loodus" taasavaldamist. 1945. a. lõpul
saadi EK(b)P Keskkomitee ajakirjanduse sektorilt põhimõtteline
nõusolek ajakirja ilmumiseks, kuid lõplik luba jäigi saamata ja seltsi
väljaandena seda enam ei õnnestunud taastada.

Alles 19. detsembril 1946. aastal tuldi taas kokku üldkoosolekule
kuulama ENSV Teaduste Akadeemia asepresidendi prof. Aksel Kipper
ettekannet "Loodusteaduste arengu perspektiividest Eesti NSV-s nel-
jandal viisaastakul". Sellel koosolekul valiti ka seltsi juhatus koossei-
sus: esimees K. Orviku, abiesimees H. Haberman, kirjatoimetaja

A. Vaga, abikirjatoimetaja E. Kumari, laekur L. Laasimer. Seltsi 1946. aasta eelarves oli ette nähtud peale administratiivkulude 6000 rubla bibliografeerimistööde jätkamiseks ja 5000 rubla suviste välitööde toetuseks. Seda põhjendati nii: "Kuna seltsi ümber on koondunud eriteadlasi kõigilt loodus- ja täppisteaduste aladelt, siis on võimalik läbi viia kollektiivselt mitmete eriteaduste esindajate koostööl toimuvaid kompleksuurimusi seltsi rohkete seksioonide kaudu, mis ei ole teostatavad üksikuurija poolt. Ka on seltsil võimalik uurimistoetuse andmisega virgutada ja siduda loodusteaduslikus uurimistöös alustajaid noori, seega kaasa aidates loodusteadlaste juurdekasvu teostamisele" [31]. Põhjendati seltsi "Aruannete" väljaandmise jätkamise vajadust kui seltsi loodusteadusliku raamatukogu täiendamise eeldust, mis on teadusliku uurimistöo edendamisel väga oluline. See sai teoks alles 1955. aastal, nüüd juba "Loodusuurijate Seltsi aastaraamatu" nimetuse all.

Nagu eeltoodust nähtub, ei seiskunud Loodusuurijate Seltsi tegevus kogu käsitletaval perioodil, mil Eestis vahetus võim kolm korda. Teadusliku uurimismaterjali kogumine jätkus nii üksikliikmete teadusliku uurimistöona, mille teostajaiks olid seltsi rahalisel toetusel enamasti ülikooliga seotud isikud, kui ka seksioonides organiseeritud ulatuslike töödena, mille teostamine üksikuuriijate poolt olnuks mõeldamatu. Siia kuuluvad vegetatsioonikaardi ja Eesti kaardistiku koostamine, lindude rõngastamine, fenoloogiliste vaatluste tegemine jne.

ALLIKAD. KIRJANDUS

1. TA TKA (Teaduste Akadeemia Teaduslik Keskarhiiv). F. 20, Nim. 1. S. 20. L. 2.
2. Samas. S. 7. L. 118.
3. Loodusteadlaste suvised välitööd 1940. a. // Eesti Loodus. Tartu, 1941. 8. aastakäik 4/5. Lk. 217-219.
4. Neljas Eesti Loodusteadlastepäev 18. ja 19. märtsil 1940 Tartus. Ettekannete kokkuvõtted. Tartu, 1940. 47 lk.
5. TA TKA. F. 20. Nim. 2. S. 3. L. 21.
6. Samas. Nim. 1. S. 17. L. 440.
7. Samas. L. 452.
8. Samas. L. 449-451.
9. Samas. L. 445.
10. Samas. L. 437-439.
11. Samas. L. 456.

12. Samas. L. 433-434.
13. Samas. L. 454-455.
14. TA TKA. Nim. 2. S. 75. L. 76.
15. TA TKA. S. 3. L. 22.
16. Riigi Teataja. 1940. Nr. 70. Lk. 1028-1029.
17. TA TKA. F. 20. Nim. 1. S. 6. L. 269-270.
18. TA TKA. F. 20. Nim. 1. L. 24.
19. TA TKA. F. 20. Nim. 1. L. 15-27.
20. TA TKA. F. 20. Nim. 2. S. 37. L. 123.
21. Samas. L. 126.
22. TA TKA. F. 2. S. 46. L. 81.
23. TA TKA. F. 20. Nim. 1. S. 17. L. 475-476.
24. TA TKA. F. 20. Nim. 2. S. 141. L. 3.
25. TA TKA. F. 20. Nim. 1. S. 22. L. 5.
26. Eesti NSV Teataja. 1946. Nr. 10. P. 73.
27. Eesti NSV Teataja. 1946. Nr. 22. P. 179. Lisa nr. 2.
28. TA TKA. F. 20. Nim. 1. S. 26. L. 3.
29. TA TKA. F. 20. Nim. 2. S. 4b. L. 80 p.
30. Samas. L. 82.
31. TA TKA. F. 20. Nim. 1. S. 25. L. 2.

ON THE ACTIVITIES OF THE NATURALISTS' SOCIETY ATTACHED TO THE UNIVERSITY OF TARTU DURING THE YEARS OF 1940-1946

Linda Kongo

S u m m a r y

In the papers published on the activities of the Naturalists' Society and research in natural sciences in Estonia until now, the years of 1940-1946 have been regarded as the period of complete cessation of scientific investigation. The present paper, based on archival material, gives a survey of what kind of research was still going on at the Naturalists' Society, where and what was published and who financed the publications. As the Naturalists' Society was attached to Tartu University at that time, its history is a part of the history of Tartu University.

PROFESSOR ADOLF GUSTAV PARTS TEADLASENA JA ÕPPEJÕUNA

Vello Past

1994. aastal tähistame väljapaistva eesti keemiku Adolf Gustav Partsi 90. sünnipäeva. Omandanud hariduse Tartu Ülikooli keemiaosakonnas, jõudis ta siin oluliste tulemusteni uurimistöös füüsikalise keemia alal. Seejärel jätkas A. Parts tegevust professorina Tallinna Tehnikaülikoolis, kust 1943. a. lahkus välismaale. A. Parts on veetnud enam kui poole oma elust välismaal, peamiselt Austraalias. Paguluses jätkas ta aktiivset teadustööd ja õppetegevust, millest meil Eestis põhjalikum ülevaade seni puudub.

Adolf Gustav Parts sündis 1. aprillil 1904. a. Põhja-Pärnumaal Seli (Seliste) vallas teenistuja perekonnas. Tema koolitee algas kohalikus Uduvere kirikukoolis ja jätkus 1914. a. Valga reaalkoolis. Alanud maailmasõja tõttu pidi Partsi perekond evakueeruma Gatšinasse, kus Adolf õppis aastatel 1915-1919 Keiser Aleksander III nimelises reaalkoolis. 1919. a. pöördus perekond tagasi vahepeal iseseisvaks kuulutatud Eesti Vabariiki. A. Partsi õpingud jätkusid Tartu reaalkoolis, mille ta lõpetas edukalt 1922. a. kevadel [1], [2].

1922. a. septembris sai A. Partsist Tartu Ülikooli keemiaosakonna tehnoloogiaharu üliõpilane. Hea ettevalmistus, andekus ja töökus võimaldasid tal saavutada õppetöös silmapaistvaid tulemusi. Ülikooli lõpetas. A. Parts keemik-tehnoloogina 3,5 aastaga, kusjuures kõik 7 lõpueksamit sooritas ta maksimaalsele hindele [3].

Töötamist Tartu Ülikooli füüsikalise keemia laboratooriumi abijõuna alustas A. Parts juba üliõpilasena 1925. a. algul. Pärast ülikooli lõpetamist sai ta nimetatud laboratooriumi nooremaks ja 1927. a. vanemaks assistendiks [4]. Magistrikraad (*mag. chem. techn.*) omistati A. Partsile Matemaatika-Loodusteaduskonna nõukogu poolt 17. detsembril 1926. a. [5]. Oma esimesed teadustööd amiidide sünteesi ja füüsikalise-keemiliste omaduste uurimise vallas avaldas A. Parts 1927.-1928. a. rahvusvaheliselt tuntud ajakirjades [6], [7].

Intensiivne uurimistöö ülikooli füüsikalise keemia laboratooriumis jätkus ja juba 1929. a. algul valmis A. Partsil ulatuslik uurimus ioonreaktsioonide kineetikast [8]. Selle töö põhjal tunnistas Matemaatika-

Loodusteaduskonna nõukogu 24. märtsil 1929. a. A. Partsi kõrgeima teadusliku kraadi (*dr. phil. nat.*) vääriliseks [9].

Füüsikalise keemia alal Tartus tehtud töödest väärib eriti esiletõstmist molekuli ehitusega seotud füüsikaliste omaduste uurimine. Elektrilisi omadusi iseloomustavad aine dielektriline konstant ja dipoolmoment. Nende suuruste süstemaatilist määramist alustas 1929. a. A. Parts ja jätkas 1931. a. teine füüsikalise keemia laboratooriumi-töötaja (hiljem professor) Leonhard Tiganik. Oma mõõtmistulemused avaldas A. Parts viies artiklis, mis ilmusid 1929.-1930. a. ajakirjas "Zeitschrift für physikalische Chemie" [10]-[14].

Tartus määratud dipoolmomentid tunnistati selle ala kõige suurema autoriteedi P. Debye ja tema kaastöötajate poolt usaldusväärseks [15]. Et mõõtmistulemuste seas oli palju esmakordselt mõõdetud dipoolmomente, refereeriti neid andmeid teistes artiklites, käsiraamatutes ja tabelikogudes [16]. Dipoolmomentide määramist käsitles A. Partsi ka habilitatsioonitöö, mille põhjal teadlane sai 1930. a. ülikooli eradotsendi õigused ja hakkas seejärel lugema keemiaosakonna üliõpilastele eri- ja valikkursusi [4, 17].

A. Parts oli näidanud ennast häid tulevikuväljavaateid omava õppejõuna. 1931. a. oktoobris lähetas Tartu Ülikool A. Partsi Rockefelleri Fondi stipendiaadina üheks aastaks välismaale. Ta töötas Göttingeni Ülikooli füüsikalise keemia instituudis tuntud füüsikokeemiku prof. Arnold Euckeni juures [18]. Göttingenis mõõtis A. Parts süsivesinike molaarseid soojusmahtuvusi erinevatel temperatuuridel ning tulemuste tõlgendamisel kasutas esimesena eesti teadlastest kvantteooriat [19], [20]. Töötamise ajal Saksamaal tugevnes teoreetiline suund A. Partsi uurimustes. Siiski põhjustas see välissõit ka negatiivseid emotsioone, mis olid tingitud A. Euckeni üleolevast suhtumisest koostöösse teiste maade teadlastega. 1933. a. töötas A. Parts Hispaania Kultuurisidemetę Organisatsiooni stipendiaadina Madriidis Rahvuslikus Füüsika ja Keemia Instituudis prof. Enrique Moles'i laboratooriumis [18].

Pärast naasmist kodumaale jätkas A. Parts korralist õppetööd Tartu Ülikoolis. 1934. a. kinnitati ta dotsendiks füüsikalise keemia õppetoolil ja tema ülesandeks sai kohustuslike põhianete – füüsikalise keemia, elektrokeemia ja kolloidkeemia õpetamine.

Tartu Ülikooli keemiaosakonna sulgemise järel 1936. a. kutsuti A. Parts tööle vastavatud Tallinna Tehnikaülikooli. Ta määrati füüsikalise keemia erakorraliseks professoriks ja laboratooriumi

juhatajaks. 1939. a. sai A. Parts Tehnikaülikooli korraliseks professoriks füüsikalise keemia alal [21]. Tallinna päevil jäi A. Partsil vähem aega teadustööks kui Tartus olles. Palju jõudu ja aega nõudis õppetöö organiseerimine ning tegevus mitmesugustes komisjonides. 1940.-1941. õppeaastal oli A. Parts Tallinna Tehnikaülikooli õppeprorektoriks. Lisaks sellele määrati A. Parts 1940. a. moodustatud anorgaanilise ja füüsikalise keemia kateedri juhatajaks [22].

Tallinnas jätkas A. Parts Tartus viljeldud molekulide ehituse ja aine omaduste uurimist. Alates juulist 1937. a. viibis ta ühe aasta vältel teadustööl USA-s Bioloogiaassotsiatsiooni uurimislaboratooriumis (Cold Spring Harbour, Long Island). USA-s uuris A. Parts aminohapete vesilahuste dielektrilisi omadusi ning määras nende abil hapete molaarruumalasad [23].

Pikem ülevaade A. Parts'i tööd-est-tegemistest Tartu Ülikoolis ja Tallinna Tehnikaülikoolis on kirjutatud artiklis [24].

Saksa okupatsiooni ajal oli A. Parts tolleaegsete võimukandjate juures ebasoosingus. Talle pandi süüks aktiivset tööd prorektorina 1940.-1941. õppeaastal. Ka ei varjanud ta soovimatust töötada koos sakslastega. Saanud teada, et Saksa okupatsioonivõimud kavatsesid teda arreteerida, lahkus A. Parts 1943. a. augustis kodumaalt. Ta sõitis Soome kaudu Rootsi, kuhu hiljem järgnes abikaasa lastega.

Rootsis õnnestus A. Partsil leida tööd keemikuna, kuigi tuli tegeleda väga erinevate probleemidega. Algul oli ta keemik-uurijaks trükivärvivabrikus "Scandia", hiljem töötas laboratooriumi juhatajana Kinne-Kleva põlevkivitööstuses. Trükivärvi omaduste uurimisel kasutas A. Parts talle varasemast hästi tuntud füüsikalise-keemilise meetodeid, näiteks dielektrilise konstandi määramist. Sellel teemal avaldas teadlane 1945. a. lühiartikli ajakirjas "Nature" [25] ja 1950. a. pikema ülevaate Istanbuli Ülikooli väljaandes [26]. Veel sõja ajal läks A. Parts Inglise sõjaväe varustusministeeriumi teenistusse, töötades vanemuurijana ministeeriumi teadusuuringute osakonnas Port Halsteadis. Sellest perioodist on A. Partsilt ilmunud materjale hüdrasiini gaasifaasilisest sünteesist [27].

Pärast sõja lõppu sai A. Parts kutse asuda tööle Ankara Riiklikku Ülikooli. Ajavahemikus 1946.-1951. a. töötaski A. Parts nimetatud ülikoolis füüsikalise keemia professorina ja vastava instituudi juhatajana [28]. Sellel ajal toimus Ankara Ülikoolis A. Partsile meelepärane õppetöö ja vilgas teadustegevus. Ta juhendas mitut keemiadoktori kraadi taotlejat ning koostas samas üliõpilastele ja noortele kolleegidele

mahuka (ligi 600-leheküljelise) füüsikalise keemia õpiku. A. Parts kirjutas õpiku saksa keeles, kuid käsikiri tõlgiti kohe türgi keelde ja ilmus raamatuna 1952. a. [29]. Nimetatu oli esimene türgikeelne füüsikalise keemia õpik ja käsiraamat, mida kasutati kogu Türgimaal. Otsustades raamatu sisukorra järgi oli A. Parts koostanud igati kaasaegse õpiku, milles käsitleti kõiki olulisemaid füüsikalise keemia osi, nagu ainete ehitust, molekuli ehitust ja keemilist sidet, keemilist energeetikat, keemilist tasakaakaalu, keemilist kinetikat, lahuste omadusi jne.

Ankara Ülikoolis alustas A. Parts koos kaastöötajatega lahustes toimuvate polümerisatsiooniprotsesside uurimist, mis hiljem kujunes tema teadustööde põhisuunaks. Polümerisatsiooni käivitamiseks peab lahuses olema vabu radikaale. Üheks vabu radikaale tekitavaks ja seega polümerisatsiooni esilekutsuvaks reaktsiooniks on vesinikperoksiidi katalüütiline lagunemine raud(II)ioonide toimel. Nimetatud reaktsiooni detailsele uurimisele on pühendatud A. Partsi ja E. Onati artiklid [30], [31].

Eesti ülikooli avamise 30. aastapäevale pühendatud kogumikus avaldasid Harald Künnap ja Adolf Parts artikli neutraaloolade mõjust ioonreaktsiooni kineetikale lahendatud lahustes [32]. Selles töös jätkub Eestis varem viljeldud ioonreaktsioonide kineetika uurimine, kuid võrreldes A. Partsi doktoritööga [8] on siin järeldused neutraaloola mõju kohta kvantitatiivselt põhjendatud. Katseandmete kõrvutamine teoreetiliste seisukohtadega näitas neutraaloola katioonide spetsiifilist mõju kineetikale, mida ei olnud võimalik seletada ionide elektrilise vastastiktoime mudeli abil. Spetsiifiline mõju oli suurem katiooni suurema laenguarvu puhul. Eriti olulist ioonreaktsiooni kiirenemist põhjustas LaCl_3 lisand, mis autorite arvates oli tingitud lisandi latioonode ja reagenti anioonide vahel molekulide või reaktsioonivõimeliste komplekside moodustumisest. Viimaste osavõtul kulgevad põhireaktsiooniga konkureerivad paralleelreaktsioonid. Töös [32] on uuritud ka aktivatsioonienergia ja tõenäosusfaktori sõltuvust neutraaloola lisan-dist.

Ehkki töötamine Ankara Ülikoolis A. Partsile meeldis, otsustas ta siiski veel kord elukohta vahetada ja oma perekonnale püsiva kodu luua kauges Austraalias. 1951. a. algul võttiski A. Parts koos perekonnaga ette pika merereisi Austraaliasse, kuhu jõuti sama aasta aprillis. Töökoha sai ta esialgu Uurimistöö Organisatsioonis (*Commonwealth Scientific and Industrial Research Organization*), kus tuli lahendada

eeskätt praktilise tähtsustega probleeme. Ligniidi gaasistamise uurimisel veecauruga kõrgtemperatuuril näitas A. Parts veegaasi tasakaalureaktsioonide osalemist protsessis [33]. Sõe ja koksi eripinna määramise eesmärgil analüüsis ta eripinna määramise meetodeid. Eraldi töö [34] oli pühendatud adsorbentide eripinna määramisele adsorptsiooniisotermide põhjal.

1955. a. sai A. Parts Austraalia kodakondsuse ja samal aastal avanes tal võimalus jälle tööd saada ülikoolis. 1955. aastast oli ta Sydney Tehnoloogiaülikooli vanemlektor ning 1957. aastast Sydney Ülikooli vanemlektor ja vanemteadur füüsikalise keemia alal. 1962.-1963. õppeaastal viibis teadustööl USA-s Camille Dreyfusi laboratooriumis (*Triangle Research Institute*, Durham). Alates 1964. aastast töötas Sydney Ülikoolis erakorralise professorina füüsikalise keemia alal [28]. Kahel korral (1963.-1964. ja 1967.-1968. õppeaastal) oli A. Parts külalisprofessoriks Kesk-Ida Tehnikaülikoolis Ankaras.

Seaduses ettenähtud vanusepiiri saavutamisel lõpetas A. Parts 1. jaanuaril 1970. a. õppe- ja teadustöö Sydney Ülikoolis. Kuni haigestumiseni 1978. a. oli ta siiski osalise koormusega külaliseduuriks Macquarie Ülikoolis [28]. Pärast õnnestunud ajukasvaja operatsiooni jäi lõplikult vanaduspuhkusele. Praegu elab hooldushaiglas, mis asub Austraalia lõunaosas Uus-Lõuna-Walesi osariigis.

Sydney Ülikoolis alustas A. Parts vesilahustes toimuvate polümeerisatsiooniprotsesside mitmekülgselt uurimist. Ajavahemikus 1958-1976 ilmus temalt koos kaastöötajatega rohkem kui veerandsada artiklit peamiselt rahvusvahelistes ajakirjades: "Die Makromolekulare Chemie", "Journal of Polymer Science", "Polymer" jt. Nende töödega andsid A. Parts ja tema juhtimisel töötanud teadlased märkimisväärse panuse polümeerisatsiooni kineetika ja mehhanismi uurimisse vesilahustes. Sellel teemal kirjutatud monograafiates ja ülevaateartiklites on A. Partsi ja tema kaastöötajate uurimusi pidevalt refereeritud [35], [36].

Ettekujutuse saamiseks A. Partsi tööde sisust selgitame lühidalt polümeerisatsiooni vesilahustes. Vees vähelahustuv lähteaine monomeer osaleb reaktsioonis emulsioonina, mille stabiliseerimiseks lisatakse lahusele pindaktiivset ainet (emulgaatorit). Reaktsiooni toimumiseks vajalikud aktiivsed osakesed – vabad radikaalid – tekivad initsieerija lagunemisel. Produktina saadakse polümeeri kolloidlahus – lateks –, mille koagulatsioonil eraldub polümeer. Emulsioonipolümeerisatsioonile pühendatud ülevaadetes märgitakse [35], [36], et selles valdkonnas on

kogutud väga palju katselist materjali, kuid vähe on arendatud protsessi teooriat. Teooria lähtepunktiks on seisukoht, et polümerisatsioon toimub peamiselt emulgaatori mitsellides, kuhu tungivad lahusest vabad radikaalid ja monomeeri molekulid. Protsessi vältel muutuvad mitsellid suuremateks lateksi osakesteks. Polümerisatsiooni kvantitatiivne teooria on keeruline, sest arvestada tuleb aineosakeste transporti, lahustumise ja adsorptsiooni protsesse. Polümerisatsioon ise toimub paljudes mitsellides, kus reaktsioonis osalevate ainete tõelist kontsentratsiooni ei teata ja statistiliselt saab iseloomustada vaid aineosakeste jaotumist.

A. Parts, D.E. Moore ja J.G. Watterson [37] tuletasid avaldised mitsellide ja lateksi osakeste arvu muutumise iseloomustamiseks protsessi vältel. Järgnevatel töodes [38], [39] said A. Parts ja J. G. Watterson protsessi mudelist lähtudes valemid keskmise polümerisatsiooniastme, molekulmassi ja osakeste jaotuse hindamiseks nende suuruse järgi. Statistilisest teooriast lähtudes tõestasid teadlased [39], et lateksi osakeste jaotus mõõtmete järgi muutub protsessi käigus mitmekesisemaks. Ei saa öelda, et refereeritud uurimused oleksid lahendanud emulsioonipolümerisatsiooni teooria probleemid, kuid nad võimaldasid oluliselt täpsustada protsessi teoreetilist mudelit ja muuta ta teatavas osas katseliselt kontrollitavaks.

Polümerisatsiooni kineetikat järgiti A. Partsi töodes põhiliselt dilatomeetrilisel meetodil. C.E.M. Morris ja A. Parts uurisid spetsiaalselt muundumisastme dilatomeetrilise määramise probleeme polümerisatsiooniprotsessis [40]. Polümeeri osakeste molekulmassi ja suuruse määramisel kasutati viskosimeetriat, ultratsentrifuugimist ja teiste meetodeid.

A. Partsi jt. töodes uuriti mitmesuguste monomeeride – akrüülnitriil [41], metüülakrülaadi [42], vinüülatsetaadi [43] jt. – polümerisatsiooni kineetikat ning saadud seaduspärasuste põhjal tehti järeldusi protsesside võimaliku mehhanismi kohta.

A. Partsi ja kaastöötajate uurimustes näidati, et polümerisatsiooni kiirus väheneb lahuse segamisel ja tsentrifuugimisel [44], [45]. Sel juhul moodustavad polümeeri osakesed suuremaid väljasadenevaid agregate, mille tõttu osakeste üldpind ja seega ka protsessi kiirus vähenevad. Lahustunud hapniku mõjul väheneb akrüülnitriili polümerisatsiooni kiirus ja ka moodustunud polümeeri keskmine molekulmass [46]. Suure hapnikukoguse mõjul vabad radikaalid kaovad ja polümerisatsiooniprotsess seiskub.

Mitmekülgelt on uuritud polümeerisatsiooni initsierijate (vesinikperoksiidi, peroksodisulfaadi jt.) lagunemise kineetikat ning selle mõju polümeerisatsiooniprotsessile. Põhjalikult käsitleti A. Partsi ja C. E. M. Morrise jt. töodes [47] kaaliumperoksodisulfaadi termilist lagunemist mitmesuguste monomeeride ja emulgaatorite juuresolekul. Üksikud artiklid on pühendatud polümeeride mehhaanilise degratsiooni, dielektriliste ja teiste omaduste uurimisele [48].

Tehtud ülevaatest ilmneb, et Adolf Parts on olnud viljakas teadlane ja aktiivne õppejõud. Sellele vaatamata, et tal tuli mitu korda vahetada elu- ja töökohta, on ta uurimistööga pidevalt tegelnud ja töö tulemusi avaldanud umbes poole sajandi vältel. Seejuures on ta erinevatel ajajärgudel ikka truuks jäänud füüsikalisele keemiale, kus ta aineehituse, reaktsioonikineetika ja polümeerisatsiooniprotsesside alal on jõudnud igati hinnatavate tulemusteni. Kokku on A. Partsilt koos kaasautoritega trükitis ilmunud 64 tööd, neist 20 ilmus A. Partsi töötamise ajal Tartu Ülikoolis, 3 Tallinna Tehnikaülikooli perioodil ning 41 emigratsiooniaastatel.

Paul Kogermani kõrval oli Adolf Parts esimesi eesti keemikuid, kes teadlasena sai rahvusvaheliselt tuntuks. Tema tööde bibliograafia on ilmunud Poggendorfi bibliograafilises leksikonis [49]. A. Parts oli Eesti Keemikute Seltsi esimees (1938-1943) ja 1938. a. loodud Eesti Loodusuurijate Instituudi liige. Ta kuulus mitmete teiste riikide teadusseltside – Saksa Keemiaseltsi, Ameerika Keemiaseltsi, Faraday Ühingu, Austraalia Keemiaseltsi liikmeskonda. Prof. A. Parts oli lugupeetud ja hinnatud õppejõud. Oma eriala – füüsikalist keemiat – õpetas ta heal teoreetilisel tasemel ja samas pühendas palju tähelepanu selle teadusharu rakendustele. Tema juhendamisel valmis mitme eesti üliõpilase (Voldemar Kirss, Erika Talts, Andres Väärismaa) magistritöö. A. Partsil oli palju õpilasi ja teaduslikke kaastöötajaid Türgi ja Austraalia ülikoolides.

Käesoleva artikli autor avaldab siirast tänu professor A. Partsi tütrele pr. Maaja-Reet Kalale, kelle lahkel vastutulekul oli autoril võimalik kasutada A. Partsi elu ja tegevust kajastavaid isiklikke materjale.

ALLIKAD. KIRJANDUS

1. RAA. F. 2100. Nim. 2. S. 801. L. 58-60.
2. RAA. F. 2100. Nim. 4. S. 11103. L. 1, 2, 4.
3. RAA. F. 2100. Nim. 1. S. 11103. L. 8, 13, 16, 50.
4. RAA. F. 2100. Nim. 2. S. 801. L. 110-119.
5. RAA. F. 2100. Nim. 1. S. 11103. L. 53, 56, 58.
6. **A. Parts.** Über die Eigenschaften von einigen einfachen Amiden // Berichte d. deutschen chem. Ges. 1927. Bd. 60. S. 2520-22.
7. **A. Parts.** Über die Verbrennungswärme von einigen sekundären und tertiären Amiden // Z.phys.Chem. 1928. Bd. 131. S. 405-408.
8. **A. Parts.** Über die Neutralsalzwirkung auf die Geschwindigkeit der Ionenreaktionen // Acta et Comment. Univ. Tartuensis. 1930. A. XVII. N°. 2. 138 S.
9. RAA. F. 2100. Nim. 1. S. 11103. L. 63-69.
10. **A. Parts.** Über das Dipolmoment des symmetrischen Trinitrobenzole // Z.phys.Chem. 1929. Bd. B4. S. 227-233.
11. **A. Parts.** Über die Dipolmomente von Buthylhaloiden // Z.phys.Chem. 1930. Bd. B. 7. S. 327-328.
12. **A. Parts.** Die Dipolmoments von Naphtalin und seinen Monohalogen-substitutionsprodukten // Z.phys.Chem. 1930. Bd. B. 10. S. 264-272.
13. **A. Parts.** Über die Dipolmomente von primären, sekundären und tertiären aliphatischen Halogenderivaten // Z.phys.Chem. 1931. Bd. B. 12. S. 312-322.
14. **A. Parts.** Die Dipolmomente von Benzyl-, Benzal und Benzotrichlorid // Z.phys.Chem. 1931. Bd. B. 12. S. 323-326.
15. RAA. F. 2100. Nim. 2. S. 1220. L. 101-106.
16. Landolt-Börnsteins Zahlenwerte und Funktionen aus Physik, Chemie, Astronomie, Geophysik, Technik. 1951. Bd. 1. Teil 3. Molekule II. S. 502, 504.
17. RAA. F. 2100. Nim. 2. S. 801. L. 12.
18. RAA. F. 2100. Nim. 2. S. 801. L. 43-44, 56-57, 70.
19. **A. Eucken, A. Parts.** Normalschwingungen der einfachsten Kohlenwasserstoffe // Nachr. Ges. Wiss., Göttingen, 1932. S. 274-282.
20. **A. Eucken, A. Parts.** Die Molärwärme und Normalschwingungen des Äthans und Äthylens // Z.phys.Chem. 1933. Bd. B. 20. S. 184-194.
21. ERA. F. 1837. Nim. 2. S. 155. L. 58-62, 172-175.
22. ERA. F. 1837. Nim. 2. S. 155. L. 175-179.
23. **H. Fricke, A. Parts.** Dielectric Absorption and Dielectric Constant of Solution of Aliphatic Amino Acids // J.Phys.Chem. 1938. Vol. 42. P. 1171-1185.

24. **V. Past, M. Oopkaup.** Väljapaistev eesti füsikokeemik Adolf Gustav Parts // *Insenerikultuur Eestis*. K. 1. Tallinn, 1992. Lk. 116-129.
25. **A.G. Parts.** Thixotropy and Dielectric Constant of Printing Inks // *Nature*. 1945. Vol. 155. P. 236.
26. **A.G. Parts.** About Some Physico-Chemical Investigations of Printing Inks // *Revue de la Faculté des Sciences de L'Université D'Istanbul*. 1950. Ser. A. T. 15, P. 65-81.
27. **A.G. Parts.** About the Synthesis of Hydrazine in Gaseous Phase // *Annales de l'Université d'Ankara*. 1949. T. 3. P. 37-71.
28. Eesti teadlased väljaspool kodumaad // *Biograafiline teatmik / Toimet.* T. Künnapas. Stockholm. 1984. Lk. 89.
29. **A.G. Parts.** Fizikokimya Dersleri. Istanbul, 1952. 586 S.
30. **E. Onat, A.G. Parts.** The Catalytic Decomposition of Hydrogen Peroxide by Ferric Salts // *Comm. de la Faculté des Sciences de L'Université D'Ankara*. 1952. Ser.B. T. 4. P. 17-56.
31. **E. Onat, A.G. Parts.** Hydrogen Peroxide Decomposition Catalysed by Ferric Salts // *Australian J. of Sci.* 1952. Vol. 15. P. 30-31.
32. **H. Künnap, A. Parts.** The Specific Influence of LaCl_3 on the Reaction Between Thiosulphate and Bromacetate Ions in Dilute Aqueous Solutions // *Apophoreta Tartuensia*. Stockholm. 1949. P. 377-387.
33. **A.G. Parts.** The Water-Gas Shift Equilibrium in the Gasification of Lignite with Steam // *Australian J. of Appl.Sci.* 1952. Vol. 3. P. 257-261.
34. **A.G. Parts.** On the Calculation of the Surface of Adsorbents from the Adsorption Isotherms // *Australian J. of Appl.Sci* 1955. Vol. 6. P. 183-189.
35. Эмульсионная полимеризация и ее применение в промышленности. Москва, 1976. Глава 2. С. 54-64.
36. **С.И. Кучанов.** Количественное описание эмульсионной полимеризации // *Итоги науки и техники. Химия и технология высокомолекулярны соединений*. Москва, 1975. Т. 7. С. 167-226.
37. **A.G. Parts, D.E. Moore, J.G. Watterson.** Some Considerations Concerning the Theory of Emulsion Polymerization // *Makrom.Chem.* 1965. Bd. 59. S. 156-164.
38. **J.G. Watterson, A.G. Parts, D.E. Moore.** Predictions of Polymer Molecular Weight from the Theory of Emulsion Polymerization // *Makrom.Chem.* 1968. Bd. 116. S. 1-7.
39. **J.G. Watterson, A.G. Parts.** Calculation of Molecular Weights and Particle Sizes in Emulsion Polymerization Systems // *Makrom.Chem.* 1971. Bd. 146. S. 1-10, 11-20.
40. **C.E.M. Morris, A.G. Parts.** Conversion Factors in Dilatometry // *Polymer*. 1967. Vol. 8. P. 443-445.
41. **A.G. Parts.** Polymerization Kinetics of Acrylonitrile // *J.Polymer Sci.* 1959. Vol. 37. P. 131-145.

42. C.E.M. Morris, A.E. Alexander, A.G. Parts. Polymerization of Methyl Acrylate in Aqueous Media // J.Polymer Sci. 1966. Vol. A-4. P. 985-995.
43. D. Napper, A.G. Parts. Polymerization of Vinyl Acetate in Aqueous Media // J.Polymer Sci. 1962. Vol. 61. P. 113-126.
44. D.E. Moore, A.G. Parts. Kinetics of the Polymerization of Acrylonitrile // Makrom.Chem. 1960. Vol. XXXVII. P. 108-118.
45. A.G. Parts, E. Elbing. The Polymerization of Acrylonitrile in Centrifugal Fields // Polymer. 1975. Vol. 16. P. 211-215.
46. G. Ozols, A.G. Parts. Effect of Oxygen on Acrylonitrile Polymerization in Water Solutions // Makrom.Chem. 1968. Bd. 115. S. 223-233.
47. C.E.M. Morris, A.G. Parts. The Decomposition of Potassium Peroxydisulphate in Polymerization Systems // Makrom.Chem. 1968. Bd. 119. S. 212-218.
48. D.E. Moore, A.G. Parts. Mechanical Degradation of Polystyrene in Solution // Polymer. 1968. Vol. 9. P. 53-54.
49. C.J. Poggendorf. Biographisches-literarisches Handwörterbuch der exakten Naturwissenschaften. Berlin. 1977. Bd. VII b. T. 6. S. 3873.

PROFESSOR ADOLF GUSTAV PARTS AS A SCIENTIST AND UNIVERSITY LECTURER ABROAD

Vello Past

Summary

Professor A.G. Parts is a well-known Estonian scientist. During 50 years he has worked in the field of physical chemistry and trained plenty of students in universities of Estonia, Turkey and Australia. The most successful spheres of his scientific activities were polymer chemistry, chemical kinetics and the study of the dielectric properties of substances. In this paper the research and teaching work of A.G. Parts in the period of emigration has been most thoroughly reviewed.

TARTU ÜLIKOOLI METSATEADLASED PAGULUSES

Toivo Meikar

Eesti Metsateadlaste Ühingu poolt Rootsis koostatud mittetäielikel andmeil emigreerus 1939.-1944. a. kodumaalt kokku 148 ametivenda. Siia arvati Tartu Ülikooli metsaosakonnas õppinud või mujal metsandushariduse omandanud. Kui arvestada, et Eestis oli 102 riigimetskonda, siis lahkus kodumaalt koguni 53 metsaülemat ja 9 abimetsaülemat. Siia lisanduvad veel keskparaadi ja a/s Eesti Metsatööstuse juhtiv personal, linnametskondade ametnikud, ülikooli õppejõud ning üliõpilased [1]. Sellest arvestusest on välja jäänud neil aastail mõrvatud, küüditatud ja lahingutes langenud. Eriti tuntav oligi kodumaa kaotus just metsanduse tippintelligentsi osas. Nii lahkus Tartu Ülikoolis kuuest metsateaduste doktorikraadi omandanud neli (Paul Reim mõrvati 1942. a. Venemaal, Bernhard Haller küüditati 1945. a.). Kaarel Veermets 1948. a. siiski naasis. Kuuest metsateaduste magistrist lahkus neli (Karl Salev hukkus 1941. a., Peeter Rõigas küüditati 1950. a.). Nõukogude perioodil jõuti kandidaadikraadide kaitsmiseni alles 1950. aastate keskel, doktorikraadideni aga 1960. aastate lõpul. Otseselt ülikoolist lahkusid kõik kolm metsaosakonna professorit ja umbes pool teaduslikust abipersonalist. Kui vaatame aga metsaosakonna 1944. aastani diplomiga lõpetanud, siis emigreerus 127 isikust 48 (38 %). Koos nimetatud aastail langenute, mõrvatute ja küüditatudega ulatusid kaotused 53 %-ni.

Aastate jooksul üle maailma laialipillatud metsandusspetsialistide teaduspotsiaal oli tähelepanuvääriv, kuid mitte kõik ei leidnud erialast, veel vähem teaduslikku rakendamist. Seda tähelepanuväärsemad olid aga saavutatud tulemused. Diplomiga lõpetanuist pühendus teadustööle 10 isikut (21 % emigreerunuist), millele lisanduvad veel põhitöö kõrval teadusprobleemidega tegelnud. Märkimisväärse ulatuses metsateadlasi lisandus välismaal kõrghariduse omandanute seast.

Välis-estli metsamehi ja -huvilisi ühendavaks organiks sai 1949. a. ilmuma hakanud "Eesti Metsamees Eksiilis" (edaspidi EME), mida 1967. aastani ilmus 60 numbrit. Sellele lisandus 1989. a. veel erinumber. Muu kõrval avaldati selles väljaandes ka teaduslikke, kuid siis valdavalt juba mitte-Eesti-ainelisi töid: Tartu Ülikooli kasvandikena

püüti võimaluste piires käsitleda ka oma *alma mater*'iga ja eeskätt selle metsaosakonnaga seonduvat. Kunagise teadusliku uurimistöö põhibaas Järvelja õppe- ja katsemetskond oli jäänud minevikku, uurimistööde andmestik valdavalt kas kodumaale maha jäänud või hävinud. Pea ainsa erandina suutis siin vaid prof. Andres Mathiesen avaldada kodumaa ainekule tugineva uurimuse Järvelja haavikutest. Töö ilmus Tartu Ülikooli 1949. a. juubelikogumikus [2]. Alles 1967. a. avaldas Aleksander Raukas uue põhjalikuma kirjutise Järveljast, seekord sealsest looduskaitsekvartalist ning selles toimunud muutustest [3]. Seegi kirjutis sai võimalikuks ainult tänu kodumaa võrdlusmaterjale andva töö ilmumisele.

Seda enam pöörati tähelepanu ülikooli metsaosakonnaga seonduvale isikutele. Siin võib mainida A. Mathieseni 60. juubelile pühendatud EME numbrit, milles käsitleti tema tegevust ülikoolis (nt. Johan Köpp: "Professor Andres Mathiesen ülikooli administratsioonis") [4]. Arvukatest ülikooliga seotud autoritest nimetagem Elmar Kohhi [5], Sulev Kelderit [6] jt. Märkimisväärseks saavutuseks kujunes A. Mathieseni 70. juubelile pühendatud Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis kolmas aastaraamat, mis ilmus koostöös Eestis Metsateadlaste Ühingu Rootsis [7]. Vahetult ülikooli puudutavana avaldati siin Edgar Puide artikkel A. Mathieseni teaduslikust ja õppetegevusest ("Professor Dr. Andres Mathiesen zum Gedächtnis").

Ülikooliga seonduvast kõige olulisemaks tuleb ilmselt pidada metsaosakonna ajaloo uurimist, kuigi esimene arvestatav töö ilmus alles 1960. a. Bernhard Tuiskverelt [8]. Selles toodi 126 (tegelikult 127) diplomiga lõpetanu nimekiri, kusjuures ülikooli teoreetilise kursuse (sooritasid kõik eksamid ja praktikumid) lõpetanute arvu hinnati 250-260-le. Artikli huvipakkumaks osaks on siiski metsaosakonna organiseerimisega, eeskätt Soome metsateadlaste ebaõnnestunud kutsumisega seonduv. Publitseeriti Emil Vesterineni kiri 26. septembril 1921. a. Põllumajandusteaduskonnale. Tähelepanu äratav siin autori mure võimaliku vene mõju liigse domineerimise üle metsaosakonnas õppe- ja teadustöö organiseerimisel. Ta pidas hädavajalikuks, et vähemalt üks metsaosakonna õppejõududest oleks lääne-euroopaliku haridusega ja tunneks uuema aja metsateaduse arengusuundi. Olgu öeldud, et metsaosakonna eksisteerimise jooksul jäidki siinsed õppejõud keelebarjääri tõttu seotuks juba traditsiooniliste metsateaduslike (saksa ja vene) koolkondadega. Samal ajal aga tehti metsateaduse alal suuri ja kiireid edusamme Põhja-Euroopa maades, USA-s ja mujalgi. Uutele oludele kõige pare-

ma ettevalmistuse saanud P. Reim jäi aga mitmel põhjusel ülikooli tööst kõrvale [9].

Samal 1960. a. avaldas B. Tuiskvere veel põgusa artikli Akadeemilise Metsaseltsi organiseerimisest ja tegevussuundadest [10]. Juba 1952. a. alustasid Stockholmi Eesti Komitee metsandusseksioon (1945-1956) ja EME toimetus Tartu Ülikooli metsaosakonna üliõpilaste matrikli koostamist. Eesmärgiks seati reaalseid olusid arvestades teostamatu – *curriculum vitae* koostamine. Selleks vajalike andmete saamiseks pööruti 1954. a. EME vahendusel metsaosakonnas õppinute poole palvega anda võimaluse korral teadaolevat informatsiooni nii enda kui oma kaaslaste kohta. 1960. a. oldi sunnitud siiski tõdema, et piirduda tuli üliõpilaste nimekirjaga ja sedagi vaid 1938. aastani. Trükises tulnuks aga käsitleda veel metsaosakonna, õppe- ja katsemetskonna ning Akadeemilise Metsaseltsi tegevust [11]. Eesti Metsateadlaste Ühingu Rootsis (loodi 1956) väljaandena ilmuski see töö ülikooli metsaosakonna 40 juubeliks 1960. a. [12].

Brošüüris käsitleti kõige põhjalikumalt metsaosakonna loomist ning õppe- ja katsemetskonda, põgusamalt puudutati õppetöole, õppekavu, üliõpilastesse ja lõpetanuisse puutuvat. Väljaande olulisemaks osaks pidasid selle koostajad üliõpilaste nimekirja (1920-1938), mis esitati tähestikulises järjekorras ja metsaosakonda astumise aastate kaupa. Täiendava informatsioonina leiab siit veel andmeid sünniaasta ja -koha (linn, alev, vald) kohta. Töö koostamisel kasutati põhilise allikmaterjalina trükis avaldatud materjale ülikooli isikulisest koosseisust, neid vajaduse ja võimaluse korral täpsustades ja parandades. Eksitavaid vigu leidis siin aga üllatavalt palju ja nagu näitab hilisem töö arhiivimaterjalidega, ei saa ka koostatud nimekirja pidada täiesti usaldusväärseks. Kõigele vaatamata on kahju, et see informatsioonirikas töö jäi kodumaal praktiliselt tundmatuks ning isegi ülikooli ajaloo kolmanda köite koostamisel ei leidnud ta kasutamist ning tundmistki.

Loomulikult tundsid välis-eesti metsateadlased suurt huvi metsandushariduse ja metsateaduse olukorra vastu kodumaal, kuigi esialgu oli siin kasutada olev informatsioon väga puudulik ja tšendentslik. Veel 1960. a. pidi B. Tuiskvere tõdema, et ülikooli metsaosakonna saatusest sõjajärgsel ajal on kindlasti teada, et kuni 1951. aastani eksisteeris see teaduskonnana ülikooli juures, edaspidi aga juba Eesti Põllumajanduse Akadeemia koosseisus [13]. Hiljem informeeritus suurenes tänu kodumaal ilmunud kirjutistele (mida EME ka põhjalikult refereeris) ja isiklikele kontaktidele. Viimased hakkasid loomulikumat vormi võtma

siiski alles 1980. aastate teisel poolel. Nii konstateeriti 1989. a., et "muutunud olukord Eestis on võimaldanud paljudele Eesti külastamis ulatuses, mis alles hiljuti oli mõtlematu, ... kusjuures külaskäigud on ulatunud isegi Kastre Peravalda" (ülikooli endisse õppe- ja katsemetskonda) [14].

Kuigi metsandusharidus on 1951. aastast ülikoolist kõrvaldatud ja vastav uurimistöogi läinud teistele radadele, on välis-Eesti metsateadlased jäänud ikkagi eelkõige oma ülikooli patriootideks. Võibolla parimaks näiteks on siin Nikolai Küttise Tartu Ülikooli juures asutatud erifond Eesti metsanduse arendamiseks [15]. Ka sõjajärgse ülikooli metsandusteaduskonna lõpetanud rõhutavad tänaseni oma kuulumist just *alma materi* juurde. Sümptomaatiline on seegi, et päevakorda on kerkinud ülikooli ja metsandusliku kõrghariduse taasühinemine.

ALLIKAD. KIRJANDUS

1. Eesti Metsamees Eksiilis (EME). 1989. Nr. 61. Lk. 1-10.
2. A. Mathiesen. Aspen Stands, their Growth and Yield in the Experimental Forest of the University of Tartu // Apophoreta Tartuensia. Stockholm, 1949. P. 308-317.
3. A. Raukas. Järvselja kvartal 106 // EME. 1967. Nr. 49. Lk. 10-27.
4. EME. 1950. Nr. 6.
5. E. Kohh. O. Danieli mälestades // EME. 1955. Nr. 18. Lk. 35-37.
6. S. Kelder. Mälestusi teenistusest Tartu Ülikooli õppe- ja katsemetskonnas A. Mathieseni juhtimisel // EME. 1956. Nr. 20. Lk. 14-21.
7. Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamat. III. 1955-1959. Stockholm, 1960. 152 lk.
8. B. Tuiskvere. 40 aastat Tartu Ülikooli metsaosakonna asutamisest // EME. 1960. Nr. 33. Lk. 1-7.
9. T. Meikar. Paul Reim. Üks lendamata jäänud lend // Mets ja Puu. 1991. Nr. 5. Lk. 1-8.
10. B. Tuiskvere. Akadeemiline Metsaselts // EME. 1960. Nr. 32. Lk. 22-23.
11. EME. 1954. Nr. 14. Lk. 60; 1960. Nr. 31. Lk. 30; 1976. Nr. 60. Lk. 47.
12. E.V. Tartu Ülikooli Põllumajandusteaduskonna metsaosakond 1920-1944. Stockholm, 1960. 40 lk.
13. B. Tuiskvere. 40 aastat Tartu Ülikooli metsaosakonna asutamisest // EME. 1960. Nr. 33. Lk. 7.
14. EME. 1989. Nr. 61. Lk. 1.
15. Eesti Mets. 1990. Nr. 3. Lk. 63.

FORESTRY DEPARTMENT OF THE UNIVERSITY OF TARTU IN THE PUBLICATIONS OF ESTONIAN FORESTERS IN EXILE

Toivo Meikar

Summary

According to incomplete information, 148 forestry specialists and students left Estonia in 1939-1944. Approximately a half of local forest district managers, the majority of the executives of central offices, most of the professors, lecturers and scientific assistants of the University forestry department, etc., were among the 148. 38 % of the graduates of the Tartu University forest department also emigrated and, together with those who were killed, murdered and deported during this period the losses amounted to 53 %. Abroad, 21 % of the forest specialists with a diploma managed to take up scientific work, besides there were persons who studied forestry and acquired higher education already at foreign universities and those who were engaged in research alongside of their main work.

The publications of "Estonian Forester in Exile" (Eesti Metsamees Eksiilis), from 1949 to 1967, became the uniting organ for the Estonian forestry experts abroad and for those who were interested in forestry. But in most cases it wasn't Estonian forestry any more that was treated of the publicles. In spite of that, some scientists still tried to make research about the forestry department of Tartu University and everything connected with it, as much as possible. The following trends can be distinguished: 1) everything connected with the experimental and training forest district of the University, 2) personalia of the forestry department of Tartu University, 3) history of the forestry department of Tartu University, 4) the observation of the progress of silvics and silvicultural education in native land. In addition to the articles published in the press and in various scientific collections we should call special attention to the publication "Forestry Department of The Agricultural Faculty of the University of Tartu (Dorpat), 1920-1944" published in 1960 by the Estonian Foresters' Association in Sweden.

EESTI METSATEADLASE PROF. ANDRES MATHIESENI TEADUSLIKUST TEGEVUSEST VÄLISMAAL (1944-55)

Malev Margus

Eesti Vabariigi väljapaistvaim metsateadlane Andres* (Andrei) Mathiesen sündis 1.12.1890. a. Sindis. Lõpetas Peterburi Metsainstituudi (1915) I järgu diplomiga. Eestis töötas metsanduspraktikas abimetsaülemana, metskonna ja maakonna metsaülemana ning tõusis Metsade Peavalitsuse ülema abiks (1918-1920). 15.08.1920. a. asus A. Mathiesen tööle TÜ metsaasjanduse ja geodeesia kabineti juhatajana, tegeldes ühtlasi metsaosakonna väljakujundamisega. 1924. a. nimetati ta metsakorralduse erakorraliseks ja 1929. a. korraliseks professoriks (eelnevalt sai ta 1928. a. metsateadusdoktoriks, kaitses TÜ juures väitekirja "Beiträge Zur Holzmassenermittlung mit besonderer Berücksichtigung der Schwerpunktmethode" – ilmus TÜ metsaosakonna toimetisena nr. 20, Trt., 1931, 204 lk.). TÜ haldusaparaadis oli ta põllumajandusteaduskonna prodekaan (1922-1928), dekaan (1928-1937) ja ülikooli prorektor (1942-1943). Kuulus Riigi Metsatööstuse Nõukogusse (1928-1937) ja Riigi Metsamajanduse Nõukogusse (1928-1932) ja erialaorganisatsioonidesse [1, 2, 3, 4]. Et eeltoodud periood A. Mathieseni elust on paremini tuntud, siis vaatleme allpool lähemalt tema sõjajärgset tegevust võõrsil.

1944. a. siirdus A. Mathiesen sõjategevuse lähemisel Eestist üle Soome Rootsi. Soomes oli tal häid väljavaateid saada ülikooli õppejõuks, ent sõbrad-metsateadlased soovitasid tal siiski edasi sõita.

Rootsis sai ta esialgu 1944. a. sügistelvel tööd tegeliku metsakorraldajana Sandvikeni lähedal, olles eesti metsateadlastest moodustatud salgast. Detsembris samal aastal jutustas ta V. Obetile, et töö on füüsiliselt raske, sest kohati tuleb kõhuni lumes sumada. Rootsi riigimetsade ja -maade peadirektori juures sammude astumine sobivama töö saamiseks ei andnud kohe tulemusi, sest eestlased ei osanud veel küllaldaselt rootsi keelt. 1945. a. algul kokkuleppel Rootsi Kuningliku Metsaülikooli rektoriga sai prof. A. Mathiesen nn. arhiivitöö, mis seisnes vene keelest saksa keelde erialase kirjanduse tõlkimises (esialgu kase kasva-

* Eesnime Andres hakkas järjekindlalt kasutama pärast sõda välismaal.

tamise kohta). Kasutada anti suur valge tuba metsaülikooli sissekäigu kõrval. Elama asus A. Mathiesen esialgu ajutiselt V. Obeti ühetoalisse korterisse, seejärel ühte suvilasse, enne kui elamispinna küsimus lahenes. Uurimistöole ei saanud A. Mathiesen nii ruttu, kui oleks soovinud. Mõne aja pärast sai ta siiski professoriks-stipendiaadiks.

1949. a. avanes võimalus minna Kanadasse, kasutades Lady Davise fondi ning olla stipendiaat-uurija Toronto Ülikooli juures. Inglise keelt ta üldiselt oskas, ent enne reisi pidas siiski vajalikuks inglise kõnekeelt õppida. Selleks ostsid nad koos V. Obetiga 10 heliplaati inglise keele õppetundidega, laenasid grammafoni ja tegid kõnekeele ühe talvega selgeks. Selle reisi üheks ajendiks olid ka üsna kauaks jäänud tagasihoidlikud töötingimused Rootsis. Selle kohta kirjutab V. Obet [5] 1955. a. järgmist: "Professor oli ka kuidagi sügavalt solvunud rootsi töötingimuste poolest. Iga kuue kuu tagant tuli jälle uuesti töötamispalet uuendada. Ka andsid rootslased talle tema arvates liialt tühiseid tööülesandeid, sel ajal kui ta oleks suuteline olnud midagi tähtsamat ja suuremat tegema".

Kanadas uuris ta haava- ja paplipuistuid ning pajuistandikke (1949-1951) [6].

Kui A. Mathiesen Rootsi tagasi tuli, leidis ta rakendamist Rootsi Puidu-uurimise Instituudis teadusliku kaastöölisena (1951-1955). Nimetatud instituudis leidsid muuhulgas kasutamist A. Mathieseni suurepäraseid võimesid puuliikide määramiseks puidu järgi (tütre prof. Aino Käärik-Mathieseni sõnul). Rootsis elades jäi talle kõige südamelähedasemaks dendroloogia. A. Mathiesen korjas oma viimaste aegade ni haruldaste puude lehti, et kord neid viia Tartusse dendroloogiakabinetile.

A. Mathiesen püüdis teha kõik, et välismaale sattunud Eesti metsateadlased võiksid erialast tööd leida. Metsandusnimestele ja kõigile loodushuvilistele organiseeris ta Stockholmi ümbruse metsadesse ekskursioone, et inimeste vaimu eriala suhtes ärksana hoida.

Rootsis oli A. Mathiesen algul Eesti Komitee metsasektsiooni eesotsas ning ühtlasi komitee esimehe asetäitja (see osutus esialgu otstarbekaimaks võimaluseks eksilis oleva mitmekümne metsateadlase organiseerimiseks). Hiljem oli ta Eesti Teadusliku Seltsi esimees, ajalehe "Teataja" toimetuskolleegiumi liige jm. (Nimetatud ajalehe veergudel ilmus prof. A. Mathiesenilt vestluse vormis otsekui tema metsanduslik testament.)

Välismaal tegutsemise perioodil on A. Mathiesenil ilmunud ligi veerandsada kirjutist (lisaks ajalehtedes ilmunud artiklid ja intervjuud;

kokku koos kodumaal ilmunud artiklite, brošuuride ja raamatutega on ta bibliograafias ca 150 nimetust) [7, 8].

Rootsis mõtles ta läbi ja pani kõigepealt artiklitena kirja kodumaa metsanduse sihtjooned ning talumetsade tähtsuse.

Ilmus suurem ingliskeelne töö Eestist kaasaviidud materjalidel ja kirjanduse põhjal haavikuist TÜ õppe- ja katsemetskonnas. Hiljem lisandus töö Kanadas kasvavast haavast ja teistest papliliikidest. Viis aastat pärast surma tuli trükist suurem kokkuvõte Eestis kasvavatest puudest ja põõsastest.

Avaldas rea artikleid metsamaterjalide omahinnast, metsakorraldusest ja metsamajanduse ülesannetest, puht- ja segapuistust, haava- puistute kasvatamisest, lehtede varisemisest, ka Loodusuurijate Seltsist jne. Kaksteist aastat pärast tema surma ilmus pikem analüüs puistute kunstlikust uuendamisest Eestis.

Ilmusid ka artiklid Alaska, Kanada, Lõuna-Aafrika metsadest, metsateadlaste ettevalmistamisest välisriikides, korduvalt kirjutas ta Eesti metsameeste organiseerimisest, ülesandeist ja olukorrast võõrsil (suur osa ajakirjas "Eesti Metsamees Eksiilis", lüh. EME, vt. lisa 1).

Maha jäi A. Mathieseni käsikiri metsakorralduse käsiraamatuks (alustatud juba kodumaal, kusjuures selle tekstiga tegeles ta oma elupäevade lõpuni). Juttu on selles käsikirjas metsakorralduse mõistest, metsakorralduse ajaloost erinevates maades, palju on juttu metsa küpsusest, kvartali ja teedevõrgust jpm. Peale selle lühemad käsikirjad metsauuendamisest, haava kasvatamisest, Eesti metsateadusest ja metsadest, rahvuslikust TÜ-st (vt. lisa 2).

1993. a. aprillis loovutasid prof. A. Mathieseni järeltulijad lahkelt need käsikirjad Eesti Metsamuuseumi (Sagadis) arhiivraamatukogule ja toodi allkirjutanu poolt kodumaale.

Prof. A. Mathieseni seisundist, mõttest, ettevõtmistest ja kavadest välismaal viibides annavad huvitavat lisateavet tema kirjad USA-sse oma kunagisele õpilasele ja assistendile metsateadusmagistrile Viktor Obetile. V. Obet on saatnud mitmed neist allkirjutanu kaudu Eesti Metsamuuseumile. Neist selgub, et oma elu viimasel perioodil on tema uurinud (lisaks probleemidele, millest annavad pildi ilmunud ja käsikirjalised tööd) puidu ehituse ja ilmastiku seoseid ning kasvavate puude laasimise tähtsust kõrgekvaliteedilise puidu saamiseks. Sel ajal oli ta Rootsis rajanud katsed, mida ta aastaid jälgis, jätkates seega tööd, millele ta Eestis pani aluse. Viimati mainitud tegevus oli ja on väga

suure tähtsusega kaasaegsele metsamajandusele, ent sellest pole seni leitud A. Mathieseni kirjalikke ülestähendusi.

A. Mathiesen suri 3.05.1955. a. Rootsis ja maeti Stockholmi Metsakalmistule. Leinatalitus peeti apostliku-õigeusu kombe järgi vaimulik J. Välbe poolt. Järelehüüdes esines eksiilis viibiv luteri usu piiskop prof. J. Köpp.

Lesk Hilda Mathiesen suri 23.07.1985. a. samas [9, 10]. Rootsis elavad metsateadlasest poeg (alustas õpinguid TÜ metsaosakonnas 1942-44) Ülo Mathiesen, asukohamaa (Põhja-Rootsi) metsakorralduse kauaaegne juht, ja botaanikust tütar, metsaülilooli (hiljem põllumajandusülilooli) professor (bioloogia) doktor Aino Käärrik-Mathiesen, kes on spetsialiseerunud puidu sinetusseente ökoloogiale ja puidumädanike uurimisele.

Professor Andres Mathieseni elutöö kohta on öeldud välismaal, et ta on aidanud välja arendada Eesti oludele vastava metsamajanduse. Omalt poolt võib väita, et ta on pannud aluse Eesti metsanduslikule kõrgharidusele, katseasjandusele, süstemaatilisele uurimistegevusele, osaledes juhtivalt Eesti metsanduse ja looduskaitse suunamisel.

Lisa 1

Professor Andres Mathieseni välismaal (1946-68) ilmunud kirjutised

1. Kodumaa metsanduse sihtjooni // Vabariiklane. Nr. 4. Stockholm-Uppsala, 1946.
2. Talumets – mis ta meile oli ja mis ta peaks meile olema // Vabade Eestlaste Põllumajandusliit. Aastaraamat, I. Stockholm, 1951. Lk. 16-18.
3. Aspen Stands, their Growth and Yield in Experimental Forest of the University of Tartu. – Apophorata Tartuensis. Stockholm, 1949. Lk. 308-317.
4. Über die Aspen und andere Populus-Arten welche wildwachsend in der Provinz Ontario vorkommen // Zentralblatt für die Gesamte Forst und Holzwirtschaft. 1953. H. 1. 72 Jahrg.
5. Some Observations on the Defoliation of Trees // Acta Horti Bergiana. Bd. 16. N 8. Uppsala, 1953.
6. Estonian Trees and Shrubs // Eesti Teadusliku Seltsi Rootsi Aastaraamat. III. 1955-1959. Stockholm, 1960. Lk. 18-43.

7. Meie metsameeste ülesannetest pagulastena võõrsil viibides // Eesti Metsamees Eksiilis (EME) 1949. Nr. 1. Lk. 2-3.
8. Alaska ning Alaska metsad // EME 1949. Nr. 1. Lk. 11-14.
9. Lõuna-Aafrika Unioon ning tema metsad // EME. 1949. Nr. 2, Lk. 5-10; 1949. Nr. 3. Lk. 9-14.
10. Märkmeid Põhja-Ontario metsadest // EME 1949. Nr. 3. Lk. 1-5.
11. Metsateadlaste ettevalmistamisest Kanadas, eriti Ontarios // EME. 1950. Nr. 4. Lk. 8-13.
12. Mõningaid märkmeid Ontario provintsi metsadest ning nende majandamisest // EME. 1950. Nr. 4. Lk. 9-13; 1950. Nr. 5. Lk. 18-22.
13. Metsamaterjalide omahind // EME. 1950. Nr. 6. Lk. 20-28.
14. Uueks aastaks // EME. 1951. Nr. 7. Lk. 2.
15. Metsade mõju rahva hingeelu kujunemisele // EME. 1951. Nr. 7. Lk. 32.
16. Rudolf Kruuse 70. sünnipäeva puhul // EME. 1951. Nr. 9. Lk. 32-35.
17. Eesti metsameeste organiseerimisest Rootsis // EME. 1953. Nr. 12. Lk. 38-40.
18. Probleeme haavapuistute kasvatamisel // EME. 1953. Nr. 13. Lk. 1-8.
19. Tähelepanekuid puude lehtede varisemise aja kohta Bergianska botaanikaaias ning Metsandusülikooli pargis Stockholmi läheduses 1946, 1947 ja 1948 aastate sügiskuudel // EME. 1954. Nr. 14. Lk. 4-13.
20. Puht- ja segapuistuid // EME. 1954. Nr. 14. Lk. 25-27.
21. Metsakorralduse mõiste ja metsamajanduse ülesanded // EME 1954. Nr. 15. Lk. 1-7.
22. Kümme-aastat pagulaselu // EME. 1954. Nr. 16. Lk. 1-5.
23. Loodusuurijate Seltsi saatusest Nõukogude Eestis - seal 1953. a. ilmunud juubelikoguteose andmetel // EME. 1954. Nr. 16. Lk. 21-26.
24. Puistute kunstlik uuendamine Eestis ja selleks kasutatud külvinning istutamise meetodid // EME. 1967. Nr. 48. Lk. 1-6; 1968. Nr. 50. Lk. 3-7; 1968. Nr. 51. Lk. 7-22.
25. Mets ei ole ainult loodusvara. (A. Mathiseni vestlus) // Teataja, Stockholm, 1954. 8. aug.

Professor Andres Mathieseni välismaal valminud ilmunud käsikirjad, mis toodi 1993. a. Eestisse

1. Olulisi peatükke metsakorralduse alal. Alustatud Eestis. (Metsakorralduse käsiraamatu käsikiri. Sisaldab suhteliselt pikema peatüki Rootsi metsakorraldusest). 268 lk.
 2. Über Entwicklungsgang und den Zustand der Forsteinrichtungsarbeiten in Russland. (Metsakorraldustööde arengukäigust ja seisundist Venemaal). 17 lk.
 3. Die kütliche Bestandsverjüngung in Estland mit besonderer Berücksichtigung der Saat- und Pflanzungsmethoden. (Kunstlik puistute uuendamine Eestis erilise tähelepanu osutamisega külvi ja istutusvõtetele). 45 lk.
 4. Über Forstkulturen, besonders über verschiedenen Methoden bei der Kultivierung der Wälder in Estland. (Metsakultuuridest, eriti mitmesugustest meetoditest metsade kultiveerimisel Eestis). 31 lk.
 5. Mõningaid tähelepanekuid ja mõtteväljendusi haavapuistute kohta. 10 lk.
 6. Noorte haavapuistute hooldamine kui möödapääsematu eeldus haava tarbepuidu tootmiseks. 11 lk.
 7. Management of young Aspen Stands as an indispensable measure for producing of Aspen Timber. (Eelnimetatud eestikeelse artikli käsikirja ingliskeelne variant). 18 lk. (Toronto, 1950).
 8. The development of Forest Science in Estonia. (Metsateaduse areng Eestis). 3 lk.
 9. Estonian Forests (Eesti metsad. tabelid). 12 lk.
 10. Eesti rahvusliku ülikooli 30-ndaks aastapäevaks (Kanadas Torontos 1.12.1949 aktusel eesti seltskonnale peetud kõne tekst. Üks eksemplar käsikirjast TÜ ajaloo muuseumi üle antud). 12 lk.
- Kõik kokku 427 lk. masinakirjas.

Märkus. 5. käsikiri on avaldatud minimaalsete lühendustega autori väljendusviisi peaaegu muutmata pealkirjaga "Tähelepanekuid ja mõtteid haavapuistutest" informatsiooniseerias "Mets ja Puu" 1993, nr. 4, lk. 2-13, milleks oli prof. A. Mathieseni omaste suuline nõusolek. 3. käsikiri on avaldatud üle tosina aasta pärast autori surma eestikeelses variandis mõningase lühendamisega pealkirjaga "Puistute kunstlik uuendamine Eestis ja selleks kasutatud külvi ning istutamise meetodid"

perioodilise väljaandes EME, 1967, nr. 48, lk. 1-6; 1968, nr. 50, lk. 3-7; 1968 nr. 51, lk. 7-22.

KIRJANDUS

1. **K. Veermets.** Prof. a. Mathieseni osa metsamajandusliku hariduse ja metsateaduse arendamisel Eestis // Loodusuurijate Seltsi aastaraamat, 60. Tallinn, 1969. Lk. 156-169.
2. **M. Margus.** 100 aastat prof. A. Mathieseni sünnist // Mets ja Puu. 1991. Nr. 2. Lk. 14-18.
3. **B. Tusiskvere.** Andres Mathiesen // EME. 1950. Nr. 6. Lk. 2-9.
4. **T. Köpp.** Professor Andres Mathiesen ülikooli administratsioonis // EME. 1950. Nr. 6. Lk. 9-11.
5. **V. Obet.** Prof. A. Mathiesen – nii nagu mina teda tundsin // EME. 1955. Nr. 18. Lk. 8-27.
6. **R. Piirvee.** Kokkupuuteid prof. A. Mathieseniga Kanadas // EME. 1955. Nr. 18. Lk. 5-6.
7. **M. Margus.** A. Mathieseni teaduslikust pärandist // Mets, Puit, Paber. 1990. Nr. 2. Lk. 17-21.
8. **E. Puide.** Professor dr. Andres Mathiesen Zum Gedächtnis // Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat, III. 1955-1959. Stockholm, 1960. Lk. 7-17.
9. **A. Nõmmik.** Professor Andres Mathiesen. *In memoriam.* // Vabade Eestlaste Põllumajandusliit. Aastaraamat, V. Amherst, 1955. Lk. 63-66.
10. Professor Andres Mathieseni matusetalitus // EME. 1955. Nr. 18. Lk. 7.

**SCIENTIFIC WORKS OF THE ESTONIAN
SYLVICULTURIST PROF. ANDRES MATHIESEN
ABROAD (1944-55)**

Malev Margus

S u m m a r y

Prof. A. Mathiesen (1890-1955) worked in Sweden mainly as stipend-professor of Forest University (1945-49) and scientific co-worker in Wood Research Institute (1951-54). With the assistance of the fond of Lady Davies he studied poplar-stands in Canada (1949-51). He published 25 works abroad, the most important of which are *Aspen Stands, their Growth and Yield in Experimental Forest of the University of Tartu* (1949); *Some Observations on the Defoliation of Trees* (1953); *Estonian Trees and Shrubs* (1960).

After his death he left 10 manuscripts (about 427 pages) in Sweden, which are now in the Estonian Museum of Forestry in Sagadi. For examples: *Management of Aspen Stands as an Indispensable Measure for Producing of Aspen Timber* (Toronto, 1950), *Handbook of Forestry* (Tartu-Stockholm, 1955).

The largest experiments by A. Mathiesen in Sweden were about lapping off branches from growing trees and sensitiv to frost of the trees.

TARTU ÜLIKOOLI AJALOO MUUSEUM 1976–1993

Ela Martis

Tartu Ülikooli ajaloo muuseum on ülikooli allüksusena asutatud 1976. aastal ja saab sel sügisel 17-aastaseks. Et muuseumi väljaannetes pole seni tema loomist ja tegevust käsitletud, siis leidsime vajaliku olevat seekord seda teha.

Tartu Ülikool on Eesti teaduse süda. Tema muuseum, käsitledes ülikooli ja siin viljeldava teaduse ajalugu, teeb seda ülemaailmse teaduse taustal. Olles kahtlemata üks suuremaid ülikoolide juures asuvaid teadusajaloo muuseume üldse, on ta põhitähelepanu suunatud eesti rahvusliku teaduse arengu näitamisele.

Muuseumide loomist on alati tinginud konkreetsed vajadused. Tartu Ülikooli vanimat muuseumi – 1803. a. asutatud Kunstimuuseumi loomist tingis humanitaarteaduste (eriti antiigi) suur osatähtsus tolleaegses haridussüsteemis. 1890. a. rajas prof. Aleksander Rauber ülikooli juurde anatoomia õppemuuseumi, mis pälvis üldise tunnustuse eeskujulike preparaatidega ja hea korraldusega. Aastatel 1828-63 üldajaloo professor Friedrich Karl Hermann Kruse asutas ülikooli arheoloogiamuuseumi. Loodusteaduste ja botaanikaprofessor Gottfried Germann alustas juba 1802. a. mineraloogia õpetamist. Tema isiklik mineraalidekogu ja hiljem juurde muretsetu said aluseks 1813. a. asutatud geoloogiamuuseumile. Prof. Germann luges ka zooloogiat, ta pani aluse ülikoolis õppetstarbelisele loodusteaduste kabinetile, hilisemale zooloogiamuuseumi (asut. 1822) eelkäijale.

Muuseumide asutamine ülikooli juurde jätkus ka Eesti Vabariigi päevil. Nii avati 1924. a. Hügieeniinstituudis tervishoiumuuseum, millele sel ajal ei leidunud samaväärset Baltikumis. 1928. a. anti muuseumi käsutusse hoone Pepleri tänavas. Seega oli eri kogude säilitamiseks, uurimiseks ja eksponeerimiseks loodud võimalusi juba eelnevatel aegadel. Keske, kogu ülikooli tegevust kolme sajandi vältel kajastava muuseumi asutamise idee muutus hilisemal ajal eriti aktuaalseks ülikooli 350. juubeli künnisel. Oluliseks põhjuseks oli vajadus tõestada ja näidata, et ülikool on asutatud 1632. a., mitte aga kaks sajandit hiljem Vene tsaari poolt. Ka oli ülikooli allasutustesse ja laboritesse kogunenud hulgaliselt vananenud katseriistu ja muud ülikooli eksisteerimisega seotud materjali. Eriti aktiivselt hakkas vanade esemete väljaselgitami-

sega ja hoiule panemisega alates 1963. a. tegelema orgaanilise keemia kateedri dotsent Tullio Ilomets. Esialgu koguti need peahoone pönnin-gul asuvasse kartseritesse. 1965. a. ülikooli peahoone põlemisel hävis suur osa kogutust. Tuleb tunnistada, et ülikoolile, tema akadeemilistele ja üliõpilasseltsidele kuulunud varandust on praeguseni laiali mitmes muuseumis ja arhiivis.

1971. a. moodustati ülikooli ajaloo komisjon ja tema üheks töö-ülesandeks sai ajaloo muuseumi asutamine ülikooli. Komisjon asus organiseerima ülikooli ajaloo uurimist ja välja andma artiklite seeriat "Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi".

Tartu Ülikooli ajaloo muuseumi asutamine sai teoks 6. detsembril 1976. a. ilmunud ülikooli rektori prof. Arnold Koobi käskkirjaga. Loo-di künneliikmeline nõukogu, keda kohustati välja töötama põhikirja ja rajatiste plaan. 7. veebruaril 1977. a. toimunud muuseumi nõukogu koosolekul arutati muuseumi põhikirja. Selle järgi oli ajaloo muuseum rektoraadile alluv teadus- ja kultuurharidusasutus, kelle ülesandeks oli ülikooli tegevust kajastavate materjalide kogumine, säilitamine, uuri-mine, eksponeerimine ja ülikooli ajaloo konverentside korraldamine. 8. märtsil 1979. a. eraldati muuseumile esimene ametikoht ja sellel asus tööle allakirjutanu. Peahoone keldrikorrusele anti neli ruumi fon-dide ja ekspositsiooni tarbeks. Ruumid remonditi ja sisustati Tartu Kunstikombinaadist tellitud ekspositsioonimööbliga (autor arh. Ülle Einasto). 1. veebruariks 1980. a., mil noor muuseum sai kõrghariduse ministeeriumist juriidilise kinnituse ja koosseisud, oli arvele võetud ligi 5 000 museoloogilise väärtusega eset, sisse seatud tulmeraamatud ja valminud esialgsed ekspositsiooniplaanid. 1. aprillil 1980. a. avatigi peahoone keldrikorral ülikooli ajaloo muuseumi esimene eksposit-sioon "Tartu Ülikool 1632-1918".

Muuseum arendas aktiivset kogumistööd ja nii oli 1. augustiks 1982. a. fondis juba arvel 9682 säilikut.

1981. a. kolis ülikooli raamatukogu oma vastvalminud uude hoo-nesse ja ülikooli ajaloo muuseumile sai osaks suur õnn: vana raamatu-koguhuone anti muuseumi käsutusse. Kuigi ülikooli juhtkond otsustas sinna paigutada veel teisigi ülikooli allüksusi (osa neist täiesti mitteso-bivaid, näit. eriosakond), õnnestus muuseumil koostöös ajalookateedri-tega sellistest ebasobivatest "allüürnikest" vabaneja ja asendada need ajalookateedritega (tolleaegsed NSV Liidu ajaloo, üldajaloo kateedrid ja "Skandinaavia Kogumiku" toitmetus).

Tartu Ülikooli 350. juubeli eel 1. septembril kl. 16. 30 avati ülikooli ajaloo muuseum ja ta ekspositsioon ülikooli ajaloost alates 1632. aastast kuni tänapäevani. Muuseum rakendus tööle, korraldades aastast kõrvuti püsiekspositsiooniga ca 15 ajutist näitust, 3-4 teadusajaloopäeva, loengutesarju lektoriumis, iga kahe aasta järel teaduskonverentsi, mille puhuks ilmusid järjekordsed kogumikud seerias "Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi" – Realia, Humanitaria, Meditsiin. Kõrvuti museoloogilise tööga asetati oluline rõhk ka teadustööle ülikooli ajaloo uurimise valdkonnas. Kõigest sellest allpool.

1985. a. algas muuseumis laiaulatuslik kapitaalremont, mille käigus lõhuti hoonesse sisse kaks uut trepikoda, avati keskaegsed petikud, saalides taastati võimaluse piires XIX sajandi interjäär jne. Kultuurimälestiste Projekteerimise Instituudis Kaur Alttoa, Aala Buldase ja Jüri Kulasalu koostatud projekti järgi hakkas tööle Poola ehitusfirma "Budimex". Remonditud ja muuseumi jaoks kohandatud hoone anti valdajale üle 1. septembriks 1988. a. Rahvusülikooli 70. aastapäeva eel, 28. novembril 1989. a. pühitseti hoone Eesti luterliku kiriku peapiiskopi Kuno Pajula poolt sisse ja avati muuseumi ekspositsioon.

Ekspositsioon paikneb kolmel korrusel. Viiendal korrusel on väljapanekud ülikooli XVII sajandi ajaloo, taasavamise (1802) ja sellele järgneva perioodi kohta. Neljandal korrusel saab ülevaate teaduse arengust Tartu Ülikoolis XIX sajandil. Kolmanda korruse ekspositsioon käsitleb Eesti Vabariigi aegset ülikooli ja edasist tegevust aastatel 1940-1992. Samal korrusel asub ka ajutiste näituste saal.

1981. a. lõpul, ülikooli 350. juubeli eel kohustati ajaloo muuseumi organiseerima ja avama filiaal – Tartus sajandivahetusel õppinud V.I. Lenini venna Dmitri Uljanovi kortermuuseum. Muuseumipoolseid vastuväiteid esemelise ja dokumentaalse pärandi puudumisest ei arvestatud, sest tegu oli puhtpoliitilise üritusega. Nii 15. oktoobril 1992. a. avatigi Veski tänavas sellenimeline väike muuseum, mille eripäraks oli originaalesemete puudumine ning põhiliselt fotokoopiatele ja ajaleheväljalõigetele põhinev väljapanek. Eestlaste hulgas muuseum populaarsust ei saavutanud, tema külastajateks said põhiliselt vene koolide õpilased ja läbisõitvad venelased. "Laulva revolutsiooni" algaastal, vaatamata vene ajakirjanduse, Uljanovi perekonna ja mõningate kohaliku kommunistide protestidele õnnestus muuseum ümber profileerida. Käesoleval ajal kannab ta nime "Tudengimuuseum" ja annab ülevaate üliõpilaste elust-olust läbi kolme aastasaja. Eksponeeritud on interjäär

tudengite üüritubadest 17., 19. sajandil ja 20. sajandi algul koos rohke ja huvitava originaalmaterjaliga. Muuseum korraldab ka ajutisi näitusi.

Tartu Ülikooli ajaloo muuseumi fond hõlmab 35 000 säilitusüksust. Vanim teadusajalooline riist on XII-XIII sajandist pärit taevagloobus, mis on arvatavasti üks vähestest meie päevini säilinud nn. islami gloobustest. Kogutud on ka tänapäeval ülikooli teadusüksustes kasutatud aparatuuri, arhiivmaterjale, kirjandust, fotosid, kunsti, s.t. kõike seda, mis käsitleb Tartu Ülikooli tegevust läbi kolme aastasaja.

Fond jaotub alljärgnevalt:

ajaloolised kogud – reaal-, humanitaar- ja loodusteadusi ning meditsiini ajalugu käsitlev esemeline materjal;

arhiivkogu – dokumendid, autoreferaadid, raamatukogu jm.;

fotokogu – fotod, negatiivid, filmid;

kunstikogu – maal, graafika, skulptuur, nahkehistöö jm, peamiselt ülikoolile kingitu.

Käesolevaks ajaks on muuseumis arvele võetud üle 3000 nimetuse füüsikariistu suurtest aparaatidest kuni üksikfragmentideni välja. Need on jaotatud füüsika klassikaliste alajaotuste järgi: mehhanika, (koos akustikaga), soojus (koos molekulaarfüüsikaga), optika, elekter ja magnetism ning õppe- ja abivahendid. Et füüsikakogust on kirjutanud Erna Kõiv kogumikus "Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi" XXV, siis sellel teemal siinkohal pikemalt ei peatuta.

Muuseumi astronoomiaalane kogu ei ole suur, sest märkimisväärne osa Eesti astronoomia ajaloost on kogutud Tartu Tähetorni.

Keemiateadus on Tartu Ülikoolis alati märkimisväärsel tasemel olnud, seetõttu on selle teadusharu maine esindatus muuseumi fondis küllaltki põhjalik.

Ülikooli Arstiteaduskonna ajalugu käsitleva kollektsooni moodustavad ülikooli kliinikutes kasutusel olnud arstiriistad, õppevahendid, teadusaparatuur, dokumentaalsed ja fotomaterjalid kuni tänapäevani välja.

Humanitaarteaduste kollektsoonis on huvipakkuvad 1921. a. prof. Lauri Kettuse poolt rajatud foneetikalabori õppevahendid. Loodusteadusi käsitlevatest kollektsoonidest nimetaksin professor Johann Friedrich v. Erdmanni poolt XIX sajandi esimesel veerandil koostatud farmakoloogilist kogu, mis sisaldab 651 numbrit maailma eri mandritelt kogutud taimmaterjali.

Muuseumi fondi teine suurem alajaotus on arhiivmaterjalid, mis sisaldab üle 20 000 numbrit ülikooli tegevust käsitleva dokumendi

(üliõpilaspiletid, matriklid, diplomid jne.), pisitrükise (autoreferaadid, konspektid) ja isikufondi. Siia kuulub ka arhiivraamatukogu ja eespool mainitud laiaulatuslik sisekliiniku haiguslugude kollektsioon.

TÜ ajaloo muuseumil on ka väike kunstikogu, milles on maali, graafikat, tarbekunsti esemeid, saadud põhiliselt ülikooli juubelite puhul kingitustena.

Muuseumi teadustöös on tähelepanu all museoloogiline valdkond ja ülikooli ajaloo uurimine üldse. Esimeses neist on kogude teadusliku inventeerimise tulemusel valminud kaks füüsikariistu käsitlevat kataloogi. Esimene neist "XIX sajandi füüsikariistu Tartu Ülikooli ajaloo muuseumis" on ilmunud, selle järg ootab trükivalgust. Astronoomia-alastest kogudest on korduvalt avaldanud uurimusi Marje Raudsepp Astrofüüsika Instituudi väljaandes "RARA ASTRONOMICA". Üldmainitud füüsikariistade kataloogide koostaja E. Kõiv on muuseumi füüsikakogusid kirjeldanud ka kogumikus "Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi" XXV. Muuseumi füüsikakogust on kirjutanud E. Kõiv ka Helsingi Ülikooli teadusajaloo kogumikus "Opusculum" 1/1991. Hästi sujuvast koostööst Helsingi Ülikooli teadusloolastega on valminud ka videofilm ülikooli ajaloo muuseumist ja eriti füüsikakollektsioonist.

Ülikooli ajaloo temaatikast on käsitletud üliõpilasseltside ajalugu (Sirje Tamul), XIX sajandi üliõpilaskonda (Mare Viiralt, Ela Martis), üliõpilaste represseerimist 1949-1950 (E. Martis), ülikooli varade saastust 1940-1950 (Terje Lõbu, M. Viiralt, M. Raudsepp), suhteid Soome ja Skandinaaviamaadega (E. Martis, M. Viiralt), jne.

Muuseum on korraldanud regulaarselt iga kahe aasta järel teaduskonverentsi. Neid on seniseks saanud 12. Neil on olnud kindel temaatika, näiteks 1985. a. leidsid käsitlemist ülikooli teadussidemed, 1991. a. aga tegevus kolme okupatsiooni ajal. Samuti on osaletud rahvusvaheliste konverentside korraldamisel (nt. 1992. a. "Balti- ja Põhjamaade teadusajaloo sümposium", 1993. a. "200 aastat professorite J. W. Krause ja J. Mädleri sünnist", jne.). Teadustöö tulemusi on tutvustatud rahvusvahelistel konverentsidel väljaspool Eestit: E. Martis 1983. ja 1989. a. Stockholmis, 1992. a. Edinburghis; E. Kõiv 1992. a. Edinburghis; E. Kõiv, M. Raudsepp 1987. a. Riias; M. Viiralt, M. Raudsepp 1985. a. Riias. jne. Käesolevaks ajaks on muuseum omandanud oma koha Euroopa teadusajaloo uurimise üldpildis, tehes koostööd ja omades sidemeid mitmete välimaa (Rootsi, Soome, Inglismaa, Sakamaa jt.) teadusajaloo uurimise keskuste ja muuseumidega.

Muuseum on kogu oma olemasolu vältel koostanud ja avaldanud teadusartiklite kogumikku "Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi" (alates 1979. a.-st 26 köidet). Ilmunud artiklid on vastavalt temaatikale jaotatud kolme seeriasse – "Humanitaria", "Realia", "Meditiin". Alates 1989. a. on artiklitel ingliskeelsed rešümeeid. Seniseks on ilmunud ca 400 trükipoognat teaduslikku materjali.

Regulaarselt on muuseum korraldanud ka teadusajaloopäevi, mis on pühendatud väljapaistvatele teadlastele või teadussaavustele. Nii on muuseum tähistanud professorite Friedrich Parroti, Alexander Schmidti, Paul Kogermanni, Hermann Jaaksoni, Johan Vilipi, Nikolai Pirogovi, Alexander Theodor v. Middendorffi jt. tähtpäevi. Teadussaavutuste tähtpäevadest on ära märgitud meteoroloogiliste vaatluste alguse, kromatograafia avastamise, Eesti põlevkivi uurimise, vitamiinide avastamise ja paljude teiste teadussündmustega seotu.

Mõni sõna muuseumi ekspositsioonialasest tegevusest. Kõrvuti püsiekspositsiooniga on muuseum korraldanud igal aastal ca 15 ajutist väljapanekut. Reegliks on saanud teadusajaloopäeva puhul vastavateemalise näituse korraldamine. Näitusi on tehtud mitmesuguste tähtsündmuste – teadussaavutuste juubelite, väljapaistvate teadlaste ja riigisündmuste tähtpäevade puhul jne. Nii avati 1989. aastal näitus "Tartu Ülikooli osa Vabadussõjas", 1991. aastal "Eesti teadlased väljaspool kodumaad", 1992. aastal "Baltisaksa korporatsioonid Tartu Ülikoolis", "Gustav II Adolf ja Eesti" jne. Muuseum koostab igal aastal ka vähemalt ühe fondinäituse, et tutvustada laiemalt muuseumi kogusid.

TÜ AM on saatnud ajutisi näitusi ka välismaale. Nii eksponeeriti 1983. a. meie koostatud näitust "Tartu Ülikooli osa Eesti rahvuslikus liikumises" Balti Instituudi konverentsil Stockholmis ja hiljem ka mujal Rootsis. 1989. a. koostatud väljapanek "Rootsi teadlased eesti rahvusteadustele alusepanijatena ja arendajatena 1920-40" oli samuti eksponeeritud Rootsis.

Osa on võetud ka ühishäituste korraldamisest. 1991. a. osales muuseum Rootsi-Eesti-Läti arhiivide ühishäitusel, 1993. a. Helsingi linnaarhiivi ja muuseumi ning Eesti Riigiarhiivi ja ülikooli muuseumi korraldatud näitusel "Sild üle Soome lahe".

Näitusi koostab ka meie filiaal Tudengimuuseum. 1991. a. võis tutvuda väljapanekutega teemal "Promotsioonid Uppsala ülikoolis", "Tartu üliõpilaskond 80-ndatel aastatel". Viimases kajastati üliõpilaste juhtosa nn. fosforiidisõjas, sõjalise kateedri vastastes väljaastumistes jne.

Tartu linna kultuuripildis on muuseumil kujunenud kindel koht. Riigi statistikaameti andmetel on TÜ AM Tartu kõige külastatavam muuseum (vt. "Sirp" nr. 2, 15.01.93. a.), mida enamasti ainukesena Tartu muuseumidest tutvustatakse valdavale osale Tartu Ülikooli, Tartu linna ja Eesti Vabariigi ametlikest külalistest. Loodud on sidemed baltisaksa ja välis-eesi teadlastega, endiste Tartu Ülikooli kasvandikega, eriti fondide täiendamise küsimustes. Nii on laekunud korporatsioonidmaterjale Saksamaalt ja mitu väärtuslikku isikufondi (nt. prof. Hermann Jaaksoni ja prof. Julius Mägiste kogud). Muuseum on olnud ajaloo-osakonna üliõpilaste praktikabaasiks. Tema fondid on aga avatud kõigile üliõpilastele, kes on soovinud avardada oma erialaseid teadmisi ja tunnevad huvi teadusloo vastu.

Tartu Ülikooli ajaloo muuseumi teadusalast ja museoloogilist tegevust suunab eri teadusharude teadlastest koonsev nõukogu, kelle eesotsas on aastaid olnud ajaloo professor Helmut Piirimäe.

THE MUSEUM OF THE HISTORY OF TARTU UNIVERSITY 1976-1993

Ela Martis

S u m m a r y

The Museum of the History of Tartu University was founded in 1976 as an institution of the university. By now more than 35 000 items are preserved in the museum. They can be divided as follows:

historical collections – objects concerning the history of the exact sciences, the humanities, natural sciences and medicine;

archives – documents, abstracts of dissertations, library etc.;

photo collection – photos, negatives, films;

art collection – painting, graphic art, sculpture, leather-work etc., mostly gifts presented to the university.

Beside the permant exhibition displaying the history of the university in 1632-1992, about 15 temporary exhibitions are arranged in a year. In order to celebrate memorable dates concerning outstanding scientists or scientific achievements 3-4 Days of Science are organized

every year. Every other year a scientific conference in the history of the university is held. On that occasion collection of articles "Some Problems of the History of Tartu University" is published. Up to now 26 publications covering 400 printer's sheets have appeared. The museum publishes a series of catalogues, the first of which, "Physics Instruments of the Beginning of the 19th century in the Museum of the History of Tartu University" appeared in 1989.

The Museum of the History of Tartu University is the most visited museum in Tartu. Recently, much attention has been paid to developing contacts with Europe, especially with German and Scandinavian scientific history centres and with the alumni of Tartu University living in the West, thanks to whom the museum has acquired not a few valuable exhibits.

TARTU ÜLIKOOLI AJALOO MUUSEUMI KOGUD

Leili Kriis

Tartu Ülikoolis on ajast aega püütud alal hoida vanu instrumente ja ajaloolisi esemeid eesmärgiga säilitada neid kunagi loodavas teadusajaloo muuseumis. Nii on füüsikakabinetis juba 1940. a. koostatud muuseumis säilitamisele kuuluvate riistade nimekiri (1).

Konkreetseks muutus muuseumi loomise idee 1960. aastate algul, kui keemiaõppejõu dots. Tullio Ilometsa initsiatiivil hakati ajaloolisi esemeid koguma. Üks osa nendest, peamiselt füüsika-alased esemed, paigutati ülikooli kartseri kolme ruumi. See osa hävis peaaegu täielikult peahoone põlengu ajal 21. dets. 1965. a. Edaspidi saadi esemete hoidmiseks kaks ruumi peahoone keldris.

Pärast peahoone vundamentide kindlustamist muutusid peahoone parempoolse tiiva keldriruumid taas kasutuskõlblikeks. 1979. a. sai vastasutatud muuseum esimese hoidla ja tööruumid peahoone keldris endises keemialaboratooriumis, nn. põrgus. Tööruumide kõrvale saadi kaks ruumi ekspostitsiooni jaoks (avati 1. aprillil 1981. a.), mis olid varemini kuulunud füüsikaosakonnale.

1979. a. sügisest algas kogutud esemete museoloogiline arvelevõtmine ning edasine süstemaatiline kogumistöö. Muuseumi fonde on tulnud mitmeid kordi ümber paigutada. 1981. a. lõpul koliti muuseum üle Toomele endisesse raamatukoguhoonesse. Fondi jaoks oli keeruline aeg ka Toomkiriku kapitaalremont 1985.-1989. a.

Heaks eelduseks muuseumi kogude moodustamisel on olnud ülikooli töötajate ja vilistlaste abi vanade esemete säilitamisel ja muuseumi üleandmisel. Eriti suur on olnud dots. T. Ilometsa osa vanade füüsika-, keemia-, farmaatsia-, farmakoloogia- ja füsioloogia-alaste esemete ning mitmesuguste muude materjalide kogumisel. Erna Kõivu abil on tublisti täienenud füüsikakogu. Prof. Kuno Kõrge initsiatiivil korrastati ja anti muuseumile üle Tartu Kliinilise Haigla haiguslugude kogu. Professorite Paul Kardi, Arnold Jannuse, Johannes Tammeoru, Lembit Allikmetsa jt. abil on kateedrites säilitatud ajaloolised esemed jõudnud muuseumi. Meie fonde on rikastanud ka ülikooli vilistlaste, endiste õppejõudude omaste, üliõpilaskorporatsioonide jt. annetused.

Praeguseks, 1993. a. lõpuks, on museoloogilisele arvele võetud üle 38 tuhande säiliku. Kogutud materjale on aga tunduvalt rohkem.

Väärtuslikum ja huvitavam on AJALOOLINE ESEMELINE KOGU, mis moodustab neljandiku põhifondist. Alljärgnevalt püütakse

anda lühike ülevaade huvitavamatest esemetest ja kollektsioonidest teadusharude lõikes.

Enamik enne Teist maailmasõda pärit riistadest on valmistatud mitmesuguste saksa firmade poolt. Vähemal määral on esindatud inglise, prantsuse, hollandi ja vene firmad. Viimase poolsajandi aparaadid pärinevad endise Nõukogude Liidu, üksikud Ungari RV ja Saksa DV vabrikutest.

Esindatud on mitmed kohalikud meistrid: XIX sajandist ülikooli mehhaanik Chr. J. Brücker (tangensgalvanomeeter 1863. a., paksuse-mõõtja) ja P. Schulze (baromeeter koos termomeetriga, hüdrostaatilised kaalud); XX sajandi I poolest Hugo Masing (analüütilised mikrokaalud, apteegikaalud) ja XX sajandi II poolest Jaan Muuga ja Ado Jaagosild. Hinnatavad on viimaste aastakümnete TÜ leiutajate Jaan Reineti, Arved-Aleksander Tammiku, Vello Reebeni, Lembit Visnapuu jt. ideede järgi valmistatud aparaadid ja seadmäd (60 sü.).

Senine vanim eksponaat kuulub ASTRONOOMIA valdkonda: nn. araabia taevagloobus XIII-XIV sajandist (pärit endisest astronoomiakateedrist). Haruldased on mitmed astronoomilised riistad, nagu armillaarsfäär 1791. a. (J. Bauer, Nürnberg), Dollondi pikksilm XVIII-XIX saj. vahetusest, Adamsi peegelteleskoop XIX saj. algusest.

Rikkalik ja hästi on säilinud FÜÜSIKARIISTADE KOGU. 1802. a. asutatud füüsikakabineti riistadest (50 sü.) kuni tänapäevaste aparaatideni on kogus ca 2700 sü. Üle 700 eseme pärineb XIX sajandist ja varasemast ajast (1).

MATEMAATIKAteaduses kasutatud esemetest on kogus planimeeter (Ed. Borchardt, Berlin), sfäromeeter, mõotesirkliid XIX saj.; arvutusmasinaid (L. Spitz, Berlin) ning matemaatilised mudelid (24 sü.) XX. saj. algusest. Huvitavad on prof. Gerhard Rägole kuulunud nihkkaliiber ja prof. Jaan Sarve endavalmistatud logaritmiline lükati. Esindatud on arvutamismvahendid lihtsast arvelauast kaasaegsete arvutite detailideni (70 sü.).

KEEMIA- JA FARMAATSIAalaste esemete vanem osa pärineb keemifarmaatsialaboratooriumi algaastaist 1802-1830.

Varasemast laborisisustusest on säilinud šamotist sõeahjud ja tiiglite komplektid, niinega tugevdatud survepudelid, vasest vesivannid, tinaõud, keraamilised vastuvõtunõud, kivist ja eboniidist tarbed.

Laboratoorse klaasi ja portselani kollektsioonis (üle 600 sü.) on haruldusteks ^{va}mööduõud sajandi algusest pärinevad nn. metsklaasist valmistatud alembiigid, vastuvõtunõud ja suured retordid (50 sü.). XIX saj. keskelt on pärit portselanist laborinõud (tiiglid, aurutuskaasid, leht-

rid, uhmid jm.) firmadelt Königliche Porzellan-Manufaktur, Berlin; Staatliche Porzellan-Manufaktur, Meissen; W. Haldenwanger, Berlin jt. Portselanist ravimite hoidmise purgid (22 sü.) leiti Raekoja apteegi keldrist. Peale eespool nimetatud on kogus rohkesti mitmesuguseid klaasist aparate, mõõtekolbe, kupleid, retorte, pipette, bürette jms. firmadelt Durang; Schott & Gen., Jena jt.

Põletite kollektsioonis (ca 130 sü.) on esindatud põhitüübid XIX saj. II poolest XX saj. alguseni. Siin on põletid Bunseni, Finkeneri, Tecly, Meckeri jt. järgi petroolilampide ja primusteni (Barthels).

Katseklaaside hoidjaid, valmistatud puust ja metallist, on kogutud üle 200 säiliku.

Rohkesti on säilinud ka mõõteriistu XIX sajandi algusest alates, nagu areomeetrid (ca 30 sü.) s.h. areomeetrite komplekt 1805. a. (P.T. Meissner), termomeetrid (ca 100 sü.), dilatomeetrid, püknomeetrid (vanimad XIX saj. algusest) ning laktomeetrid mitmesugustelt firmadelt ja kohapeal valmistatud.

Mitmekesise kaalude kollektsiooni (üle 60 sü.) vanimaks esemeks on prof. Ferdinand Giesele kuulunud kullakaalud 1560. a. Ajaliselt järgmised on mitmed prof. Carl Schmidt kaalud XIX saj. algusest ja keskpaigast. Kaunid on mäekristallist valmistatud kaaluvihid 1874. a. Esindatud on erinevate firmade, nagu A. Rueprecht, F. Sartorius, G. Westphal, J. Niemetz, B. Tolmacz, W.H.E. Kuhlmann jt. analüütilised ja mikrokaalud ning Mohr-Westphali hüdrostaatilised kaalud. Huvitavad on hollandi (II. Пааше, Рира) ja berliini (C. Gerhardt, Berlin) tüüpi viljakaalud, mitmesugused kirja- ja majapidamiskaalud.

Mitmekülge teadlase Carl Schmidt pärandi hulka kuulub Venemaa aladelt kogutud mineraalide ja kivimite kogu (hoiustatud spetsiaalses kapis), tema koostatud ja etiketitud keemiliste ainete kogu purkides ning töövahendid (luubid, käärid, tikud, kullaproovikivid).

Haruldased on mitmed keemiateaduse uurimisriistad: spektroskoobid (Schmidt & Haensch, Berlin; M. Kohl, Chemnitz), polarimeetrid (J. Duboscq, Paris; Askania, Berlin), fotomeetrid (H. Rohrbeck, Berlin; Zeiss-Pulfrich) jt.

Farmaatsiaprofessor Georg Dragendorff pälvis XIX saj. II poolel rahvusvahelise tuntuse uurimustega toksikoloogia, farmakognosia ja farmatseutilise keemia alalt. Tema laboratooriumist pärinevad albumid tapeetide ja riiete proovidega, millel määratud arseenisisaldus. Haruldased on siit pärit droogiveskid, salviveski, leotiste valmistamise nõude komplekt, vaakumauruti, autoklaavid ning farmakognosia-alane mikroskoopiliste preparaatide kollektsioon.

MEDITSIINI- JA BIOLOOGIAalaste esemete seas on harulduseks prof. Friedrich Erdmanni üle maailma kogutud farmakoloogiline kollektsioon (800 sü.), mis sisaldab ravimtaimede ravivat toimet omavaid osi (lehed, juured, viljad jms.). Samasse valdkonda kuuluvad õpevahendite komplektid: mullažid: toksiliste ainete kahjustustega inimese näol ja kätel (Gummert & Runge, Berlin) ning mürgiste seentega (N. Witkowski, Tartu, 1935. a.).

Mikroskoopide ja mikrotomide kogu (üle 200 sü.) vanemad eksponaadid on XVIII saj. lõpust pärit mikroskoop. XIX saj. keskelt pärinevad C. Zeissi firma lihtmikroskoop e. luup ja mikrotomi nugade komplektid. Kogus on esindatud firmade F. Schick, C. Zeiss, E. Leitz, R. Fuess ja C. Reichert bioloogilised ja geoloogilised mikroskoobid, luubid, binokularid jms. XIX saj. II ja XX saj. I poolest. Nõukogudeaegsed esemed on valmistatud Leningradi optikariistade tehases (JIOMO). Mitmekesine on optiliste riistade lisaseadmete osa: joonistusaparaadid (Abbe järgi), mikroskoobi objekti. soojendus- ja nihutuslauad, peeglid, polarisatsiooniseadmed, objektiivid ja okularid.

Eri tüüpi mikrotomid on valmistatud firmade A. Becker, C. Reichert, E. Leitz, E. Zimmermann, M. Schwanze jt. poolt.

Operatsiooniriistade seas on huvipakkuvad esemed kohaliku sepa valmistatud hambatangid XVIII saj. lõpust, luuoperatsiooniriistade komplekt (Kulinski) ning luupuur XIX saj. lõpust ja silmaoperatsiooniriistade komplekt XX saj. algusest. Samuti Eesti silmapaistvama kirurgi prof. Artur Linkbergi operatsiooniskalpelligid ja veresoonte õmblemise aparaat viimastest aastakümnetest.

Hästi säilinud on Tartu kunstniku F. Schlateri pergamendile maalitud anatoomilised joonistused (6 sü.) topograafilise anatoomia ühe looja prof. Nikolai Pirogovi koostatud anatoomilise atlase tarvis 1830 aastatest.

Meditsiiniuuringute ning protseduuride läbiviimiseks kasutatud riistadest on muuseumi kogudes varasemast ajast, XIX saj. pärit mitmed C. Zeissi firma hemomeetrid (vereuuringute teostamiseks), vere-rõhumõõtmise aparaadid, prof. Aleksander Schmidt laboratooriumist pärit kümograaf (E. Zimmermann, Leipzig-Berlin), klistiiripritsid. XX saj. I poolest pärinevad silmarõhu mõõtmise aparaat (Schlöt), kuulunud prof. Ludvig Puusepale, mitmed südame tegevust registreerivad riistad (Jaquet' sfügmokardiograaf, Siemensi firma elektrokardiograaf).

Huvitavad on laboratooriumitarbed: kuivatusahjud (P. Altman, Berlin; Tartu firma "VA" 1930. aastad), vasest laboratooriuminõud (F.

& M. Lautenschläger), tsentrifuugid (H. Janetski, Engelsdorf-Leipzig; F. Hegerschoff, Leipzig) jm.

GEOGRAAFIA- JA GEOLOOGIAalaste esemete kogus on mitmesuguseid huvitavaid riistu alates XIX saj. II poolest, nagu alidaadid (B. Бестеpr, Перепыpr) teodoliidid (E. W. Breithaupt & Sohn, Kassel), kippreeglid (A. Meissner, Berlin), mitmes suuruses pantograafid (Tangate, London), kristallide goniomeeter, polaarplanimeeter jm. (ca 60 sü.). Säilinud on prof. August Tammekannule kuulunud gloobus, mulla termomeeter ja herbaarium eesti (peamiselt Tartu ümbruse) taimedest (Koost. V. Sirgo, 1934. a., 103 sü., annetas kunstnik Olev Soans).

HUMANITAARTEADUSED. Psühholoogia väike katseriistade kogu pärineb eesti psühholoogia rajaja prof. Konstantin Ramuli Eksperimentaalpsühholoogia laboratooriumist.

1930. aastate foneetikalaboratooriumist pärinevad sajandialguse fonograafid (2 eksemplari, mittekomplekssed) ja grammofoniplaadide kogu (171 sü., andis üle prof. Paul Ariste). Plaadid on valmistatud Emile Berliner firma "The Gramophone Company Ltd." ja tütarfirmade poolt, kelle käsutuses oli kaubamärk "His Master's Voice". Siin on salvestisi keeletekstidega (iiri, ungari, saksa, inglise jt.), katkendeid ooperitest, orkestritöötlusi ja eesti vanema põlve näitlejate (Hugo Laur, Ants Lauter jt.) loetud tekste.

Muuseumi kogude hulka kuuluvad algelise kino eelkäijatena stroboskoopilised kettad (J.M. Burucker, 1844. a.) ja anortoskoopilised pildid.

Väärtuslik on fotograafiavahendite kollektsioon (üle 300 sü.), kus vanemateks eksponaatideks on puust kastkaamera kest 1852. a., mitmes suuruses klappkaamerad (Derogy F., Paris-London jt.), fotoobjektiivid (P. Voigtländer; E. Busch, Rathenow; Hermagis, Paris) ja stereoskoobid. Hinnaline on XX sajandi alguse fotoateljee sisustus (kuulunud fotograaf R.J. Nurmele): suur ateljeekaamera, dekoratsioonid, laboratooriumiinventar ning nn. "rändfotograafi" varustuse komplekt fotokaamera ja spetsiaalse fotode valmistamise inventariga kohapeal. Fotoaparate on alates 1920. aastaist: rullfilmiaparaat "Kodak" (Eastman Kodak Co., USA), lõõtskaameraga rullfilmiaparaat ("Balda", fotoaparaat Baby-Box "Bilora" jt.

Omaette kogu moodustab raadio- ja teletehnika: raadiod, raadiolambid, magnetofonid ja televiisorid 1920. aastaist tänapäevani. Siia kuulub ka söemikrofon raadioside algaastaist.

Kirjutusmasinate kollektsiooni (20 sü.) vanemad eksemplarid on pärit firmade AEG "Minion" ja "The Oliver Typewriter Co", tütarfirmadelt Venemaal. Peale nende on siin firmade Blickensdorf, Klein-Adler, Underwood, Continental, Triumph, Olympia jt. kirjutusmasinaid.

Huvitavaid eksponaate leidub ka nn. olmeesemete seas, nagu Soome Vabariigi endise presidendi Urho Kaleva Kekkonenile kuulunud suusad ja suusasaapad (mälestus tema külaskäigust ülikooli 1964. a.). Siin on telefonid alates 1920. aastatest, lambid, seinakellad, kirjatarbed jms.

Medali- ja märgikogu (üle 300 sü.) sisaldab ülikooli ja mitmesuguste muude tähtpäevade auks vermitud medaleid. Hinnatavad on (väikesetiraažilised) teadlaste mälestusmedalid (K.E. v. Baer, XIX saj. lõpp; L. Puusepp, 1935. a.; J. Köpp, 1937. a., H. Stillmark, 1988. a. jt.), spordimedalid (F. Kudu, G. Kinko), samuti õppejõududele (K. Schlossmann, H. Jaakson jt.) aunimetuste jms. omistamise puhul üle antud medalid ja märgid.

Pitsatitekogus (ca 200 sü.) on ülikooli valitsuses ja allasutustes ning üliõpilasorganisatsioonides kasutusel olnud templeid ja pitsateid XIX saj. II poolest tänapäevani. Huvitavamad on Rootsi-aegse ülikooli pitsatid (4 sü., koopiad 1932. aastast), vabariigiaegne (1918-1940) reljeefpitsat jm.

Tekstiilikogu sisaldab üliõpilasorganisatsioonide esemeid (peakatted, särvid, lipsud jms.) ja mõningaid rõivakomplekte, nagu ülikooli pedelli ülikond XIX sajandist, Rootsi-aegse ülikooli rektori peleriin (koopia 1932. a.), prof. Julius Mägiste Turu Ülikooli audoktori insiigniad jms.

Ajalooline mööbel pärineb enamasti ülikooli õppehoonetest: raamatukapid, laboratooriumilauad ja -kapid, kirjutuslauad, toolid. Vanemad esemed on Karl Morgensterni aegne raamatukapp ja nn. Klingeri kapid XIX saj. keskelt (pärandus raamatukogult) ning mitmesugused mööbliesemed XIX saj. II poolest, milledest dateeritud on füüsikaosakonnast pärit kirjutuslaud koos raamatukapiga 1869. a. ja kapp 1884. a. (valmistanud Tartu tislirmeister Roger). Väärtuslikum osa mööblist on ennistatud ning kasutusel fondihoidlates, ekspositsioonis, tööruumides.

Kogus on mõned muusikariistad, nagu pianiinod, tüüklaverid ("Rönisch", "Vanemuine") harmoonium "Holbrey" XIX sajandist.

AJALOOLINE KUNSTIKOGU (ca 400 sü.) sisaldab antiikskulptuuride koopiaid XIX sajandist. Ülikooli viimaste aastakümnete juubelikingitustena on kogunenud väike valik maale ja graafikat, rohkesti nahkehistöös esemeid auaadresside, külalisraamatute jms. näol. Oma-

pärane on keemiaosakonnast saadud teadlaste kipsbareljeefide kogu (Marat, Lavoisier, Arago, Bunsen, Gay-Lussac jt.), dateeritud 1839. a., valmistatud Pierre Jean David d'Angeze (1788-1856) töökojas.

ARHIIVDOKUMENTIDE JA RAAMATUTE KOGU (20 tuh. sü.) sisaldab teadusajaloo-alaseid trükiseid, ülikooli õppejõudude ja kasvandike materjale, õpikuid, õppevahendeid jms.

Esimeseks suuremaks tulemaks arhiivi oli Tartu Ülikooli Sisekliiniku haiguslugude kogu ja haigete registreerimise raamatud 1862-1962. a. Aja jooksul on arhiivkogusse koondunud mitmete ülikooli allasutuste, nagu füüsika- ja keemiaosakonna, farmaatsia-, farmakoloogia-, hügieeni-, teaduskonnasisehaiguste- ning zooobiakateedrite ajaloolised materjalid, mis sisaldavad teaduskirjandust, õppejõudude töid, autoreferaate, konspekte, kirjavahetust jms. Väärtuslikud on teadusaparatuuri tootvate firmade kataloogid XIX saj. II poolest tänapäevani.

Arhiivi kuuluvad ka ülikooli toimetised ja isikkoosseisud, samuti alg- ja keskastme ning kõrgkoolide õpikud, konverentside programmid, kutsed, ajalehe "TRÜ" aastakäigud jms.

Jõudsalt täieneb isikute fondide osa, kuhu praeguseks kuulub dots. Paul Prülleri füüsikaajaloo-, prof. Julius Tehveri veterinaaria-, prof. Taavet Rootsmäe astronoomia-alased arhiivid. Samuti Enno-Lembit Mikkelsaare raamatukogu, Edgar Leppiku, Fred Kudu, Arnold Koobi, Hugo Kaho, Hermann Jaaksoni, Johann Voldemar Veski jt. materjalid.

Huvitav on õppevahendite (kaardid, plaanid, näitlikud vahendid jm.) osa. Siin on atlas XVIII saj. lõpust (F.A. Schrömbli, Wien), prof. Bernhard Körberi valmistatud hügieenialased näitlikud materjalid, farmakognostilised tabelid (käsitsi koloreeritud taimede joonised, 555 sü.) ja ravimtaimede joonised (150 sü.) XIX saj. lõpust.

FOTODE JA NEGATIIVIDE FOND, millesse kuulub praeguseks ca 7 tuhat säilikut, sisaldab materjale ülikooliga seotud isikutest ja ülikoolielu tähtsamatest sündmustest läbi aegade.

Väärtuslikud on fotoalbumid, nagu Julius v. Schröderi album 1865. a., mis sisaldab ülikooli õppejõudude, Tartu linna ja silmapaistvate eesti rahvusest isikute fotosid ning albumid Tartu vaadetega XIX saj. lõpust. Huvipakkuvad on professorite Mihhail Rostovtsevi ja Ludwig Puusepa ning üliõpilaskorporatsioonide albumid.

Hästi on säilinud ülikooli kasvandiku T. L. Šatalovi valmistatud stereofotod (30 sü.) ja stereonegatiivid klaasil (83 sü.) Tartust ja selle ümbrusest möödunud sajandivahetusel ning füüsikaosakonna klaasnegatiivide kogu (ca 700 sü.) XX saj. I poolest.

Kogus on ka mapid fotokoopiatega Tartu kohta linna asutamisest alates kuni tänapäevani, koostanud ülikooli fotograaf A. Rüüteli.

KIRJANDUS

1. **Erna Kõiv.** Füüsikariistad Tartu Ülikooli ajaloo muuseumis. Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. Tartu, 1991. XXV. Lk. 214-217.

THE COLLECTIONS OF THE MUSEUM OF THE HISTORY OF TARTU UNIVERSITY

Leili Kriis

Summary

The Museum of the History of Tartu University was established in 1979. Collecting of various objects was started already at the beginning of the 1960s on the initiative of docent Tullio Ilomets. At the present moment the museum possesses more than 38000 items.

Great contribution to building up the museum's collections has been made by employees and alumni of the university who have preserved old objects and handed them over to the museum. Although the collections have been growing year by year, it has only been possible to set up a permanent depository in 1989, after the renovation of the museum building in Toome Hill was completed.

From the point of view of the history of science the collection of historical objects (10 500 items) makes up the most valuable part of the museum's collections. This collection consists of instruments and objects in the fields of physics, chemistry, pharmacy, biology, medicine and history of photography dating from the beginning of the 19th century up to the present day.

The archives of the museum consist of library and documents collection (20 500 items). It comprises documents of the persons connected with the university, publications, study aids as well as the materials of university departments (physics, pharmacy, internal diseases, hygiene) and individuals (P. Prüller, J. Tehver, T. Rootsmäe, H. Kaho, J.V. Veski etc.).

The photo collection (7000 items) includes old photo albums, glass negatives and photos and negatives about the history of the university throughout times.

MÄLESTUSED

MINU ESIMENE ÜLIKOOLIAASTA

Ülo Lepik

Ülikooli astumine

Lõpetasin H. Treffneri gümnaasiumi 1940. a. kevadel. Kümme-kond päeva pärast kooli lõpetamist tulid Eestisse sisse punaväed. Nägin ära 21. juuni "riigipöörde" ja sellele järgnenud sündmused. Juulis siirdusin Viljandimaale, kus Suislepa vallas olin dr. Sõbra pojale järeleaitajaks.

Hakkas liginema ülikooli astumise aeg. Kutsevalikule hakkasin mõtlema juba koolis. Igaks juhuks käisin läbi ka kutsenõuandlast. Selleks tuli koolist võtta iseloomustus ning see viia kutsenõuandlasse. Läksin sinna koos oma pinginaabri Paul Alvrega. Meile korraldati kümme-kond testi, millele järgnes vestlus. Antud soovitusid olid küllaltki ebamäärased ja meenutasid Delfi oraaklit. Minu kohta arvati, et võiks jääda matemaatika juurde, tehnikaülikooli astumist ei soovitatud (olin siiani mõnevõrra kõikunud selle kahe õppeasutuse vahel).

Õppetöö alguseks ülikoolis oli määratud 1. okt. 1940. Ülikooli saamiseks tuli sooritada üks eksam, milleks oli kirjand. Kirjandite teemad olid peaaegu eranditult poliitilised, nende eesmärgiks oli nähtavasti sisseastuja meelsuse väljaselgitamine. Valisin teemade hulgast kõige neutraalsema, selleks oli "Loodusteadused inimkonna valgustajana"; käsitlesin seda küsimust ajaloolises plaanis. Eksamikomisjoni esimeheks oli prof. A. Humal. Kui tutvusin hiljuti oma ülikooli toimikuga, siis nägin, et hinde kõrval seisab professor Humala märkus: "Maailmavaateline käsitlus on kiiduväärne". Ilmselt nõuti taolise hinnangu andmist kõigi eksamitööde puhul.

Et Matemaatika-Loodusteaduskonna füüsika-matemaatika osakonda oli planeeritud vastu võtta 40 soovijat, avaldusi oli aga vaid 37, siis kujunes eksamite roll üsna formaalseks. Tegelikult võeti vastu 31 üliõpilast. Kuhu kadus 6 taotlejat, seda ei tea; võib-olla võtsid nad oma avaldused tagasi, ka on võimalik, et nad praagiti välja poliitilistel põhjustel. Immatrikulatsioon toimus 30. septembril ülikooli aulas. Rektor Hans Kruus andis üliõpilaspiletid kätte kõigile sisseastujatele.

Õppetöö korraldus

Esimene käik pärast ülikooli avaaktust oli Matemaatika Instituuti, mis asus Ülikooli tän. 16 (hilisema nimetusega "Marksu maja") teisel korrusel. Meile kõigile anti allkirja vastu kaks võtit – üks välisukse, teine raamatukoguruumi oma. Sinna võisime me igal ajal ööpäeva jooksul sisse pääseda ja oma käega võtta mistahes raamatuid otse riiulist. Raamatukogu ise oli väga rikkalik – igalt alalt võis leida küllaldaselt määralt õppekirjandust. Olen hiljem prof. G. Rägolt küsinud, kuidas selline süsteem end õigustas, kas ei läinud raamatuid kaduma. Ta ütles, et on olnud juhtumeid, kus mõni üliõpilane oli võtnud õppimiseks raamatuid koju, tavaliselt on siis kaasüliõpilased vahele seganud ja raamatud tagasi toimetanud. Kogusummas olevat kaduma jäänud vaid mõned eksemplarid, nende asendamine oli aga tunduvalt odavam kui raamatukoguhoidja-valvuri palkamine.

Edasi tutvusime tunniplaaniga. Õppejõudude nimed meile palju ei öelnud, meeldiv oli aga tunniplaani kompaktsus. Kõik matemaatilised ained olid hommikupoole kella kaheksast kuni kahesteistkümne või üheni; muud (nn. "ühiskondlikud ained") pärast lõunat (algusega kell neli). Ühtegi üleliigset akent ei olnud.

Ruume polnud Matemaatika Instituudis eriti palju. Oli üks suur 120-kohaline auditorium, kus toimus õppetöö esimese kursusega (Venemaa eeskujul seati alates 1940. aasta sügisest sisse kursuste süsteem). Vanemad üliõpilased kuulasid loenguid suhteliselt kitsukese seminariruumis. Lisaks neile ruumidele olid avar raamatukogu ruum ja joonestussaal. Õppejõudude käsutuses oli kolm kabinetti.

Ühel päeval kutsuti mind dekaan professor G. Rägo kõnetundi; ta teatas, et mind on määratud esimene kursuse vanemaks. Pikka juttu polnud: ta andis mulle ühe paberi ja ütles: "Seal on kõik Teie ülesanded kirjas, küll Te loete seda juba ise". Niipalju kui mäletan, oli tegelikult minu peaaegu ainsaks ülesandeks loengutest ja praktikumidest puudujate registreerimine.

Üsna varsti pärast õppetöö algust hakati maksuma stipendiume. Stipendiumi sai meie kursusel suurem osa üliõpilastest (seda ei makstud neile, kelle vanemaid loeti "kurnajateks"). Stipendiumi suuruseks oli esimesel kursusel 40 krooni (pärast üleminekut vene rahasüsteemile see arvutati ümber rubladeks); sellega tuli läbi, sest sel ajal maksis korralik kolmekäiguline lõuna ülikooli sööklas 60-70 senti. Stipendiumi saami-

ne lahendas suurel määral minu majandusmured ja võimaldas tähelepanu pöörata õppetöle.

Matemaatikaosakonna üliõpilased

Kõik endised üliõpilased, kel polnud vajakul määral sooritatud eksameid ja arvestusi, paigutati esimesele kursusele; koos uute sisseastujatega sai meid 61. See kontingent oli kaunikesti ebahomogeenne. Tõsiste matemaatikahuviliste kõrval oli küllalt palju neid, kes kasutasid ära asjaolu, et matemaatikasse astumisel konkurss puudus või lähtusid loogikast: "Mul koolis matemaatikaga raskusi polnud, miks ma ei peaks siis mitte astuma matemaatikaosakonda" (meist enamikul polnud sellal ettekujutust erinevustest kooli- ja ülikoolimatemaatika vahel). Seda protsessi süvendas ka ülikooli juhtkonna suhtumine. Nii näiteks ei saanud minu koolikaaslane Eugen Obet sisse Arstiteaduskonna raviosakonda. Ta tahtis siis minna farmaatsiasse, kus oli vabu kohti. Rektor Hans Kruus nõudis aga, et ta astuks matemaatikasse, sest seal oli kõige enam vakantse. Obeti matemaatilised võimed olid aga üsna keskpärased. Oma õpinguid matemaatika alal alustas ta küll püüdlikult, kuid kahjuks ilma suuremate tulemusteta. Elupäevad lõpetas Tallinna tänava vaimuhaiglas. Meie kursusel oli ka rühm tütarlapsi, kes algul kuulasid ja konspekterisid, siis ainult kuulasid ja lõpuks tegid loengute ajal käsitööd. Nad loobusid ülikooliõpingutest juba enne esimest eksamisesiooni.

Meie kursuse üliõpilastest on meelde jäänud Raimond Juurikas ja Arnold Kuhi, kes hiljem lõpetasid mittestatsionaarselt ja olid keskkooliõpetajateks Pärnus. Edasi meist veidi vanem mees Matti Vaga, kes hiljem oli pastoriks Lakewoodis (USA). Siis veel minu koolikaaslane Erik Oldekop (emigreerus 1941. aastal Saksamaale, kus suri) ja Eugen Medvedev (ta jõudis riigieksamiteni, kuid poliitilistel põhjustel tal ei lastud ülikooli lõpetada, töötas hiljem Tartu Autoremonditehases). Tütarlastest oli kõige tublim Endla Peedo (mis tast on saanud, ei tea). Ka Karl Linnas, kes hiljem omandas kurja kuulsuse koonduslaagri komandandina, oli meie kursusel. Omapäraseks kujuks oli üliõpilane Heino Viil, kelle põhimõtteks oli teha mitte vähe ja hästi, vaid palju ja halvasti. Lisaks matemaatikale õppis ta ka filoloogiat, seetõttu oli tal alati kiire. Matemaatikasse selline tööstiil ei sobinud, sellest sai vististi Viil ka ise aru ja alates kevadsemestrist keskendus ta ainult matemaatikale.

Vanemate kursuste üliõpilastest, kellega meil olid ühised kujutava geomeetria loenguid ja praktikum, on eelkõige meelde jäänud kooli- vend Endel Siidam. Tal oli ülikooli lõpetamisest puudu veel vaid mõ- ned eksamid. Teda peeti viimase aja üliõpilaste hulgas üheks andeka- maks; ta töötas abiõppejõuna Matemaatika Instituudis ning uuris koos prof. A. Humalaga volitumiskonstruktsioone planimeetrias (see uurimus ilmus ülikooli toimetistes 1943. a.). Kahjuks jäi Siidamil aga ülikool lõpetamata, sest juunis 1941. a. ta küüditati. Hiljem oli ta Arhangeliskis kalakombinaadi raamatupidaja.

Elurõõmsa paari moodustasid Sinaida Linalaid (hiljem Riives) ja Endla Vallas. Esimest kutsuti tema heledate juuste pärast ka Linala- kaks. Samas rühmas oli prof. Sarve tütar Mall, kes on rohkem tuntud klaverikunstnikuna. Tundub, et ta mõnevõrra kartis oma isa: kui mida- gi jäi loengus ebaselgeks, siis selle asemel, et minna prof. Sarve juurde konsultatsiooni, eelistas ta küsida kaasüliõpilastelt. Ka Boris Kabur, kes hiljem sai tuntuks kirjanikuna, kuulus sellesse seltskonda. Meelde on jäänud veel Uno Arold (Omakaitssesse kuulumise pärast varjas end hiljem 8 aastat metsas, kus ajaviiteks lahendas mehhaanikaülesandeid), Arvo Lepamaa (oli pärast sõda liikõõrivabriku direktor Valgas, hiljem TPI õppejõud), Martin Vodi (sai surma sõjapäevil). Üliõpilastega, kel oli kujutav geomeetria juba varem sooritatud (Jakob Gabovitš, Paul Kard jt.), otseselt kokku ei puutunud.

Kursuse ühisüritused praktiliselt puudusid – igaüks nokitses roh- kem omaette. Sügissemestril oli bioloogidega ühine kursusõhtu, millest võtsid osa ka õppejõud; see toimus kohvikus “Central” (asus Raekoja taga, põles maha sõjategevuses 1941. a.). Mul on säilinud sellest koos- viibimisest foto, suuremat osa sellel olevatest isikutest ei tunne enam ära.

1941. a. algul acti meid kokku Vanemuise tänava õppehoone suur- de auditooriumi, et seada üles kandidaat NSVL Ülemnõukodu valimis- teks. Koosolekut juhatas tuntud odaheitja Friedrich Issak. Ametlikuks kandidaadiks oli Johannes Lauristin. Ootamatult seadis keegi üliõpila- ne selle kõrvale üles ühe tütarlapse, oma kursuskaaslase. Koosoleku ju- hataja oli keerulise olukorra ees, sest hääletamisel oleks võinud läbi minna see kandidaat. Ta küsis, kas ülesseadjal on oma kandidaadi nõusolek olemas. Vastuseks küsiti, kas tal on nõusolek Lauristinilt. Hääletamiseni kahe kandidaadi vahel asi siiski ei läinud.

Kuruskaaslane Paul Keres

Kõige markantsemaks isiksuseks meie kursusel oli kahtlematult Paul Keres. Ta oli ülikooli astunud juba varem, üht-teist eksamitest oli ka sooritatud, seda aga ei peetud küllaldaseks, et teda viia teisele kursusele. Õppeaasta algul oli ta mingil maleturniiril ning alustas seetõttu õpinguid umbes kuuajalise hilinemisega.

Hästi on meelde jäänud esimene kohtumine. Oli vene keele tund, tulin sinna viimasel hetkel. Auditorium oli juba täis, ainus vaba koht oli Keresel kõrval. Istusin siis sinna väikese hirmuvärinaga. Keres osutus aga täiesti tavaliseks üliõpilaseks: ta küsis mult ühtteist, samuti vestlesime veidi ülikooli teemadel.

Juba esimestest päevadest seadis Keres kursuskaaslastega sõbralikud suhted sisse, hakkasime üksteist sinatama. Õppetöösse suhtus Keres hoolikalt, ta sooritas edukalt kontrolltööd ja talvisel eksamisessioonil ettenähtud eksamid ja arvestused. Kevadsemestri algul sai ta pikema puhkuse, et valmistuda NSVL maletšempionaadiks. Pärast tšempionaati võttis kaasüliõpilastelt konspektid, et ennast vahepeal läbivõetud materjaliga kurssi viia. Kuivõrd see õnnestus, ei tea, sest juunis 1941 algas sõda. Keres oli küllaltki huumorilembene, temaga on seotud mitmeid lõbusaid seiku, millest siinkohal ühte tahaksin meenutada. Meil oli kombeks loengu vaheaegadel "konni" mängida. Mäng seisnes selles, et vastu koridori seina visati münt ja kui see langes teisele mündile niivõrd lähedale, et pöidla ja sõrmedega oli võimalik mõlemat puudutada, siis kuulus see münt viskajale. Keres võitis selles mängus meid kõiki (võib-olla seepärast, et tal olid pikad sõrmed). Aasisime siis teda, öeldes: "Ega sa males ikka maailmameistriks ei saa, katsu parem "konnimänguga"!"

NSVL maleturniirilt naastes jutustas Keres kaks lõbusat lugu. Teatavasti toimus pool tšempionaati Leningradis, teine poolt Moskvast. Esimesel pooltel jäi Kotov, kes just äsja oli saanud suurmeistriks, viimaseks. Kui osavõtjad sõitsid *incognito* rongiga Leningradist Moskvasse, siis läks kupees jutt malele. Keegi reisijatest oli leidnud, et riik kulutab malele asjatult raha. Näitena oli toonud ta Kotovi, kes pärast suurmeistriks saamist jääb järgmisel turniiril kindlalt viimaseks. Üks maletajatest oli pöördunud selle mehe poole, öeldes: "Valige oma väljendeid, sest Teie vastas istub suurmeister Kotov!" Mees oli pöördunud Kotovi poole sõnadega: "Ma loodan, et Te ei ole solvunud, et Teid on kogemata Kotoviga ära vahetatud!" Turniiri lõpetamisel oli mingi au-

hinna saanud ka Liliental. Ta polnud seda kodus naisele öelnud ning naine oli tulnud turniiri orgkomiteesse õigust nõudma.

Sügissemestril andis Keres ülikoolirahvale malesimultaani. Ehkki ma pole kuigi tugev maletaja, otsustasin sellest osa võtta. Üldse oli osavõtjaid kahekümne viie ringis. Avakäiguks tegi Keres vaheldumisi kaks sammu kuninga- või lipuetturiga. Esimesel juhul kujunes välja kuningagambiit, mida Keres tundis väga põhjalikult, seetõttu pidi enamik mängijaid üsna varsti pulgad kotti panema. Minu vastu mängis ta õnneks lipugambiiti. Püüdsin hoiduda keerulistest seisudest ja võimalikult rohkem materjali välja vahetada. Vahetussaginas sain enametturi. Järgnev mänguosa oli raske – ümber oli palju “kiibitsejaid”, kes kõik tahtsid nõu anda. Mul õnnestus pääseda mõningatest Kerese seatud lõksudest ja lõppseisuks jäi mul lauale kuningas vankriga Kerese kuningas vastu. Ta küsis, kas ma oskan selles seisus matistada. Kuigi naljapärast vastasin eitavalt, lükkas ta siiski oma kuningas kummuli. Sel päeval kaotas Keres viis partiid, nähtavasti ei olnud ta vormis.

Õppetöö matemaatilistes ainetes

Meie esimene loengupäev algas professor Humala loenguga analüütilisest geomeetriast. Loeng oli kuulajatele arusaadav ja haakus hästi keskkooli teadmistega. Me kõik olime sellest vaimustuses. Järgmine loeng oli professor Jaaksonilt matemaatilisest analüüsist. Seda oli juba märksa raskem jälgida; kui ta jõudis reaalarvude käsitlemisel Dedekindi lõikeni, siis lõi see juba mõnel kuulajal jalad alt. Kolmandaks lektoriks oli professor Sarv (kujutatav geomeetria): Siin oli esitusviis juba üsna raskepärane ja nõudis esitatud probleemide kodust lahtimõtestamist. Need esimese päeva muljed jäid kehtima kogu õppeaasta ulatuses.

Lisaks analüütilisele geomeetrialet õpetas professor Humal ka kõrgemat algebrat. Tema loengud olid meetoodiliselt hästi läbi mõeldud ja filigraanselt lihvitud. Kõik pealkirjad, alapealkirjad ja valemid olid rangelt numereeritud. Sageli esitas ta ka huvipakkuvaid seiku matemaatika ajaloost. Loenguid peeti peast, ainult vahel, kui lektor oli unustanud mõne valemi numbri, piilus ta seda süüdlase näoga kuue rinataskust võetud spikriilt. Ainsaks puuduseks oli asjaolu, et suhteliselt aeglase esitusviisi tõttu ei jõudnud ta kogu materjali läbi võtta, seetõttu meil jäid mõned kõige huvitavamad küsimused kuulmata.

Professor Jaaksoni loengud olid rohkem ülikoolilikud, esitavad materjal muidugi ka raskem. Esitusviis oli mõnevõrra monotoonne. See-eest oli tal harukordne võime raskeid asju selgeks teha: ta võis ühte asja seletada mitu korda, iga kord aga erinevas sõnastuses, nii et kui sa polnud just “puupea”, siis pidid asjast aru saama. Kaasa aitas muidugi ka tema pikaajaline kogemus loengute pidamisel. Nii Humal kui ka Jaakson juhendasid ka praktikume omas aines. Tuli teha ka rida kontrolltöid, mida parandas abijõud Endel Siidam.

Kõige suuremaks pähkliks oli meil kujutav geomeetria eelkõige just professor Sarve raske esitusviisi tõttu. Küllalt keerukaid tahvlijoonistusi tegi professor Sarv ilma joonestusvahendeid kasutamata, seejuures olid noorpõlves toimunud käeluu murru tõttu sirged jooned kergelt lainelised. Kiiruga konspekti kantud jooniseid tuli mõnikord kodus tublisti uurida, enne kui neist aru saime.

Praktikumi juhatas assistent Herbert Rebassoo. Ta õpetas meid ka joonestusvahendeid kasutama. Praktikumitöid oli üsna palju, nii et vahel tuli joonestusi lõpetada hilisõhtuni. Kõige keerulisem oli viimane töö: tuli joonestada paralleelprojektsioonis tuba, milles pidi olema kušett ümmarguse diivanirulliga. Laes olev lamp heitis varje. Tuli leida kušeti ja rulli vari, millest osa langes põrandale, teine osa seinale.

Aeg läks kiiresti ja hakkas liginema talvine eksamisession. Õppeplaani kohaselt tuli sooritada vaid üks eksam – kujutavas geomeetrias (see aine lõppes ära). Et aega oli palju, siis uurisin tihti vastavaid õpikuid instituudi raamatukogus. Kõige arusaamatum küsimus oli “Pohlke lause”. Ma ei saanud sellest aru ei loengul ega ka professor Sarve juures konsultatsioonil. Kurtsin oma häda koolivend Siidamile. Ta soovitas mulle ühe raamatu, kus see küsimus oli esitatud väga lihtsalt ja arusaadavalt. Kui olin eksamil piletiküsimused ära vastanud, siis muigas professor Sarv kavalalt ja ütles: “Võtke nüüd Pohlke lause!” Esitasin talle raamatus toodud tõestuse, seda professor Sarv ei teadnud (või ei mäletanud). Ta küsis, kust ma olen selle võtnud. Sattusin segadusse ega osanud kohe autori nime nimetada. Professor Sarvel jäi mulje, et olen kogu kättesaadava kujutava geomeetria-alase kirjanduse läbi töötanud ja ta pani mulle ilma edasise jututa *maxime sufficit*.

Kõigil ei läinud eksam kaugeltki nii õnnelikult, oli üsna palju läbikukkumisi. Enne mind vastas just üliõpilane, kellel enda meelest läks vastamine korda. Professor Sarv tõusis aga järsku püsti, pistis talle käe pihku ja ütles: “Head aega, mul pole enam rohkem aega!” Üliõpilane ei saanud aru, et ta on läbi kukkunud ja küsis, kas professor talle hinnet

sisse ei kirjutagi. Seepeale ütles Sarv: "Mis Te tulite eksamile, oleks võinud parem maale tööle minna!"

Jaanuarisessioonile 1941. a. lubati 42 esimese kursuse üliõpilast (neist olid 16 sellel õppeaastal sisse astunud). Eksami sooritas 24 üliõpilast, kümme üliõpilast sai hinde "kaks", ülejäänud eksamile ei ilmunud.

Õppetöö füüsikas

Füüsika koos praktikumiga oli õppekavas kevadsemestril. Loenguid luges professor Villem Koern. Kuigi sel semestril oli meil kavas kõige igavam osa füüsikast – üldmehhaanika, akustika ja soojus – olid loengud huvitavad. Professor Koern tegi väga palju katseid — 45-minutise loengu vältel sageli 20-30 katset! Enne loengut seadis katsed üles loenguassistent Aleksander Pae, katseaparatuuri oli tavaliselt pikk demonstratsioonilaud otsast otsani täis. Püüdsime mõnda katset ka ise-iseisvalt teha, mõnel juhul lõppes see äpardusega – rikkusime ettevalmistatud katse ära. Niisugusel juhul professor Koern meile midagi ei öelnud, ta kutsus Pae välja ja laskis katse korda teha. Seetõttu oli Pae meie peale vihane ja luuras audifooriumist katsete ettevalmistusruumi viiva ukse taga, et süüdlasi teolt tabada. Enne ühte akustikaloengut oli välja pandud hulk puuvilesid. Eugen Medvedev oskas nende häält hästi järele teha. Kui kõlas vile, siis tormas Pae kohe audifooriumi – kõik aga istusid vaikselt oma kohtadel. Nii tõmbasime teda alt paaril korral.

Füüsika õppimisel selgus arvutuslükati kasulikkus (millegipärast ei õpetatud seda ei keskkoolis ega ülikoolis). Füüsika kontrolltööks andis professor Koern viis ülesannet, mis tuli lahendada 45 minuti jooksul. Ülesanded polnud rasked, aga nõusid rohkesti arvutustööd. Mina olin ainuke, kel oli arvutuslükati, seetõttu jõudsin tööga ettenähtud ajaks valmis, teised jäid aga ajahätta.

Huviga tegin ka füüsikapraktikumi. Praktikumi juhendajateks oli võetud rida uusi õppejõude, nende hulgas ka endine kooliinspektor Juhan Lang ja minu füüsikaõpetaja Anatoli Mitt. Praktikumitööde vormistamisel aitas mind jällegi palju arvutuslükati. Füüsika praktikumist on jäänud meelde üks koomilisevõitu seik. Määrasin jää sulamissoojust, mis on 79,5 cal/g. Et praktikumi lõpuni oli jäänud vähe aega, siis tegin töö kiirustades ja sain tulemuseks 60, mis muidugi ei rahuldanud. Kordasin katset uuesti ja sain nüüd 100! Kirjutasin siis tööprotokoll

alla $(60+100)/2=80$ ja läksin J. Langult allkirja võtma. Lang ei süvenenud asjasse, andis allkirja, öeldes, et nii head tulemust ei ole keegi praktikumis varem saanud.

Erialaõpingutega meil ilmselt vedas – meid “harisid” neli suurte kogemustega professorit, kusjuures nad juhatasid ka harjutustunde.

Mitte matemaatilised ained

Suurt tähelepanu pöörati ainele *marksismi-leninismi põhijooned*. Selles käsitleti Venemaa kommunistliku partei ajalugu ja see aine pidi paika panema meie ideoloogilise teadlikkuse. Sügissemestril toimusid loengud Vanemuise tänava õppehoone suures auditooriumis ja olid ühised kõigile Matemaatika-Loodusteaduskonna üliõpilastele. Lektoriks oli Venemaa eestlane professor Laube, kes rääkis vigast eesti keelt tugeva vene aktsendiga. Üliõpilased olid algul üsna opositsiooniliselt meelestatud. Hästi on meelde jäänud esimese loengu algus, Lektor alustas pateetiliselt: “Kas on olemas maa, kus puudub inimese ekspluaatimine inimese poolt?” – “Ei ole!” hügati vastu auditooriumist. “Miks ei ole, on küll ja teie teate, kus see on!” jätkas õppejõud. “Paradiisis!” hüüdis keegi auditooriumist. “Ei ole paradiisis, Nõukogude Liidus on!” lõpetas jutu professor. Järgmiseks loenguks tuli kohale õppeprorektor Kristjan Kure (samuti “õigeusklik” Venemaa eestlane), kes istus esimesse pinki näoga üliõpilaste poole, et ennetada korrarikumisi.

Laube lubas loengul esitada anonüümselt kirjalikke küsimusi. Kasutasime seda võimalust, et riikaliste küsimustega professorit vahele võtta. Kord küsiti: “Kes on spekulant?” – “See on inimene, kes ostab kokku tuhat tükki hambapastapulkasid”. Kui auditoorium hakkas selte peale naerma, siis jätkas professor: “Mis te naerate, lapsed olete või, hambapastatubasid, kui tahate!” Kord küsiti talt ka Lenini testamendi kohta, milles Lenin olevat soovitanud oma järglaseks Trotskit, sest Stalin olevat liiga ebaviisakas ja julm. Laube ei eitanud sellise testamendi olemasolu, põikles aga vastamisest kõrvale. Talvisel eksamisessioonil toimus selles aines arvestus. Pärast seda Laube lahkus ülikoolist, asus tööle Tallinna linnakomitee sekretärina.

Kevadsemestril toimusid marksismi loengud ülikooli aulas. Lektoriks oli Ilmar Kruus, kes õpetas põhiliselt dialektilist materialismi. Kohati oli see osa üsna huvitav, eriti kui lektor käsitles filosoofia ajaloo

küsimusi. Aprillis 1941 suunati ka Ilmar Kruus teisele töökohale ja loengu pidamise võttis üle Richard Antons.

Väga omapärane oli vene keele lektor, kelleks oli tšehhi juut nimega Silberstein. Oma jutu järgi osaks ta 17 keelt. Ta oli 1939. a. sakslaste eest põgenenud NSVL-i, eesti keele ära õppinud kolme kuuga; sama ajaga lubas ta meile vene keele selgeks teha. Eesti keelt rääkis grammatiliselt õigesti, kuid tugeva tšehhi aktsendiga (nii näiteks hääldas ta paljude sõnade ees *h* - häälikut).

Tema õpetamismetod oli samuti väga originaalne. Esimesel loengul ta kirjutas tahvile vene tähestiku; kommentaarina lisas, et seda polekski õieti vaja teha, sest sisuliselt on need kreeka tähed, mida te matemaatikutena niikuinii juba tunnete. Teisel loengul andis ta meile pähe õppimiseks ühe Lermontovi luuletuse: "Selleks, et te harjuksite keele kõlaga," oli kommentaar. Päris õppimine läks lahti alates kolmandast tunnist, kus hakkasime lugema Lermontovi "Tamani". Iga ettetulnud sõna juurde seletas ta grammatikat: kui see oli nimisõna, andis käänete moodustamise reeglid, pöörsõna korral aga kogu pööramise. Esimesel korral jõudsime seetõttu raamatust läbi võtta vaevalt ühe rea. Samas vaimus jätkus see edaspidigi. Kui küsisime talt mõne asja kohta selgitusi, siis saadud vastus oli tavaliselt meie jaoks liiga tark. Nii küsisime kord, mis vahe on gerundiumi ja gerundiivumi vahel. "Kes teist oskab ladina keelt?" küsis ta. Viguripärast tõstisime kõik käed, seejärel tuli üks ilmatu pikk ladinakeelne tsitaat, millest me muidugi midagi aru ei saanud. "Hseltsimhed, selles lauses oli kaks gerundiumi ja kolm gerundiivumit", lõpetas ta selgituse.

Vene keele tunnid olid huvitavad ja neis sai palju nalja, õppisime neis aga suhteliselt vähe. Hakkasin hirmu tundma eksami ees, mis tuli sooritada õppeaasta lõpul, ja sokutasin end paralleelrühma, kus oli keegi naislektor (nime ei mäleta). Ka seal ei saanud ma kaua olla. Nimelt olin ma kutsealune, kes pidi sügisel minema sõjaväkke aega teenima. Tuli määrus, mille kohaselt suurendati kutsealustele vene keele tundide arvu. Seetõttu moodustati uus õpperühm, kus vene keelt hakkas õpetama Boris Pravdin. Spetsiaalselt kutsealustele oli välja antud ka uus õpik, mis osutus aga meie jaoks liiga elementaarseks. Nii kujunes välja paradoksaalne olukord, kus meie oma suurendatud tundide arvu juures saime vähem teadmisi kui teised üliõpilased.

Õppeplaanis oli ette nähtud ka kehaline kasvatus. Tunnid toimusid ülikooli võimlas. Õpetajaks oli esialgu kettaheitja Määrits, hiljem endine odaviskaja Laidvere. Õppisime riistvõimlemist: tuli omandada

mõned lihtsamad harjutused kangil, rööbaspuudel ja rõngastel. Tase oli üsna ebaühtlane, oli isegi üks üliõpilane, kes ei tulnud toime kukerpalli tegemisega. Sügissemestri lõpul tuli sooritada arvestus. Selleks oli koostatud harjutuste kompleks, kus iga harjutus andis kindla arvu punkte. Viimast harjutust – köiel ronimist – asusin sooritama koos Kereseaga. Meil mõlemal oli punktide seis üsna kriitiline, nii et kõik sõltus sellest ronimisest. Poolel teel vaatas Keres üles ja ütles: “Pagana kõrge see lagi!” Jõudsime mõlemad õnnelikult üles, alla tulles selgus aga, et õppejõud polnud meie ronimist tähele pannudki. Uuesti meil siiski harjutust sooritada ei lastud.

Algab sõda

Kevadine eksamisessioon paistis tulevat talvisest tunduvalt raskem: eksamid olid ette nähtud analüütilises geomeetrias, kõrgemas algebras, matemaatilises analüüsis, marksismi-leninismi alustas ja vene keeles. Mitmed meist olid kutsealused, kaalusime omavahel, kas üldse ongi mõtet eksameid sooritada, sest ees on sõjaväkke võtmine; tagasi saame sealt alles kolme aasta pärast ja ei tea, mis kõik võib vahepeal juhtuda. Otsustasin siiski eksamisessioonist osa võtta.

Esimesed eksamid sooritasin professor Humala juures. Kui olin ära andnud kirjaliku eksami ettevalmistuslehe, võttis Humal punase pliiatsi ja hakkas tegema rohkelti parandusi. Olin sellest veidi häiritud, sest enda teades pidi mul kõik õige olema. Kui vastama läksin, siis selgus, et need parandused puudutasid põhiliselt komasid ja punkte, mis ma oma hooletuse tõttu olin jätnud panemata.

Eksamisessiooni normaalset käiku häirisid kaks sündmust. Üheks neist oli 14. juunil toimunud küüditamine. Õnneks puudutas see meie teaduskonda vähe: viidi ära meie instituudist Endel Siidam ja metobsist üks heledamaid päid – dr. Kärsna. Vaevalt olime suutnud sellest šokist toimuda, kui algas sõda. Viimased eksamid toimusid juba sõjaolukorras. Ühel eksamil, kui assistent Rebassoo kontrolli all tegime kirjalikku tööd, kõlas õhuhäiresignaal. Rebassoo tegi ettepaneku minna varjendisse, meie jätkasime siiski kirjutamist. Hiljem selgus, et mingeid Saksa lennukeid linna kohal polnudki, häire anti vaid selleks, et saaks vangimajast segamatult viia vange raudteejaama.

Ette oli nähtud eksamid ka marksismis ja vene keeles. Esimesele neist jätsin minemata, vene keele eksamile läksime üksnes austusest Pravdini vastu. Ta esitas meile üksnes mõned küsimused, pärast hinde

sissekirjutamist väljendas ta soovi, et me eesseisvad rasked ajad õnnelikult üle elaksime.

Juuni keskel lugesime ajalehest, et kolm meie teaduskonna õppejõudu, professorid Rägo ja Humal ning dotsent Mitt, on komandeeritud Leningradi ja Moskvasse, et tutvuda sealsete ülikoolide tööga. See oli omaette sündmus, sest siiani oli piir Venemaaga olnud praktiliselt kinni – seal käisid ainult poliitikutegelased. Olime seetõttu väga huvitatud reisimuljetest, kuid need jäidki kuulmata, sest meie õppejõudude delegatsioon jõudis Eestisse tagasi alles pärast sõja algust ja siis ei jäänud enam muljete vahetamiseks aega.

Üldmobilisatsiooni Tartus välja kuulutada ei jõutud, küll aga korjati kokku kutsealused. Selle vältimiseks ei tohtinud lasta endale mobilisatsioonikutset kätte anda. Sel ajal saadeti linnaelanikke linna ümburusse kaitsetöödele, sokutasin ennast ka ühte sellisesse rühma. Olime tankitõrjekraave kaevamas Luunja silla juures. Meie rühmas oli mitu ülikooli õppejõudu, kellest mäletan oma kooliinspektorit R. Kleisi ja füüsikainstituudi vanemassistenti Kilksonit. Mingit ametlikku toitlustamist ei olnud, tuli hankida toiduaineid mahajäetud ladudest. Kõige suurem puudus oli leivast, see-eest oli meil suhkrut ja juustu nii palju kui kulus. Ööbisime lageda taeva all, õnneks olid ilmad kuivad ja soojad.

Kaevamistöodel olime umbes nädalapäevad. Siis muutus meie ümber kahtlaselt vaikseks, sõjaväest olid alles jäänud ainult üksikud valvepostid. Leidsime, et on viimane aeg Tartusse tagasi minna ja alustasimegi jalgsirännakut. Kui Tartusse jõudsime, oli Kivisild juba õhku lastud. Läksin Kalevi tänavasse ema töökohta, kus puhkasin varjendis välja väsimust. Linnas oli kuulda vähesel määral tulistamist. Öhtupoolikul 10. juulil tulid sisse Saksa väeosad. Samal ööl algas teiselt poolt jõge äge tulistamine, mille tagajärjel tekkis mitmeid tulekahjusid. Lahkusime linnast piki Pargi tänavat, mille mõlemal küljel põlesid majad. See kõik toimus päeval, mil sain 20-aastaseks.

* * *

Autor avaldab tänu prof. Ülo Lumistele ja dots. Enn Tammele mitmete faktide täpsustamise eest käsikirja redigeerimisel.

MY FIRST YEAR IN THE UNIVERSITY

Ülo Lepik

Summary

I graduated H. Treffner's secondary school in June 1940, ten days before the Russian troops occupied Estonia. In autumn that year I entered mathematical department of the mathematical and natural-sciences faculty of the Tartu University. In this paper I have presented my reminiscencies about my studies in the academic year 1940/41. The paper consists of the following parts: Entering the university. Arrangement of the lessons. Students of the mathematical department. My costudent Paul Keres. Courses in mathematics. Courses in physics. Courses in non mathematical disciplines. The war begins.

FÜÜSIKATEADLASE GEORG METSA

“LEIPZIGI TEATED”

1982. a. avastas Erna Kõiv ülikooli füüsikaosakonnas kaks füüsik Georg Metsa (1911-1986) teadusajaloo ja kultuuriloo seisukohalt sisukat kirja. Ta esitas need säilitamiseks Tartu ülikooli raamatukogu haruldaste raamatute ja käsikirjade osakonda (tulme nr. 36, 1982) ning dešifreeris nende teksti avaldamiskõlblikuks. Tegu on Tartust 1936. aastal Saksamaale stažeerima lähetatud ülikooli füüsikainstituudi õppejõu G. Metsa aruande-kirjadega, mis kannavad üldpealist “Leipzigi teated”. Säilinud on “Teade nr. 2” 20. veebruarist 1937 ja “Teade nr. 4” sama aasta 24. maist (ilma juurdekuuluvate fotodeta). Nendest esimesest nähtub, et varem olid koostatud ka “Müncheni teated”. Seal stažeeris teine Eesti füüsik, nimelt Albrecht Altma, keda “Teated” ka mainivad.

Kirjadest selgub, et G. Mets osales aktiivselt kvantteooria ja aatomituuma ehituse teooria ühe rajaja Werner Heisenbergi (Nobeli preemia 1932) seminaris, kus esines muuhulgas tuumareaktsioonide ühe avastajana kuulsaks saanud Carl Friedrich Freiherr von Weizsäckeri ja meie sajandi ühe nimekama matemaatiku Bartel Leendert van der Waerdeni mõnede tööde kriitikuna. Nagu näha vihjast Tallinna Tehnikaülikooli füüsikalaboratooriumi esimesele juhatajale Ernst Kilksonile, siirdus G. Mets Saksamaalt naasmise järel tema juurde tööle. Tehnikaülikooliga jäi ta seotuks kogu oma edasises tegevuses.

Allpool avaldatakse säilinud tekstid paari kärpega tehniliste detailide kirjelduses.

Heino Eelsalu

Leipzigis teated nr. 2

Armas Füüsika Instituut! Kirjutasin teile siis, kui siin semester algas, nüüd ta lõpeb ja ma kirjutan jälle. Vahepeal oli mul õieti nii vähe uut olnud, et ei olnud millestki kirjutada. Viimane aeg olin aga ka päris kõvasti kinni, nüüd mõni päev saan juba hinge tõmmata. Seminaris nimelt oli üks teema vabaks jäänud ja kuna "vanematest olijatest" ei leidunud teema soovijaid, siis lubasin ma sellest ette anda. Hakkasin tasapisi juba enne jõule ette valmistama, lugesin ikka õpperaamatuid ja vanemaid töid, sest mu hambad ei hakanud nendesse töödesse, mis otseselt teemaga seotud. Lõpuks sain ka nende töödeni välja (üks on näit. C.v. Weizsäcker, Zf.P.Bd.102.s.572). Eriti sellest tööst jäi mul väga segane mulje, hakkasin mõnesid arvutusi kontrollima, lihtsalt silmaga oli näha lõpupool vigu. Heisenberg soovitas küsida autorilt tema üksikasjalised arvutused. Astusin Weizsäckeriga kirjavahetusse. Ta saatis minule aga W. Pauli assistendi M. Firzi töö käsikirja. See töö andis suurepärase ülevaate küsimusest (osa tööst on W. Pauli enda poolt kirjutatud). Kuid sellegipärast tuli ikka ilusti raamatukoiks hakata ja viimased 3-4 nädalat istuda hommikust õhtuni laua taga, et õigeks ajaks endale kõik need asjad selgeks teha. Ettekande esimene osa (2 tundi) oli läinud teisipäeval. Pean ütleva, et kõikides nendes küsimustes (β -Zerfall, Austauschkräfte, magnetische Zusatzmomente der Neutrons und der Protons) ei ole veel täit selgust. Heisenberg kuulis küll, et mul on Firzi töö, kuid oli kindel, et Weizsäckeri töö on viimane sõna ses küsimuses, mis oli tema juhatusel ja põhimõtetel läbi viidud. Oma ettekandes ma ei tahtnud ühest Weizsäckeri päätükist üldse mitte juttu teha. Heisenberg küsis: miks te ei taha sellest rääkida, vastasin, et mul näib ta otstarbetuna ja ajapuudusel ma ei tahaks temast rääkida, ta palus aga see siiski ette tuua, sest see on töö peamõte ja ta tahtis seminari sellega tutvustada. Seletasin siis seda ka. Nimelt oli ees kaks raskust: "Austauschpotential" suur div. ja märgi raskus, mis kukkus välja täiesti vastuolus üldise kvantmehhaanika lausetega. Mina lubasin viimasest jagu saada. Nüüd ütlesin aga, et Weizsäcker saab ühe võttega korraga mõlemast raskusest üle, kuid satub kahte uude raskusesse (kolmandasse ka, kuid see jäi trumbiks tulevaks korraks). Heisenberg ei ütelnud midagi. Kui ma aga kõik ära seletasin, hakkas tema täiendavalt seletama, miks tuleb just seda mõtet rakendada (see oli nähtavasti tema idee). Tema

põhiideega ma olin nõus, et potentsiaal ei või olla $\sim r^{-5}$. Kuid tehnilise võtte vastu ma vaidlesin, veeretasin raskuste süü relativistliku kvantmehhaanika puudustele ja tahtsin säält otsida abi raskustele. Heisenberg oli nõus, kuid pidas seda liiga raskeks ülesandeks, mida võib olla veel kümne aasta jooksul ei lahendada, see võte pidi aga siiski samm edasi olema, ainult pidi temaga kaasa tulevad suurused füüsikaliselt kindlaks määrama. Vaidlus jäi järgmiseks korraks.

Homme on see sõda ees. Arvan, et pikk ta ei saa olema. Tahan matemaatikut prof. van der Waerdeni enda peale tõmmata oma trumbiga: see on invariants Lorenz-transformatsiooni suhtes. Magneetilise momendi puhul ei ole ta nimelt selle võtte juures säilinud. Homme räägib aga ka Heisenberg ise: "Theorie der Schauerbildung auf grund der Fermischen β -Zufalls-Theorie" - oma viimasest tööst. See saab kindlasti midagi väga toredat ja huvitavat olema. Kord kollokviumil ta esines ekspromdina. Need olid haruldaset ülevad silmapilgud. Kõik jälgisid teda hinge kinni pidades. Kollokviumil, nimelt, esines üks doktori-härra, kes Heisenbergi juures töötab, ettekandega kosmilise kiirguse uurimusest. Lõpul ta tähendas, et ei osata senini seletusi anda mõnedele nähtustele, eriti aga sellele, et "Schauerbildungi" puhul esineb nii tihti kimpe 2-3 osakesega, mille tõenäosus Dirac'i järgi on peaaegu null, ja koguni seletamatu on kimpude tekkimine üle saja osakesega. Heisenberg tõuseb üles ja ütleb, et ta näeb siiski kõikidele nendele asjadele seletusi. Ta seletab kõiki neid nähteid, välja minnes Fermi β -kiirguse teooriast ja neutrino olemasolust. Kõik, mis ta seletab, tundub nii lihtsana ja harmoonilises kooskõlas. "Miks keegi teine ei tulnud nii lihtsatele asjadele?" on vist igauhel mõttes. Meile kõikidele neutrino oli vana tuttav, kuid igauhele oli see vist ainult üks matemaatilist laadi abimõiste, mida sunnib peale praegune matemaatiline füüsika ja tema interpretatsioonid (spinfenomeni seletus!), mitte kunagi aga üks füüsikaline reaalsus. Heisenberg opereerib temaga aga nii nagu asjaga, mille olemasolu ja omadustes (mis teooria poolt ette kirjutatud) ta ei ole kunagi kahelnud. See on meile kõigile rabav. Lõpuks veel tuletab kiiresti, kiiresti neutrino absorptsiooni valemi, võrdleb katseliste andmetega. Viimased Phys. Rew. andmed ei ole tal nii hästi meeles. Tuuakse see ajakiri välja ja need vähesed andmed, mis sääl on, klapiavad hästi. Igaüks taipab, et see on esimene ja võibolla ka ainuke abinõu määrata kindlaks selle hüpoteetilise olendi olemasolu ja ka niioelda tema elukäiku jälgida. Ma ootasin õieti ammu Heisenbergilt midagi sarnast ja see tuli ka, nii päris ootamata. See oli ilus üleelamus.

Kollokviumidel räägitakse siin ikka aatomitest ja aatomitest. See on vist tingitud "kollokviumi matrixi" omadustest, sest parajalt valitud üks "aatomoperaator" korrutatud ühe teoreetikuga (T) või eksperimentaatoriga (E) ei tee nimetatud matrix'i nulliks. Mõne muu operaatori puhul ta muutub aga korrutamisel ühe T. või E-ga identselt nulliks. See on siinse kollokviumi kvantmehhaanika põhiaksioom. See aksioom ja ka sinna juurde kuuluv "matemaatiline aparatuur" on meie "scheffile" hästi tuntud ja ta oskab seda matrixi väärtust täpselt ette arvutada iga $T\Psi$ ja $\Psi * E$ puhul. See on meie sinne oskuskeel, aga eks teie saa tast pikapeale ehk ka aru.

Kui tulid viimased ameerika tööd "ioon veskitega" ja üldse kõrgepingega, kus oli saavutatud häid tagajärgi radioaktiivsete ainete kunstlikul valmistamisel, kirjutas scheff pärast seminarikoosolekut, et täna on oodata $\Psi * E M_{kol} = \max$ ehk mis sama on $H\Psi * M + \Psi * MH = 0$. Viimane tingimus oli ka tõesti kuni kollokviumi lõpuni täidetud. Noorem rahvas istus suud ammul ja kuulas, professorihärrad olid aga kadedusest ärevil. Arvestati kohe võimalusi Saksamaal samu aparatuure ehitada ja pandi kõik oma lootused Debye'le, kes praegu organiseerib instituuti Berliin-Dahlemis "Keiser Wilhelm Instituuti", millest tahtakse teha Saksa moodsam uurimisinstituut.

Siinse füüsika instituudiga ma ei ole veel saanud aega tutvuda, olgugi et professorihärrad ja assistendid on säält peaaegu kõik tuttavad. Olen neid kõiki peksnud pingongis. Heisenberg on võtmatu (mängib vasaku käega, kirjutab küll paremaga). Üldse pean ütleva, et teoreetikud mängivad palju paremini kui eksperimentaalfüüsikud, see on õieti imelik. Kena traditsioon on see pingongimäng siin, küll aga veidi hilja õhtul: kella 9-st kuni 12-ni, vahest käime peale selle veel õlut joomas (mina isiklikult harrastan enam saksa veine), siis läheb kella 2-3-ni välja, kuna seltskond on rahvusvaheline ja igapähe on siin mõni soolane oma maa anekdoot jutustada.

Heisenbergi kuulajad on kõik peaaegu ülikooli lõpetanud ehk doktorihärrad. On 3 üliõpilast, üks nendest tütarlaps, mis Saksamaal praegu harulduseks (tütarlapsi on ülikoolis 5-7 % üliõpilaste üldarvust, minu arvates on see ka loomulik). Kuulamas käib ka veel üks katoliku pater, hall mees juba, ja üks ameeriklane mr. Kaiser - noor väga ilusa välimusega mees, ta ei ole aga ei füüsik ega matemaatik, vaid filosoof. Kuid ta tunneb matemaatikat võrdlemisi hästi ja mehel on väga hää selge pea. Taipab igatahes asju paremini ja kiiremini kui füüsik-

assistent, kellelt ta ikka üht-teist pärib. Meil igatahes sarnaseid filosoofe ei ole.

Harjutustest võtab osa üks üliõpilane ja muidugi kõik doktorihärrad, kes aga ülesandeid läbi ei arvuta, käivad vaid Heisenbergi pärast, et kuulda temalt mõnda ilusat seletust. Heisenbergile ei meeldinud, et "üliõpilased" ei arvuta ega esita tööd ja seadis üles nõudmise, et üliõpilased, kes doktoritööd edaspidi teha soovivad, peavad tööd tähtjaks esitama. Järgmine kord: üks töö. Heisenberg imestab, siis vaatab oma auditooriumi, üksikult iga nägu ühelt küsib: "Kas teie esitasite töö?" - "Jah," käib vastus. Enam ei küsi kelleltki. Vaatab veel kord üle auditooriumi, vangutab pead ja ütleb: "Ma ei teadnud, et mul ainult üks üliõpilane kuulajate seas on". Ja siis naeratab hääl meelel, tal on siiski nii suur auditoorium: "Ma ei võinud arvata, et üliõpilaste arvuga asi nii katastroofiline on". Järgmisel korral vaatab seminaris ringi ja ütleb: "Siin ei ole üldse üliõpilasi!" Siis ma mõtlen ise ka, et küllap praegu nii mõnigi saksa professor on "töötatööline" üliõpilaste puuduse tõttu. Mul tuli meelde, et prof. Koch Hamburgis rääkis minule ka üliõpilaste vähesusest nii pahaks paneval toonil, mina tookord aga ei taibanud olukorda. Saksamaal vähe üliõpilasi! Selle põhjuseks on kaitsevæetenistuse hiljutine sisseseadmine. Muidugi läheb see olukord üle juba mõne aastaga.

Vahepeal on minu esimene semester Saksamaal lõppenud. Minu ettekande teine osa läks päris libedasti. Tuli veel tund aega rääkida. Heisenberg oli vahepeal aga ise invarianti uurinud "Abschneider Methode" puhul. Ja kui ma sinna välja jõudsin, siis ütles ise, et see meetod on siiski küsitav ja näitas ka, et ei ole võimalik leida sarnast meetodit, mille puhul oleks säilinud invariantus. Hund küsis aga hoolega veel ühte ja teist. Siis hakkas Heisenberg "Schauerbildungist" rääkima. Siin tundus, et praegune teooria on ummikusse jooksnud puht põhimõtteliselt, kuid see-eest on ka viiteid uuele formalismile, kuid missugusele nimelt, seda ütles Heisenberg, saame võibolla teada homme, võibolla alles mõne aasta pärast.

Seni ma olen rääkinud teile ikka ainult oma tööst ja instituudist, sest selle sees ma olen nüüd elanud. Kuid väljaspool ma olen ka ikka veidi liikunud. Võibolla huvitab ehk fotohuvilisi väike fotoasjade ülevaade. Fotoaparaadi võib saada 1.50 RM alates. Aparaaate valgusjõuga 5-4, formaat 6 x 9 ja alla seda saab juba 25 RM kuni 80 RM eest. On koletu hulk kõiksugu aparaaditüüpe, formaate ja valgusjõu suurusi.

[—]

Mina ei ole veel saanud nii palju raha kokku ajada, et aparati osta. Tahan midagi nii "Perle"-sarnast suure valgusjõuga ja pika fookusega. See on aga 100 RM. Loodan siiski kevadepoole nii kaugele saada. Siis ilmuvad "Leipzigis teated" illustratsioonidega, kui nad küll järsku "Müncheni teadeteks II" ei muutu, kui Heisenberg peaks Sommerfeldi asemele minema, kuid see on siiski praegu juba vaevalt usutav, kuid rahvas ikka räägib sellest.

[—]

Mõni nädal tagasi läks mu täitesulepea terrassulg täitsa nässu, tahtsin osta kuldsule iridiumi otsaga, kuid võta näpust: ei müüda. Andku mina vana kuldsulg tagasi või ostku uus sulepea tükki sulega. Igatahes kullaturg ei ole siin vaba. Pandimajas oksjonilt ostmiseks peab ka mingisuguseid tunnistusi ette näitama. Hiljuti tuli seadus, mille järgi peavad kõik need, kellel on nüüd väärtmetalle seismas, neid teatud tähtajaks ümber töötama või edasi müüma. Siia väärtmetallide hulka kuuluvad siis ka vask, tsink, plii ja tina. Rasvaga üksvahe oli päris kitsas olemine, sai nädala kohta vaid 125 gr. Nüüd saab jälle 250 untsi.

Käisin ka kontsertidel ja tantsuõhtutel. Siinse ooperi tantsutrupp on võrreldes meie "Estonia" trupiga nõrk. Eile tantsis siin Mary Wigman. See oli parim kunstiõhtu, mis ma Saksamaal olen näinud. Sügisel kuulasin vana tuttavat Vaša Prichadat, ta mängis Kristall Palastis. Mul oli tast nii kahju. Kui meie kirume oma "Vanemuise" saali akustikat, siis ma ei oska enam midagi ütelda Kristallen Palasti akustika kohta, seda ei ole üldse olemas, saal on täiesti kõlbmatu ükskõik mis kontserdiks, ammugi viiulikontserdiks. Ja ometi on Leipzigis parema akustikaga saale, minupärast kasvõi Zentral Theateri Grosses Festsaal või kontserdisaal. Gewandthaus on ilmast ilma vabad. Ei olnud parem lugu Schaljapini ega Doni kasakate koori kontserdiga. Mõlemad nad olid Albert Halle'i suures amfiteatrikujulises saalis, mille lava on aga külje peal! Akustikat ka mingit. Schaljapini hääl, mis niikuinii juba vana ja nõrgemaks jäänud, kadus sääl päris ära. Doni kasakatega oli veidi parem, kuid muidugi nad ei pääsenud nii maksvusele kui seda korralikus saalis. Saksa lehed ütlevad selle kolme kontserdi kohta, et nad olid kõige paremad, sellega olen mina ka nõus, kuid oma paremad kontserdid korraldada sellistes saalides, ma ei tea! Jäi mulje, et armas saksa rahvas

saab kunstist niisama palju aru, kui meie rasvane eksportloom apelsinist. See mulje ei jäänud minul mitte ainult nendest kontsertidest, vaid paljudest muudest asjadest: kui reklaam on suur, siis aplodeeritakse ikka suure hoolega, olgugi et tantsutrupp nõrk on või mõni muusikakunstnik saab vaevu, vaevu mõnest raskest tehnilisest kohast üle, kus sääal veel kõrge kunst. Ja kõige imelisem on see, et see on maa, kus mängivad nii tihti Prichada, Kreisler, Gaspar Cassada, laulavad Schaljapin, Kepora, Schmidt, Gigli ja tantsivad Wigman, Palucca, Kreutzberg ja tantsis kunagi Pavlova, kellest on Saksamaal (ajakirjanduse järge otsustades) veel nii suur ja värske mälestus. Meil Eestis, mulle tundub, on mass selles suhtes hulga enam haritud, hulga nõudlikum.

Käisin paar korda siin kinoski, kuid see on kole kallis lõbu nagu teatergi. Hoopis odavam on kunstinäituste külastamine. Kunstinäitustel on häid portreesid. Galeris del Veccios on häid maastikke, eriti köitis tähelepanu pilt "Zerrissene Seiten" oma loomulikkusega ja samuti Haselteufeli "Akt". Nii häid originaaltöid ma ei ole veel näinud.

Sakslase väärtus on tema töökus ja truudus oma rahvusele. Praegune kord Saksamaal tundub mulle õlina saksa hingele. Pean ütleva, et sammud, mis valitsus ette võtab, on hästi kaalutud ja peaasi: nende tarvidus on rahvale selgeks tehtud. Riiklik propaganda on hää ja siis ei teki nii lihtsalt kahtlusi ja nurisemisi: kas oli tarvis seda läbi viia suures riigis! Võib-olla on siin valitsus erapooletu ja objektiivsem, kõikide rahvakihtide suhtes. 30. jaanuar! See on ju natside neljas aastapäev. Siis olid kell 13-16 kõik ärid, kõik asutused kinni. Töötasid vaid restoranid ja kohvikud. Läksin kella 2 paiku sööma. Suur linn oli nagu välja surnud, ei ühtki autot liikumas, ainult mõni üksik inimene ja tühjad trammid. Tänaval kostab kõne: on üles seatud valjuhääldid. Tulen restorani, siin on rahvast täis, kõik kuulavad hoolega kõnet. Tüüpiline pilt! ühe laua taga istub perekond. Vanematel 1 liiter heledat õlut igal ees, 7-8-aastastel lastel (poiss ja tüdruk) 1/2 liitrised musta õllega ees. Kelner küsib sosinal, valitseb pühalik vaikus. Pärast sööki jalutasin linnas, kuid umbes 1/2-tunnise käimise järel ma ei jõudnud veel välja kõne selge kuuldavuse piirkonnast. Pargis ei olnud küll valjuhääldajaid üles seatud.

Leipzigis on muide hiiglasuured pargid - metsad. Siin on hulk oravaid, jäneseid ja tihaseid. Kõik need loomad on väga julged. Orav tuleb otse käest pähkli võtma ja kui käsi on tühi, siis proovib hambaga näpuotsa, kas see järsku pähkel ei ole. Mõnikord on see proovimine päris valusavõitu. Tihane näkib ka otse peo pealt, lähevad vahest sul peol

veel kaklemagi! Jänesed on armsad, aga nende käsi ei käi just eriti hästi: linnaisad käivad parki jänesejahile - ilma koerteta, kuid saak on hää sellegipärast. Tiigid ja jõed on täis parte, käivad nii kodupardi moodi, kuid lendavad päris nagu metspardid kunagi. Nende seas on ka põgenikke zoost, väga ilusaid omapäraseid linde, kuid teiste jaoks on nad "omad".

Ilmad on meil narrid. Veel 2. jaanuar oli ilus päikesepaisteline päev 12° C sooja. Siis paari päeva pärast tuli talv ilusa lumega ja püsis kuni jaanuari lõpuni. Nüüd on ilm kole muutlik: vahel on niiske ja soe, vahel külm. Täna on eriti vastik. 1-2° sooja, kuid kole niiske ja on võimatult külm, tugev tuul, vahel paistab päike, vahel sajab vihma. Eile kella 7-8 vahel sadas suurte kergete helvetena lund. Juba kell 10 sadas tihedat jämedat vihma.

Nii käib siis sinne olemine. Hiljuti oli siin Faschingute ajajärk. Leipzigi on nad vist tagasihoidlikumad. Mina igatahes ei käinud neid vaatamas, olin väsinud ega olnud ka aega. On öieti veidi kahju, et ei näinud, kuidas "deutsches Volk" lõbutseb. Münchenis on see asi laialdasem ja hoogsam (vaadake Münchener Illustrierte Nr. 5). Altma kirjutas, et käis vaatamas seda nalja, kuid suurt ei meeldinud.

Nüüd on mu uudised vist kõik otsas. Palun kirjutage, mis uudised teil on. Oli kuulda, et instituudis pidi üks perekonnainimene juurde tulema? Keegi lubas mulle ka sagedamini kirjutada, aga eks see tea seda ise.

Terviseid teile kõigile [allkiri].

Leipzig 20.02.37.

Äärele: Edaspidi katsun ka teile tihedamini kirjutada.

Leipzigi teated nr. 4

Armas füüsika instituut! Teil hakkab juba mõne päeva pärast suvi kätte jõudma (ma mõtlen suvine vaheaeg). Siin käib aga töö täies hoos ja seda veel edaspidi terve kuu aega. Ilmad on aga päikesepaistelised ja kuumad. See studeerimine ei taha ühtegi minna, pea on kuumusest segane. Minul on aga nädala pärast ettekanne seminaris: "Tiefste Temperaturen, magnetpolarische und optische Effekte". Õnneks on kõik valmis loetud. Töötan praegu ikka hommikupoole ööd. Päeval magan ja jalutan. Ega sakslased ise ka sellele kuumusele minust paremini vastu

ei pane, aga oma semestrite korda nad ei mõtlegi muuta. Imelik rahvas selles suhtes küll.

Muide erilisi uudiseid ei ole. Heisenbergist sai naisemees juba kuu aega tagasi. Korraldasime temale ka "poiste õhtu". Oli kena õhtu, sai palju nalja tehtud. Õhtul oli ka üks külaline väljastpoolt: Gentner Heidelbergist. Tema jutustas meile ennem, päeval Li 17 MeV kvantidest ja katsetest nendega.

Nagu "Leipzigigi Teadete" toimetus varemalt juba lubanud vastavate sisseseedete muretsemisel oma "Teated" illustreerida, siis püüab ta seda seekord juba täita. "Teadete" nr. 4 on nimelt illustreeritud. Siin olgu seletused illustratsioonidele toodud.:

Pilt nr. 1. Leipzigigi ülikooli peahoone portaal (asub)

Pilt nr. 2. Sissekäik füüsika instituuti (.....)

Pilt nr. 3. Heisenberg on tulnud autoga loengule, jätnud auto teine poole tänavat surnuaia müüri varju ja nüüd sammub üle tänava instituudi poole.

Pilt nr. 4. Heisenberg tõuseb maja trepile, tuleb seminari koosolekule (seekord jala).

Pilt nr. 5. Prof. Hundi assistent Siegfried Flüge soomlasega vaidlemas seminariruumis (soomalne on pildilt ära jäänud).

Pilt nr. 6. Leipzigigi ülikooli raamatukogu portaal (Beethovenstr.), selle vastas asub kontserdisaal "Gewandthaus".

Pilt nr. 7. Raamatukogu suur lugemissaal.

Pilt nr. 8. Reichsgericht; pilt nr. 1. Neuer Rathaus (torn kuulub ka temale).

Pilt nr. 10. "Europahaus" - Leipzigigi kõrgeim maja, asub Augustospl. paremal pool olev maja on "Kunstakademie".

Pilt nr. 11. Sächsische Schweizis kalju "Lilienstein", mis asub "Königsteini" ümbruses. Tegin nimelt väljasõidu nelipühäl ilusasse Sachsische Schweitzi, päris kaugele. Ta on tõesti looduslikult väga ilus.

Prof. Hundist, Hoffmanist jne. minul on ka negatiivid, kuid alavalgustatud. Instituudi ruumid on õudselt pimedad ja eriti veel nüüd, kui puud on lehes. Flüget sain võtta, ta oli ikka lagedal, muidu ruumi kes-

kel. Minu 2,8 optika ja 28 Sch. filmi 1/10 sec. juures ei anna siiski soovitavaid tagajärgi. Oma aparaadiga olen muidu väga rahul: teeb hääd pildid. See on Welta kamera tüüp "Perle" Zeissi Tessariga 2:2,8 compur 1 sek - 1/400. Foto materjal on ju siin odav ja pildistada võib sellepooles, kuid ilmutamine ja kopeerimine eriti maksab lihtsalt võimatut raha. Üldse on Saksamaal töö kole kallis. Käekell oli minul rikki läinud. Kaalusin tükk aega, mis ma teen, kas anda see parandada ja maksta 5 RM selle lõbu eest või osta uus 3 RM eest ja lasta 2 RM eest vana kell Eestis parandada. Oleks sama maksuma läinud.

Ma hakkan siit Eesti poole liikuma juuli esimestel päevadel läbi Berliini - Stettini ja laevaga Tallinna. Tartu tulen vist alles sügisel vaatama. Muide jään vist Tallinna hr. Kilksoniga. Nii et ma pean teiega juba jumalaga jätma. Kuidagi kahju on. Nii armsaks, koduseks oli minule instituut saanud. Kuid esialgu ma arvasin, et saan teie külaline vahetevahel olema, kui just mõni röntgenivõte teha on või midagi sellist, loodan, et teie minule seda ei keela. Päris teoreetikuks mina ka ikka ei viitsi hakata.

Seekord on minu uudised jälle otsas. Nägemiseni. Soovin teile kõigile hääd suvepuhkust!

Teie [allkiri]

h-ra prof. Vilipile suur aitäh kirja eest.

Leipzig 25.05.37.

Lisa korrektuuris.

Äsja on ilmunud üksikasjalik ülevaade W. Heisenbergi tegevusest ja tema õpilaskonnast:

Hrgs Ch. Kleint und E. Wiemers,

Werner Heisenberg in Leipzig 1927-1942.

Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Mathematisch-naturwissenschaftliche Klasse, Band 58, Helf 2, Akademie-Verlag, 1993.

Kahjuks pole E. Metsa Leipzigi stažeerimise aegne W. Heisenbergi õpilaskonna loend täielik, nii et selles ei tule esile ka tema nimi.

WOLDEMAR MASINGU KIRI TEADUSAJALOO ÜRIKUNA

Maailmamainega seismograafide ehitaja Hugo Masingu (18. 03. 1873 – 2. 11. 1939) 120. sünnipäevale pühendatud teadusajaloo päeva ettevalmistamisel ülikooli ajaloo muuseumis (koos Tartu seismoloogiaajaama juhataja Olga Heinalooga) süvenesid kontaktid Hugo Masingu poja Woldemar Masinguga, kes praegu elab Saksamaal Wetzlaris. Woldemar Masing on sündinud 15. 11. 1910. a. St. Peterburgis. 1930. aastate algul, kui H. Masing haigestus, hakkas Tartus tema teaduslikke aparate tootva töökoja äriasjadega tegelema poeg Woldemar. 1939. a. oli perekond baltisakslaste ümberasumise käigus sunnitud Tartust lahkuma. Sama aasta 2. novembril suri H. Masing tollases Gotenhafenis (nüüdses Gdynias).

Oma kirjas (12. 11. 1992) pr. Olga Heinloole kirjeldab Woldemar Masing oma elu- ja töökäiku Saksamaal Teise maailmasõja ajal ja pärast sõda, kui ta muuhulgas püüdis taastada ka Golitsõn-Wilipi tüüpi (H. Masingu poolt ehitatud) seismograafide tootmist Saksamaal.

Järgnevalt esitame kirja väikeste kärbetega.

Marje Raudsepp

Wetzlar 12. 11. 1992

OBERING WOLDEMAR MASING VDI

Sehr verehrte liebe Frau Heinloo,

[--]

Mit besonderem Interesse habe ich im "Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi II" den Aufsatz über das Lebenswerk von Prof. J. Wilip von P. Prüller gelesen: TÜ füüsika professor J. Wilip pedagoogina ja seismoloogina.

[--]

In der Arbeit von Herrn P. Prüller wird Prof. Wilip besonders als Seismographenkonstrukteur gewürdigt. Die eigentliche ingenieurmäßi-

ge Konstruktions- und Entwicklungsarbeit meines Vaters, Hugo Masing, wird aber mit keinem Wort erwähnt.

Hier muß ein Unterschied gemacht werden zwischen einem gedanklichen und tatsächlichen Aufbau einer Aufgabenstellung bis zur Fertigstellung der technischen Konstruktionszeichnungen, der Arbeitspläne, der Muster- und Seriengeräte. Es ist immerhin ein weiter Weg von einem Blatt Papier mit Formeln, eventuell auch mit einigen Federskizzen, bis zum fertigen Seismographen in technischer Vollkommenheit.

Die technische Vollkommenheit und Präzision, nicht zuletzt das Design, machen es erst möglich, ein Gerät weltweit zu vertreiben, soweit andere Voraussetzungen erfüllt sind. Zum Beispiel müssen die Gestehungs- und Vertriebskosten in einer annehmbaren Größenordnung liegen, damit der Kaufpreis vom Käufer akzeptiert werden kann. Das setzt eine wirtschaftlich durchdachte Fertigung und Organisation voraus.

Eine theoretische Idee gewinnt erst an Bedeutung, wenn sie in die Praxis umgesetzt ist, möglichst in der Form, wie es Hugo Masing gemacht hat. Er hat die Seismographen weltweit vertrieben. Über diesem Weg ist Prof. J. Wilip in Fachkreisen bekannt geworden.

Objektiv dürfte es nicht ganz richtig sein, nur von Wilip-Seismographen zu sprechen. So heißt es es nämlich im besagten Artikel von P. Prüller.

Hugo Masing hat seine technische Konstruktion der Golicyn-Seismographen vollkommen umgearbeitet und dabei Verbesserungsanschläge von Prof. Wilip berücksichtigt. Diese waren in der Hauptsache:

- a. Temperaturkompensation beim Vertikalseismographen
- b. Hermetischer Abschluß beim Vertikal- und Horizontalseismographen mittels Spiegelglas-Metallverdeck von der Außenluft.
- c. Feste Verankerung der Seismographen-Grundplatte mit dem Betonpfeiler.
- d. Für die Erzielung einer langen Eigenperiode beim Vertikalseismographen von 12 sec – diese Periode mußte über und unter der 0 – Ruhelage genau einstellbar sein – wurde eine dritte kurze Spiralfeder mit Angriffspunkt oberhalb des Pendelarms vorgesehen, ein gemeinsam erarbeiteter Vorschlag Wilip-Masing.

[--]

Wie Sie wissen, mußten die Baltendeutschen Anfang November 1939 das Land kurzfristig verlassen. Nach Deutschland umgesiedelt wurden wir mit unserer ganzen Familie. Mitnehmen konnte man nur das, was selbst getragen werden konnte. Also ein bis zwei Koffer. Ich mußte aber noch die Sachen von meinem kranken Vater und meiner kranken Schwester transportieren.

Mein Vater starb während der Umsiedlung am 2. November 1939 in Gotenhafen. Er wurde uns in Adlershorst, in einem kleinen Kreis nahstehender Bekannten, beigesetzt.

Zu der 120-jährigen Jubiläumsfeier meines Vaters in Tartu hatten Sie vorgeschlagen, eventuell im Rahmen einer Ansprache einige Worte darüber zu sagen, wie die Askania-Werke AG, Berlin-Friedenau zu den Fertigungsunterlagen der Golicyn-Wilip Seismographen, Bauart Masing, gekommen waren. Dazu Folgendes: Wie Sie aus der Rückseite des beiliegenden Askania-Prospekts in englische erschen können, hatten diese Werke ein riesiges Programm Feinmechanisch-optischer Geräte höchster Präzision. Das einzige Glied, das in dieser Kette fehlte, waren Erdbenseismographe. So waren sie an unseren Geräten interessiert. Bereits Mitte der 30-er Jahre machten sie der Firma Masing den Vorschlag, den weltweite Vertrieb kompletter seismischer Stationen zu übernehmen. Mein Vater und ich waren strikt dagegen und haben diesen Vorschlag aus folgenden Gründen abgelehnt: Natürlich waren die Askania-Werke AG, Berlin-Friedenau ein ausgezeichnet geführtes Großunternehmen mit drei Werken in Berlin und einem Werk am Bodensee. Durch eine weltweite große Vertriebsorganisation mit gut ausgebauten Niederlassungen und gut ausgebildeten Vertretern wäre die benötigte Anzahl von Seismographen auf eine Stückzahl angewachsen, die die Kapazität unseres Betriebes in Tartu weit überfordert hätte. Die Folge davon wäre die, die Askania-Werke hätte uns Versucht Mittel aufzuzwingen, um unser Unternehmen entsprechend auszubauen und zu vergrößern, evtl. zur Entlastung einen Teil der Fertigung selbst zu übernehmen. Eine wirtschaftliche Auseinandersetzung mit einem Großunternehmen, zuletzt beschäftigten sie 20. 000 Mitarbeiter, wollten wir aus dem Wege gehen, vor allen Dingen unsere unabhängige Selbständigkeit unbedingt behalten.

[--]

Noch in November, im gleichen Monat nach unserer Ankunft in Deutschland, fuhr ich zu den Askania-Werken AG, Berlin-Friedenau

und habe der Geschäftsführung meine Situation geschildert. Durch die früheren Verhandlungen und den Seismographenbau war mein Name der Direktion der Askania-Werke AG gut bekannt.

Meine Absicht war, mit Hilfe der Askania-Werke AG und eventuell anschließend mit Hilfe einer Rüstungsinspektion ein neues Werk aufzubauen. Meine Überredung zu einer Zusammenarbeit auf einem aktuellen Gebiet hoher Dringlichkeit hat genützt.

Von den Askania-Werken AG bekam ich genügend Aufträge, zum Beispiel kurzperiodige Seismische Aufnehmer für die angewandte Geophysik, für die Erschließung von Ölfeldern. (Periode des Pendels sec), auch Gruppen für das Flak-Kommandogerät für die Luftabwehr. Der Erfinder dieses komplizierten und schnellen Geräts war übrigens Ing. Papello aus Tallinn. Später kamen auch sehr gute Kontakte mit dem Askania Luftfahrtgerätewerk in Berlin-Mariendorf. Zur späteren Verrechnung durch Gerätelieferungen erhielt ich von Askania zunächst kostenlos moderne Werkzeugmaschinen, erforderlich Betriebsmittel und alle benötigten Werkstoffe. Die Arbeitskräfte mußte ich selbst anwerben bzw. ausbilden. Der Anfang war nicht leicht. Nachdem die Fertigung aber gut angelaufen war, erhielt ich Aufträge hoher Dringlichkeitsstufen direkt von entsprechenden Staatstellen, damit Vormerk-scheine für die modernsten Werkzeugmaschinen und jeden erforderlichen Bankkredit. Vorgeschrieben waren drei Kostengrößen für die Gerätelieferungen. Da ich die Möglichkeit fand in der niedrigsten Kosten-größe zu liefern, brauchte ich nach Gesetz keine Übergewinne abzuführen und konnte die Bankkredite mit der Zeit tilgen. Zuletzt beschäftigte ich 250 Mitarbeiter und mein Unternehmen bekam das Prädikat "Musterbetrieb."

[--]

Die Front rückte aber mit der Zeit näher und das mühsam aufgebaute Werk fiel in die Hände der Rußen. Ich konnte die Stadt über Feld- und Waldwege bei strengem Frost erst verlassen, als die Rußen bereits in der Stadt waren. Versprochen wurde mir zum Abtransport wichtiger Geräte und Unterlagen zu Beginn ein Eisenbahn-Güterwagen, dann ein LKW, zuletzt ein Personenwagen, der mit Achsenbruch auf der Streck blieb. Am Rande der Stadt traf ich meinen Freund, einen Lackfabrikanten mit seinem Neffen und einem Chemiker. Sie hatten eine Kalesche mit zwei Pferden und ein Reitpferd.

Auf den Hauptstraßen fuhren russische Militärwagen; auf einer Nebenstraße haben wir uns einer zersprengten deutschen Kompanie angeschlossen, kamen aber bald mit dem Feind, der schwere Waffen hatte, in Berührung und wurden stark aufgerieben. Weiter ging es zu Fuß durch verschneite Wälder. Wer zurückblieb, war verloren. Doch das alles im Telegrammstil nur in Stichworten. Zuguterletzt hatte ich mich bis Berlin durchgeschlagen. Mein Weg führte mich zum Generalkommando AKzV, (Armee Korps zur Verfügung), wo ich bereits angemeldet war. Ich hatte für die seismische Ortung der V. Waffeneinschläge vorschläge gemacht. Für die jeweilige Strecke mußte natürlich die Schallgeschwindigkeit in der Erde genau ermittelt werden. Man erreichte eine gute Ortseinschlaggenauigkeit der V2-Waffe. Das Verfahren war angelehnt an Artillerie-Schallmessungen zur Ermittlung des Mündungsknalls von Geschützen. (Bestimmung der Koordinaten einer feindlichen Batterie.) Auf diesem Gebiet hatte ich praktische Registriererfahrungen mit automatischen Schallmeßgeräten eigener Entwicklung. Übernommen wurde ich als Hauptmann; (Artillerist und W u. G - Off.). Auf dem Gebiet der seismischen Ortung arbeiteten getrennt voneinander zwei Trupps. Meine Aufgabe wäre die Arbeiten dieser Trupps zu koordinieren. Die Zeit war aber kurz, ich mußte auch auf anderen Gebieten eingesetzt werden.

Nach dem die V-Waffen Abschußstellen verloren gingen, wurde ich als Artillerist an der Ostfront Friesack-Nauen vor Berlin eingesetzt. Die Lage war denkbar schlecht. Viele Offiziere waren gefallen oder hatten sich auf eigene Faust abgesetzt. Ich bekam ein Marschbefehl, um vom Nebenhauptzeuglager Schwerin Nachschubmaterial für unser Regiment in Marsch zu setzen. Ich fuhr mit meinem Wagen und meinem erfahrenen Fahrer, gut mit Maschinenpistolen bewaffnet und hohen Vollmachtern. Das war dringend erforderlich, denn es fanden sich höhere Dienstgrade, die den Wagen beschlagnehmen wollte.

In Schwerin angekommen, suchte ich meinen alten Freund, Dr. med. F. Kienast auf. In Tartu war er Röntgenologe bei Prof. Dr. Vadi in der Marjamõisa Klinik. Auch technisch sehr begabt, haben wir oft Sonntags konstruktive Probleme gelöst, die ihn besonders interessierten und die später in unserem Betrieb gefertigt wurden.

Am frühen Morgen hörten wir lautes Kettengeräusch schwerer amerikanischer Panzer. Die Amerikaner waren in Schwerin einmarschiert und ich mußte mich in die amerikanische Kriegsgefangenschaft begeben. Alle Kriegsgefangenen, ohne Unterschied, wurden auf einer naßen

Wiese, umzäunt mit einem Zaun, durch Scheinwerfer beleuchtet und von schußbereiten Soldaten bewacht, auf ca. 2 Tage zusammengetrieben. Geregnet hat es fast ununterbrochen. Dann kamen wir in das mir schon bekannte Heeresnebenzeuglager und hatten weingstens ein Dach über dem Kopf. Die Amerikaner waren aber so anständig, und hatten uns einige Tage, bevor die Rußen in Schwerin einmarschierten, in die englische Kriegsgefangenschaft übergeben. Unser Standort war Holstein im breiten Sinn, für unsere Einheit der Ort Krummbeck. Die Engländer hatten sich in unsere Angelegenheiten nicht eingemischt. Wir behielten unsere Rang, - Orden - und Ehrenabzeichen. Gegörten zur Korpsgruppe von Stockhausen, Abschittskommando Hecker, Unterabschnitt 3., OWB und wurden in Regimenten, Bataillone, Kompanien, Züge usw. eingeteilt.

Der Ortskommandant von Krummbeck wurde, ein aktiver Major, ein äußerst angenehmer Mensch. Ich war der Stellvertretende Ortskommandant. Arbeit hatten wir reichlich. Halfen den Bauern auf den Feldern, bauten Straßen und Wege und eine sehr gute Sauna. Alle Berufe waren vertreten: So z.B. allemöglichen Handwerker, Zeichner, Mathematik- und Sprachlehrer, Professooren, Musiker, Schauspieler und Kabarettisten, Schachspieler. Für strenge Ordnung und Disziplin mußten wir selbst sorgen. Ich hatte gleichfalls sehr viel zu tun, in der Hauptsache mit dem Bürgermeister, Tildung von Beilegung u. von Streitigkeiten, Einteilung der Arbeitsgruppen. Auch Bildung verschiedener Zirkel für Mathematik- und Sprachunterricht, für Musik und diverse Vorführungen usw.

Aus der Kriegsgefangenschaft entlassen, fuhr ich auf einige Wochen zu meinen Verwandten in den Taunus. Für die Beheizung der Häuser haben wir Bäume gefällt und viel Pilze gesammelt.

Anschließend fuhr ich nach Wetzlar in das Zentrum Deutschlands der feinmechanischen und optischen Industrie mit der Absicht eventuell bei Ernst Leitz Wetzlar GmbH neu zu beginnen. Es waren große, in der ganzen Welt sehr gut renommierte Werke.

Dort traf ich die Herren Zapp und Jürgens aus Tallinn. Zapp war der Erfinder und Konstrukteur der MINOX-Camera und Jürgens der Finanzier. Zapp und Jürgens machten mir den Vorschlag in der Nähe von Wetzlar, in Heuchelheim bei Gießen, ein neues Werk für eine Fabrikation der MINOX und Zubehör aufzubauen. Dieser Vorschlag hat mich gereizt. Am 1. Sept. 1946 fing ich mit 30 Mitarbeitern an. Der Anfang, besonders in der damaligen Zeit, war nicht leicht. Doch nach

Überwindung aller Schwierigkeiten haben wir mit einem sehr großen Erfolg und einem großen Reingewinn gearbeitet. Ich war zehn Jahre technischer Leiter des Unternehmens bis zum 31. März 1957. Als ich au**sch**ied, beschäftigte das Werk 700 Mitarbeiter. Ich ging zu Leitz, um ein wesentlich intere**ss**anteres Arbeitsgebiet aufzunehmen. Zum Abschied bekam ich eine MINOX für meine Verdienste geschenkt, auch mit den Worten: Ernst Leitz Wetzlar, GmbH ist sicherer als die Bank von England. Während meiner Angehörigkeit zu der MINOX GmbH besuchte ich zwischendurch Herrn Prof. Dr. W. Hiller in Stuttgart. Er war Direktor des Württembergischen Erdbebendienstes und Präsident der Internationalen Seismologischen Gesellschaft. Seine Arbeitsräume und die Erdbebenstation befanden sich in der ehemaligen Villa von Reizenstein. So wurde Prof. Hiller mein väterlicher Freund. Wir hatten einen sehr guten Gedankenaustausch und ich freute mich immer wieder unsere Seismographen gepflegt und im allerbesten Zustand arbeiten zu sehen.

Nun traten die Askania Werke AG, Berlin-Friedenau erneut an mich heran, um eine Lizenz zum Bau der Seismographen nach Golycin-Wilip-Bauart Masing von uns als Hersteller zu erwerben. Da ich kein eigenes Werk mehr besa**ß**, auch fehlten die Mittel ein solches neu aufzubauen, war ich mit diesem Vorschlag einverstanden. Ich habe neue Konstruktions- und Fertigungszeichnungen erstellt, Arbeitspläne und Justieranweisungen ausgearbeitet. Später habe ich auch den Askania Werken AG bei der Fertigung, insbesondere aber auch bei den Justierarbeiten geholfen. Es wurden auch einige Stationen von den Askania Werken AG ausgeliefert.

Zur Registrierung der Atombombenzündungen wurden dann aber mit einem großen Aufwand an Wissenschaftlern und Ingenieuren neue Seismographentypen entwickelt, um Aufzeichnungen von Atombombenexplosionen zu registrieren. Heute, in der Zeit der Elektronik, sind solche Geräte einfacher zu entwickeln. Von USA wurden auch einige Seismographen kostenlos an Erdbebenstationen geliefert, um als Gegenleistung enterprechende Aufzeichnungen zu erhalten.

[--]

Ihr

Wold. Masing

WOLDEMAR MASING'S LETTER AS A DOCUMENT OF THE HISTORY OF SCIENCE

Marje Raudsepp

S u m m a r y

The author of the letter published in this collection Woldemar Masing (born on Nov. 15, 1910) is a son of Hugo Masing (18.03.1873-2.11.1939), an internationally known precision mechanician.

W. Masing set up his own firm, Hugo Masing Manufactory of Scientific Instruments in Tartu which operated in 1920-1939. Seismographs, which were used in the largest seismological stations of the world, made up a part of the production of his enterprise.

In his letter, written on Nov. 12, 1992, Woldemar Masing recalls his life and work in Germany during and after World War II where he, among other things, tried to continue the construction of his father's seismographs.

JAAN TÕNISSONI KIRI PEETER SPEEGILE*

Tööstuse 7, Tartu
Estonia.
13. mail 1938.

Väga austatud hra Doktor.

Teil tohiks olla raske mõista, nagu minul ei oleks kerge seletada, miks mina alles nüüd kasutan võimalust, et Teile kirjutada.

Nii mitu korda olen juba asunud Teile ütleva tänu Teie oma teaduslike tööde, kui ka muu rikkaliku kirjanduse saatmise eest. Eriti kui tulid Teie huvitavad saadetised ühistegelise kirjandusega hr. Ed. Riismani kaudu, võtsin ette väljendada Teile oma tõsist tänu. Ja kui sain Teie sõbraliku kirja 13. nov. 1935 lahkete nõuannetega Ilmar Tõnissoni stuudiumi võimaldamiseks Ameerikas, siis alustasin juba kirja.

Et kõik need kavatsused on jäänud katki, seks on põhjuseid mitmesuguseid. Peapõhjuseks on vahest, et mina olen elupäevad olnud halb kirjade kirjutaja. Ainult kui just hädapärast vaja, olen kirjutamisega hakkama saanud. – Kuid ei puudu ka teisi põhjusi. Nii olin varemil aastail alati nii rakkas, et vaevalt leidis silmapilku, kus võisid mõelda asjadele, mis ei ole just hädalikud. Viimasel ajal 1933. a. saadik on jälle lugu olnud überpööratud. Isegi sõprade toetusel avanenud võimalused tööks ülikoolis ei oleks takistanud sidet pidamast teistega kirjavahetuse teel. Puudus aga vajalik taju selleks. Iseäranis 12. märtsist 1934 tekkinud poliitiline olukord sunnitud “vaikiva olekuga” ei võinud õhutada mõttevahetusele, kui ei tahtnud teisi tülitada pessimistliku kurtmisega.

Need on üldlikud põhjused, mis ei ole lubanud mind oma kohust täita kirjavahetuses isegi vastastikkuse alusel. Nüüdki ei põhjustaks üldine olukord, nagu ta välja kujunenud, vaikimise katkestamist. Ometi ei tohi igavesti reservi jääda, kui ei taheta võtta enesele vastutust ka

* Politoloogiadoktor, sotsiaaldemokraat, elas aastast 1905 USA-s, aitas pärast Teist maailmasõda saavutada Eesti Vabariigi tunnistamist USA poolt.

ligema tuleviku eest. Vähemalt niipalju kui lubavad olud, peab katsuma kaitsta oma veendeid.

Loomulik on aga nüüd, kus tuleb teataval määral loobuda passiivsusest, astuda ühendusesse vähemalt nendega, kes seni niipalju sõbralikkust ilmutanud.

Eriliseks põhjuseks, miks ma Teile nüüd kirjutan, on aga kuuldus, et Teie koos teiste Ameerika eestlastega tulete tänavusele üldisele Eesti laulupeole. Peaks see kuuldus tõestuma, oleks minu tungivaks sooviks, et meie siin isiklikult kokku saaksime. Kui Teie saaksite ka Tartu tulla, siis paluksin Teid oma abikaasaga või poegadelega lahkesti minu perekonna külaliseks olla. – Kuigi ma suvel pean tervise paranduseks Kuressaare muda kasutama, siiski tahan Välis-Eesti Kongressi ajal end vabaks teha. – Pealegi kavatseb osa minu perekonnast suvel Tartu jääda. Poeg Ilmar on ülikooli stipendiaadina juba teist aastat Londoni ülikoolis, tuleb aga naisega suveks Tartu.

Nii oleks armas, kui Teie võiksite meil peatuda.

Teiega kokku saada oleks minul sisemiseks vajaduseks. Teie võite arvata, et 32 aastat, kus meie ei ole teineteist näinud, on minust teinud vana mehe. Kuid aastate härmatis ei ole suutnud sumbutada nooruspäevade huvisid. Need on aga meil mõlemal olnud mitmeti ühised. Kuigi meil on olnud vastuolusid ja lahkarvamisi teede ja vahendite poolest, sihid on meil olnud suunatud Eesti paremale tulevikule.

Seda enam oleks nüüd meil omavahel kõneleda niihästi sellest, mis olnud, kui ka sellest, mis tulemas.

Nii ei hakka ma enam kõnelema sellest, mis südamel, vaid jään Teid ootama.

Teid ja Teie perekonda südamliselt
tervitades

Teie

J. Tõnisson

M ä r k m e d

eeltoodud Jaan Tõnissoni kirja kohta adresseeritud
mulle ja dateeritud 13 V 1938

Tõnisson seda kirja kirjutates oli avalikult küll veel vaba, kuid oluliselt aga juba n.n. kodu-aresti all. Lihtriides salapolitsei ametniku alalise valve all ja seda muidugi isevalitsejaks hakkanud Pätsi korraldusel.

Tõnisson aga ei põgenenud, ega mõtelnudki seda teha. Ta võis arvestada, ja see küll ainult minu oletus, mitte aga **tõendatud** asjaolu ettetoomine, et kui Päts põgenemise asemel laseb ennast arreteerida sissetunginud venelaste poolt, mis siis mitte ka tema, Tõnisson ei lase seda teha endaga, sest et ta ei ole ju mitte vähema tähtsusega Eesti rahva ajaloo hilisemas järgus kui Päts.

Mõlemad, Päts ja Tõnisson, võisid küll naiivselt uskuda, et Stalin, kuigi harimatu ja sootu toores, ei julge neid siiski tappa ja lepib nende vangistamisega ning vahi all pidamisega mõnes kaugemas Venemaa päratumas nurgas, kust neil pärast Stalini "peatset" langemist tuleb võimalus tulla tagasi Eestisse, kas jälle selle üle valitsema ehk vähemalt elama erus n.n. "vaikival ajastul"...

Jättes eeltoodud oletused selleks mis ta väärt on, ma pean asjaoluliselt märkima, et ma 1905. a. lõpupäevil põgenesin Tartust, kuhu ma enam tagasi ei saanud pärastisel ajastul kuni tänapäevani 1965. a.

Minu Eestis olemise ja võitlemise ajastul oli mul Eesti avalikkude tegelaste hulgas neli tigidat vastast - minu "mahategijat", nimelt: Tõnisson, Päts, Hindrei ja Martna.

Tõnissoniga tuli vastastikku lugupidamise leping. Saime jälle headeks sõpradeks, nagu varemalt, näiteks, kirjutates üheskoos 1902. a. Balti Saksa mõisnikkude maapäeva poolt koostatud maahindamise eelnoõ arvustamist saatmiseks Vene Põllutöö ministrile Peterburgis.

Päts oli viimaseks arvatavasti valmis minuga leppima, aga missuguse hinna eest! Ta eluloo kirjutajad - neid oli arvult kolm - kirjutasid mulle ja nõudis et ma tunnistagu, et Päts Eesti avalikkude tegelaste hulgas olnud "esimene", kes nõudnud Vene valitsuselt Eesti rahvale autonoomse riigi õigust. Seda tõendada ma muidugi ei saanud, sest see oleks ju olnud ajaloo võltsimine. Päts aga ei andestanud mulle mu äraütlemist ta eluloo meistertajatele. Ta jäi eluaegselt mu vaenlaseks - ehk kui pehmelt öelda - vastaseks.

Minu pärastise suhtumise Tõnissoni ajaloolisse tähtsusesse on väljendatud mu kirjutuses koguteoses "Jaan Tõnisson Töös ja Võitluses" ta 70 sünnipäeva puhul, Tartus 1938. a. 611 lhk. Selles on minu kirjutus lehekülgedel 324-329, mida lõpetan kinnitusega Tõnissoni kohta:

"Seisan vaimus aukartusega ta kangelaskuju ees,
saluteerides teda kui suurt Eesti rahva juhti, riigimeest
ja Eesti suveräänse riigi loojat."

Lisatõestuseks mu lugupidamisest Tõnissonist on mu kirjutus pealkirjal "Mälestusmärkmed sündmustest Tartu Suurturul ja selle ümbruses tänavatel 12 XII 1905," "Meie Teest," nr. 9 ja 10 – sept. okt. – 1957, lhk. 161 ja 162 ja A. Kuusbergi kirjutus lehekülgedel 162-164 sama "Meie Tee" numbris.

Oma kirjutuse teksti lõpul ma tunnustan Tõnissoni tegevuse ja võtluse positiivseid ja originaalseid juhthüüdeid: **omaabi ja ühistöö**, ja ta võitlust eestlaste venestamise ning saksastamise vastu, lõpetades mu kirjutuse temast kinnitusega.

"Tõnisson oli suur Eesti rahva juht ja riigimees, kes elab edasi meie rahva ajaloos."

Peeter Speek

EESTI RAHVUSLIKU ÜLIKOOLI

30. AASTAPÄEVAKS*

A. Mathiesen

Aeg möödub liiga kiirelt, aastad veerevad aastate järel ning sündmused, mida meie ootame, ei jõua oma arenemiskäigus neile järele. Neile aga, kes ainult sündmuste ootamisele oma elu rajanud, kes sündmuste käiguga aega möödavad, neile tundub ajaratas liiga aeglaselt liikuvat. Kellel on siin õigus? Liikumise kiirusest saame ülevaate, kui jälgida suudame, kuivõrd kiirelt horisondil olevad asjad meile lähenevad, ei ole aga neid, siis on ja jääb ikkagi õigemaks vahendiks pilku tagasi heita ja jälgida esemeid ja nähteid, mis meist mööduvad. See on, mida teevad rahvad, mida teeb üks üksik rändaja, kes verstaoste jälgib, neid loeb, peatub ja silmitseb, vahel ka põselt higi pühib, kui teekond raskeks muutub. Seda oleme vist teinud kõik, kui noorpõlves läheme linna või siis kirikukülla sammusime. Ja kui hää oli, kui võimalus oli neid tulpi näha, kui need olemas olid. Ka rahvaste elus on õnnelikud need, kes selliseid tulpi omavad, milliste juures võimalik on seisatada. Ühele sellistest tulpadest oleme jõudnud neil päevil: 1. detsember on meie Eesti ülikooli sünnipäev, ja käesoleval aastal võib meie ülikool oma kolmekümne aasta tegevusele tagasi vaadata, olgugi et viimased kümme aastat on ülikooli tegevus kodumaa okupeerimise puhul võõraste võimude poolt omanud sellega ühtlasi ka võõrapärase ilme. Tartu Eesti ülikooli vaim ja hing aga elab ja kandub paguluses viibivate kaaskodanikkude kaudu meie tulevasele põlvele edasi. Kolmkümmend aastat ei ole tähtpäevaks, mida tavaliselt välja tõstetakse, kuid käesoleval juhul, viis aastat tagasi, kus Tartu ülikool oma 25. aastapäeva pühitsema pidi, oli meie rahvas kõik liikvel ja laiali; paljud veel sõjakeerises ja ei olnud võimalik ühiselt selle tähtsama teetulba juures peatuda.

Ülikooli aastapäev ei ole vaid ainuüksi akadeemilistele kodanikkudele pidupäevaks; see päev tahab olla tähtpäevaks meie laialisematele rahvakihtidele, see on pidulikuks sündmuseks olnud kogu meie rahvale. Ja seda tahab see päev olla ka praegu ja vahel

* Torontos 1. dets. 1949. a. Eesti rahvusülikooli 30. aastapäeva puhul peetud kõne.

veelgi suuremas ulatuses kui enne, sest nii mõnigi asi, mis enne normaalse elu kestvusel jäi kahe silma vähele, see kerkib nüüd pagulaspõlves ikka rohkem ja rohkem esile. Nüüd on vajadust ja ka võimalust rohkem tagasi pilku heita, paljudel on võimalusi oma koduseid olukordi võrrelda väliste omadega ja ikka rohkem ja rohkem selgub seejuures kodune asi. Olgugi et Eesti on praegusel ajal okupeeritud ja ühtlasi on ka okupeeritud Tartu rahvuslik ülikool, meie armas *Alma Mater*, kuid selle ülikooli poolt loodud mõtlemisviis ja vaim püsib ka sealpool raudriiet inimeste hingedes vaikse lõkendava tulena ja kuigi nemad piiratud on rääkimises, siis ei suuda ükski võim neilt võtta nende mõtlemist, nende kriitilist suhtumist elunähetesse, võrdlustahet oleviku ja mineviku vahel, põhjuste ja tulemuste analüüsi vajadust ning piirjoone tõmbamist hää ja kurja vahele. See on see teadlik suhtumine elunähetesse ja sellest olenev ilmavaade, millele seltsib ühtekuuluvuse tunne, tahe midagi loovat püstitada, tõe eest välja astuda ning omakssaanud aadetele truuks jääda. See on see vaim, mis ülikooli kaudu kandus koolide, seltside ja kodude kaudu laialisematesse kihtidesse; see on see vaim, mis praegugi elab ja levib meie laialipaisatud pagulashulkade kaudu, vaim, mida leidub meis igas, kas vähemas või suuremas ulatuses, vaatamata sellele, kas oleme ülikooli kuuldesaalides viibinud või ainult kaudset sidet ülikooliga omanud. Paljud meist kannavad seda vaimu ja tungi tõe ja õiguse järele ning noorte kaudu levitavad rahvuslikku särtsu ebateadlikult ja praegugi vist nii mõnigi tahaks minult küsida, et kas see tõesti nõnda on lugu selle **Tartu vaimuga** olnud, või on see midagi muud. Jah, see ongi see Tartu vaim ja väga suures ulatuses.

Kui kirik ja kool on andnud meie rahvale suuna, lootuse ja usu arendamiseks, ja kodune miljö, kodukoht, kodumets ja põld, vanemad ja õed ning lähedased omaksed on andnud meie rahvale tõuke meie armastustunnetuse arenemiseks, siis on see meie rahvuslik ülikool Tartus olnud selleks, mis meie rahvale on andnud aluseid teadlikult suhtuda elusse, elunähetesse, loodusesse, sündmustesse ja sündmuste tulemustesse, kriitilise pilgu arendamiseks ning palju võimalusi silmaringi laiendamiseks, tahet uute tõdede avastamiseks ning võimaluste selgitamiseks elutingimuste parandamise suhtes kogu rahva kui terviku huvides. Tartu ülikool tema reorganiseerimisel endisest tsariaegsest ülikoolist pidi esijoones muutuma rahvuslikuks ülikooliks. Endises Tartus asupaika leidnud Vene-aegses ülikoolis oli vaid üks viies osa üliõpilasi eesti rahvusest, kaugelt üle poole olid

venelased. Loenguid peeti peamiselt vene keeles, mõnel erialal oli lubatud ka saksa keelt kasutada. Kuigi Rootsi kuninga poolt asutatud ülikool pidi olema Baltimaa rahvaste huvides, siis seda ei saanud öelda viimase aja Vene-aegse ülikooli kohta Tartus. Kuid ka sellest ülikoolist valgus seltside ja ülikooli juurde kuuluvate asutuste kaudu siiski vaimuvalgust ka meie rahvale. Kõik see pidi saama eesti rahvusliku ülikooli rajamisega teise ilme. Õppetegevus tuli rajada eesti keelele, mida teostati samm-sammult. Kutsuti ellu palju uusi õppekohti, mis olid eesti keele, kultuuri ja meie maa, meie looduse ja meie loodusvarade uurimisele ning omapärasuste selgitamisele pühendatud. Kuid mitte ainult emakeele tarvitusele võtmine ja ka mitte üksi rahvusliste teaduste jaoks õppekohtade loomisega ei muutunud ülikool rahvuslikuks ülikooliks. Siin oli veel midagi muud ja rohkem kaaluvat: see oli side rahva ja ülikooli vahel. See, mida siin öelnud olen, see kõik selgub kõige paremini Tartu Ülikooli seaduse § 1 järgimisest; seadus, mis 1925. a. meie seadusandliku asutise poolt kehtima pandi ja kus iga paragrahv omaette küllalt läbi kaalutud ja sõelutud oli. See paragrahv on sõna-sõnalt järgmine: "Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ülesandeks on: edendada üldist ja eriti Eesti elu käsivat teadust; anda kõrgemat teaduslikku haridust; viia teadus rahva keskele; ettevalmistada riigi ja rahva tööle tarvilikkude eriteadmistega varustatud asjatundjaid." Õige sageli on kuulda rühmitust rahvuslike ja üldiste õppeainete ja õppetoolide suhtes. Vastuvaidlemata sellised teadused, nagu meie ajalugu, emakeel, meie muinsusteadus, rahvaluule ja etnograafia, on meie rahvuslikud teadused, kuid seda on väga suurel määral ka rida teisi. Kodumaa oludele on rajatud väga suures ulatuses geoloogia, zooloogia ja botaanika, mullateadus ning põllumajandus, metsateadus ja isegi keemia ei ole saanud sellest mööda, et mitte jätta tähelepanemata meie maapõue väärtuste omapäraseid olukordi, nagu näiteks seda oli meie põlevkiivi, fosforiit, lubjakivid ja radioaktiivne meremuda. Sama lugu on paljude õigusteaduse rühma kuuluvate õppeainetega. Kuidas aga mõista sõnu, et teadust tuleb viia rahva keskele. Kas see on vaid muude seas lendulastud väga soov, mida vaevalt suudeti teostada? Ei. Ülikool oli kogu aeg teadlik, et selline kohustus temal lasub. Selleks korraldati eriloenguid, millest võisid vabalt kõik osa võtta. Selleks andis ülikool oma ruume kasutada seltsidele aastapäevade ja kongresside korraldamiseks, mis taotlesid samu ülesandeid nagu ülikoolgi. Ülikooli juurde võimaldati ellu kutsuda rida akadeemilisi seltsi, kus toetajateks liikmeteks oli isikuid

ka väljastpoolt ülikooli ja nende seltside abil peeti ka tihedat kontakti meie rahvaga. Olgu siin nimetatud Akadeemiline Põllumajanduse Selts, Akadeemiline Metsa Selts, Loodusuurijate Selts, Emakeele Selts, Õpetatud Eesti Selts jne. Kuid siiski kõige tihedam kontakt meie rahva ja ülikooli vahel toimus ülikoolist maale laiali siirduvate noorte teadusmeeste kaudu; olid need siis pastorid, kooliõpetajad, arstid, agronomid, loomaarstid või metsateadlased, ja igaüks neist viis ülikoolist lahkudes midagi omaga kaasa. Viis ühtlasi kaasa taht selgitada neid probleeme, mis stuudiumi ajal üles kerkisid ja milliste le veel täielikku vastust ei leitud. Viis kaasa tahte süveneda meie rahva ellu, loodusse, tööstusse ja leida nii ühel või teisel alal parandusi ja täiendusi. Teadust võib üks või teine isik suurema või vähema tõukega suunata, kuid igakülgne asjade valgustamine nõuab sageli mitmeid generatsioone, koostööd aastakümnete vältel. Teadust rahva keskele viies avaneb ka võimalus rahva hulgast kaastöölise leidmiseks. Ja ka mitte üksi teadus ja teaduste levitamine ei teinud Tartu ülikooli rahvapäraseks. Ülikool oli oma struktuurilt kollegiaalne asutus, kus koosoleku juhatajal oli õigus vaid hääle pooleks langemisel oma otsustavat sõna öelda, või siis äärmisel juhtumisel otsuse täitmist edasi lükata, kuni kõrgemalseisev instants oma seisukoha oli asja kohta avaldanud. Ei tea, et ülikooli-valitsuse või ülikooli nõukogu koosolekul rektor sellist õigust oleks kasutanud. See kollegiaalne otsustamine ja arutamise viis mõjus kaasa, et osati lugu pidada üldsuse soovidest ja et üks üksik pidi siiski alistuma üldsuse arvamisele. See kandus ka ülikooli juures töötavatesse seltsidesse ja organisatsioonide tegevusse. Inimesi tasandati, ühise asjaajamise viisi puhul kõrvaldati nii mõnigi konarlikkus ühe või teise juures, õpiti üksteisest lugu pidama ja üldist korda austama. See süsteem ei lase kerkida enesearmastavaid juhte, kes üldsuse soovidega ei arvesta.

Kui kahju, et Saksamaa kapralid ei olnud sellise korraga harjunud, siis oleks maailmas nii mõnigi pahe tulemata jäänud. Ja ka sellest kandus nii mõndagi maale laiali. Olen teadlik, et meie iseseisvuse ajajärk ülikooli elus oli siiski liiga lühikene selleks, et nii mõndagi endisest põlvnevat meie rahvale võõrapärast traditsiooni üliõpilaste elust oleks suudetud kõrvaldada, et üliõpilasi ja seega ka ülikooli rahvale lähemale viia. Kuid kindel tahe ja suund selleks oli.

Rahvuslikuks muutus Tartu ülikool ka sellel teel, et võimaldati ülikoolis õppetööst osavõtmist kõigile, kellel selleks vähegi himu oli. Et võimalust anda ülikooli pääseda, selleks korraldati õhtukeskkoole,

peeti kursusi ja kui siis küpsustunnistus oli saavutatud, oli sellega ka ülikooli uks avatud. Vaesematele ülikoolis õppimine oli ka võimaldatud; neid vabastati õpperahast, määrati stipendiume, võimaldati mõnesuguse tasulise töö leidmist. Sarnane vastutulek on hiljem vahel terava arvustuse alla võetud. Arvati, et ülikooliga noored eemalduvad tegelikest elust, et ei ole küllalt meil töökäsi leida, et isegi on vaja Leedumaalt suvetöödeks tööjõudu palgata. Kuid paljugi etteheidet on lendu lastud ilma analüüsita. Tõesti üliõpilaste arv kasvas meil eriti esimestel aastatel, kuid see ei olnud mitte normaalse aja nähe. See on igal pool pärast sõja-aastaid. Seda näeme siingi Kanadas, kus sõja vältel ülikooli pääsemine oli kas aineliselt raskendatud või siis sõjaväes teenimise puhul takistatud. Siin veteranid, meil omal ajal õppursõdurid, ja neid ei olnud vähe. Nende suhtes oli Eestil kohustusi ja väga paljudest on saanud tõsiseid töömehi paljudele aladele. Hilisemal ajal, alates juba 1926. aastast, kahanes üliõpilaste arv märksa ja elu oleks selle ilma mingisuguse surveta päris normaalsele tasemele viinud. Ülikooli rajamisel oldi kindlas arvamises, et ülikool ei ole vaid riigiametnikkude ettevalmistamiseks ja et iga ametkond ise püstitab oma erinõudmised kohtadele isikuid määrates, kusjuures ka valiku võimalus peaks olema. Juhul aga, kui lõpetajate arvu piiratakse kohtade arvuga või veel halvem, ülikooli sisseastujaid ühte või teise osakonda võetakse vastu vaid olemolevate kohtade arvu järgi, siis ei ole küll valiku võimalust, siis on tugevasti pidurdatud ka tung võistluseks. Vähemalt ülikooli rajamisel oldi siiski teisel arvamisel ja taheti ülikooli uks lahti hoida võimalikult kõigile, kellel selleks hariduse alal eeltingimused täidetud olid.

Üks asjaolu, mis Tartu Eesti ülikoolile teatud rahvuselise ilme on andnud, on see, et ülikooli ümberorganiseerimisest 1919. aastal on tegelikult osa võtnud siiski laiemad seltskonnakihid. Kuigi Peeter Põld koos rea lähemate kaaslastega ennastalgavalt tööd tegi väga mitme ja mitme kuu vältel enne ülikooli ametlikku avamist 1. detsembril 1919. a., võtsid tegelikult kavade koostamisest osa paljud meie muud asutused ja organisatsioonid. Võin seda vähemalt julgelt öelda põllumajandusteaduskonna kohta, kus minul võimalus oli leiduva arhiivimaterjaliga tutvuneda. Nagu nähtus, oli küsimust arutatud korduvalt agronoomide seltsi poolt; küsimust oli sõelutud Põllutöoministeeriumi ridades, mitte üksi kavade suhtes, vaid ka mõeldavate koosseisude suhtes ja kui siis augustis 1919. a. kutsed ühele või teisele isikule, keda sooviti ülikooli juures töötamas näha, ülikooli korraldava komitee poolt laiali saadeti,

siis oli see asi juba mitmelt poolt ja mitmet viisi läbi sõelutud. Tahaks arvata, et see ka teiste teaduskondade suhtes nõnda teostati. P. Põllu lähemate kaastööliste hulka õppetegevuse korraldamise alal kuulusid Jaan Jõgever, Joh. Köpp, Peeter Köpp, A. Schultzenberg, J. Sarv, N. Maim ning majanduslikes küsimustes K. Laagus. Sellel ajal tehti väga kaugeleulatuva tähtsusega otsuseid, mis ka meie ülikooli pärastisele ilmele põhjanevaks said. Üks sellistest küsimustest oli ühtekuuluvuse küsimus õppeasutiste suhtes, millised suure Venemaa oludes ja ka paljudes Euroopa suurriikides üksikute õppeasutiste eraldamises läbi viidud. Mõtlen siin endist loomaarsti instituuti Tartus, mis Vene ajal oli lahusolev õppeasutis. Põllumajandust ja metsaasjandust puhtal kujul Tartus enne ei olnud, küll oli põllumajanduse õpetamine osaliselt võimaldatud nõndanimetatud ökonoomilise õppetooli juures; nimetus, millist Saksamaal tarvitati umbes sada aastat tagasi nii põllumeestele kui ka metsameestele kui majandusjuhtidele täiendava teaduse andmise ajal praktilistes küsimustes. Ja kui kaugeleulatuva tähendusega oli kogu seda õpetust kindlal kujul koondada ülikooli juurde. Raske on paregu öelda, millised olid need põhjanevad motiivid selleks. Võiks arvata, et tahe majanduslikult vähemate kuludega läbi saada, s.o. puhtalt ökonoomsed kaalutlused ja arvatavasti ka juhtimist kindlatesse rahvusliselt suure kandejõuga ja usaldusega olevate isikute kätte anda. Kuid selgus, et sellel oli omaette veel palju ja väga palju hääd: sellega saavutati juba ülikoolipõlves meie noorte haritlaste seas ühtekuuluvuses parem arusaamine, parem üksteise tundmine, mis pärastises elus osutus väga tarvilikuks. Kokkupuutumine üksikute teaduskonna üliõpilaste vahel üliõpilaste organisatsioonides, paljudes õppeainetes ühiste kuuldesaali-de kasutamine, ühiste murede omamine, kas või mõne nõudliku õpetaja eksamite õiendamise ajal, see kõik viis inimesi üksteisele lähemale. Ja kuigi paljud nurisesid, et mõnel alal ühiste ainete kuulamisega tuleb asjata rohkem tööd teha, kui seda aine teadmine mõnel erialal nõuab, siis oli see pahe ikkagi märksa väiksem kui täielik üksteisest eraldamine. Kuid selles küsimuses on väga paljud minuga vastupidisel arvamisel. Meil viimasel ajal alustati eraldamisega. Motiivid selleks olid väga mitmesugused, millede juures aga ei jää siin peatuma. Võiks ainult põllumajanduse kohta öelda, et lätlased olid kindlas usus, et suudavad anda põllumajanduse alal rohkem, kui selle üldisest ülikoolist lahutavad ja seovad põllutöökojaga, kus mõlemale asutusele rikkalikud ruumid anti Miitavi endises lossis; mida siis veel uute tiibade juurdeehitamise teel suurendati. Kuid enne küsimuse lahendamist käis

Läti ülikooli delegatsioon naabermaade küsimuse seisu jälgimas. Eestis said nemad kindla vastuse, et ülikool siiski üldkokkuvõttes soodsamaks on. Sama oli ka Soome seisukoht, vähemalt metsateaduse osas. Kuid Skandinaavia-riikides oli vanast Saksa tüübist kindla käega kinni hoitud, süsteem, mis metsateaduse alal ainult Preisi osas püsima jäi, kuna Lääne-Saksamaal siiski juba väga palju aastakümneid tagasi metsanduse õpetamine ülikooli kasuks otsustati ja tulemus oli ka selgelt näha, kui tegelikus elus ühe või teise päritoluga tegeliku metsamehega, mõne metsaülemaga juttu vesta, või siis Lääne-Saksamaal ja Preisis ilmuvaid teaduslikke töid omavahel võrrelda ja jälgida, kus tuleb rohkem uusi ideid, uusi vaatekohti ja kaugemale ulatuvaid vaatekohti. Kahtlust ei ole, see on Lääne-Saksamaa osa, sealsed ülikoolid, mis suunaandjaks on olnud. Mina ei puuduta siin inseneri-aladega seotud küsimusi, see viiks asja liiga kaugele.

Eespool toodud vaatekohtadega tahtsin ülevaate anda mõne põhimõttelise küsimuse kohta. Olen kaugel sellest, et öelda, et meie Tartu ülikool oli juba igas asjas täiusliku ilme omanud. Kindlasti seda ei olnud veel saavutatud, seda on ka võimata saavutada, kuid tahe peab olema paremuse poole tegevust suunata, peab alati teadlik olema, et enast ei tohi ülehinnata, peab omama kindla tahte teisi jälgida, võrrelda, välisilmaga kontakti pidada ning omavahel tihedat kontakti pidada, millise vajadust meie Tartu rahvuslikus ülikoolis aru saadi ja seda igapidi soodustati. Selleks määrati välismaale teadmiste täiendamiseks iga aasta paljudelt aladelt stipendiaate, võimaldati suvekuudel õppejõududel välismaale õppereisidele minemist, korraldati kongresse, millistest ka naabermaade teadlased osa võtma kutsuti, peeti külastamise korras loenguid teistes ülikoolides ning kutsuti seal õppejõude külalisettekannetega Tartu ülikooli esinema ning välismaa kultuurieluga tutvunemiseks lubati ülikooli juures välismaalt saadud toetuste arvel ellu kutsuda sellekohaseid professuure ning lektorikohti. See ei olnud üksnes side ülikoolide vahel, vaid sellega viidi ka meie rahvast lähemale välisilmale. Ja nii mõnigi neist välismaa õppejõududest on nüüd okupatsioonipäevil agarasti üles astunud cesti rahva huvide kaitseks, nagu seda tegi Wieselgren Rootsis. Olen kaugel sellest, et kinnitada, et ka rahvuslikust põhimõttest kinnipidamisel Tartu ülikool oli juba täiusliku ilme omanud. Side rahva ja ülikooli vahel peab veelgi tugevnema. Seda on tunda andnud viimased okupatsiooniajad. Kuidas seda saavutada, seda küsimust peab meie seltskond hiljem tõsiselt läbi kaaluma. Kindel on, et ülikool ei saa vaid ühe üksiku partei või grupi või

mõnesuguse koondise käsutuses olla, vaid peab kogu aeg valvel olema majandusliste, õigusliste ning ka paljude tehniliste küsimuste valgustamisel, et see valgustamine objektiivselt, erapooletult väljaspool erakondlist või parteipoliitilist seisukohta toimuks.

Ühe partei distsipliinile alluvuse pahed on praegusel ajal kõige selgemalt silma paistmas ja ka seega kõige tõhusamad hoiatused tuleviku eksituste ärahoidmiseks. Kuidas paremust saavutada, kuidas usaldust ülikooli kui rahvusliku teadustempli suhtes uuesti täies valguses esile tuua, seda tuleb kaaluda mitte ühel, vaid paljudel. Võibolla peaks ülikool meil siiski sihtasutisena tegutsema, kus ülikooli senati koosseisu kuuluks valitud isikuid väljastpoolt ülikooli väga paljudest, küllalt kõrgel tasemel seisvatest asutistest, resp. organisatsioonidest. Sellega ei tarvitseks ülikooli autonoomsed õigused õppetegevuse korraldamise asjus siiski riivatud olla; sellise koosseisuga senat oleks vaid ülikoolile endale kasuks. Seega oleks ühe isiku mõju, nagu seda oli varematel aastatel ühe ja teise haridusnõuniku poolt ülikooli kui terviku, kui kollektiivse asutuse suhtes suunatud, kus kolektiivsuse põhimõte oli ühe või teise nõuniku poolt täiesti annulleeritud, teatud määral kõrvaldatud. Ekslik oleks, kui meie siin paguluses alustaksime kavasad koostama. Kuid silmi peame lahti hoidma ja jälgima, kuidas üks või teine asi mujal maailmas korraldatud, kuidas üks või teine hüve väljendub või üks või teine puudus ennast tunda annab. Ekslik oleks vaid, kui seda teeks vaid üks. See on küllalt tähtis küsimus, et selle üle paljud peaksid pead murdma. Mis aga puutub ülikooli suhtesse välisilmaga, siis on selles asjas katsunud praegust olukorda arvesse võttes Rootsisis ellukutsutud Eesti Teaduslik Selts üht ja teist teha. Selles mõttes on praegu ülikooli 30. aastapäeva puhul ilmumas ka koguteos, mida Selts kavatses välisilma teaduslikkudele asutustele laiali saata, et Eesti nime seal ära ei unustataks. Sellele üritusele suudame hea tahtmise juures kaasa aidata. Selle üritusega oleks võimalik välisilmale selgeks teha, et see asutis, mis praegu töötab Tartu Riikliku ülikooli nime all, on ikkagi midagi muud kui see, mis Tartus oli 10 aastat tagasi. Sõna "riiklik" annab mõista, et kui riigi juhtimine on enamlaste käes ja hariduse korraldamine on ühe partei üldsuunas olulisemaid küsimusi, siis sealt juba järgneb ka, et ülikool saab praegu vaid partei ülikooliks või kooliks olla, kust eriti soodne partei põhimõtteid laiali levitada.

Ja lõpuks pean siiski ka mainima seda, et Tartu Ülikool ei ole tahtnud ka teise äärmusse laskuda, nagu seda oli ülikoolides Saksamaal rahvussotsialistide juhtimisel, kus lähtuti sellest, et Saksamaa üle kõige

ja sakslastel ei olegi kohane kontakti pidada välisilmaga. Väga võimalik, et juhid siiski arvestasid teiste motiividega, kui nad ühel või teisel teel piirasid saksa õpetlaste sõitmist välisriikidesse.

Vist nii mõnigi tahaks küsimust püstitada, millised väljavaated meil praegusel ajal on. Ei ole poliitikamees, ei ole ka unenägu-esele-taja ega käetark. Püsin lootuses, et praegune olukord peaks varsti muutuma. Kuid lootus on väga hell asi, tema sammub kikivarvul, ja sageli võib ka eksiteele viia. Usk on vähe kindlam, ja meie usume kõik, et hää peab kurja võitma, usume, et saatus meile ja meie kodumaale armuline on ja et ükski ülekohus igavesti püsima ei saa jääda. Kuid meie oleme ka teadlikud selles, et kunagi ei ole ükski asi lõpmatuseni kasvada saanud, ei ükski puu pilvedeni ulatunud ja justkui looduse seadusel peab järgnema kas murdumine, hävinemine või pudenemine kõigele, mis on anormaalne, just nagu seda on laste poolt ülespuhutud seebimullidega. Selles oleme teadlikud, sest sellest on väga palju nähteid varematest sajanditest ja aastatuhandetest. Oleme teadlikud, et meie ei ole üksinda kannatajad, et neid rõhutatud rahvaid on väga palju, mis annab ja kinnitab meie usku, et ühine lahendus peab sündima. Oleme teadlikud, et rahva enamik nii meil kui ka mujal, ei arvesta mõnesuguse teoretiseerimisega, nagu seda püstitab enamlaste õpetus, vaid elu realiseerimisega, igapäevaste nähetega tegelikust elust, ja see räägib praeguse korra ebakindlusest kogu raudeesriide taga asuvate maade suhtes.

Meie, eestlased, rahvaarvu poolest oleme üks väikestest rahvastest, kuid ka väikerahvastel on elamisõigus ja eriti seal, kus väikerahvad end oma kultuuri ja korrektsusega maksma on pannud. Sellel alal on Tartu Ülikoolil olnud tähtis osa täita. Seda tahavad ka paguluses viibivad akadeemilised kodanikud jätkata ja loodavad siin meie seltskonna täielikule arusaamisele asja vajadusest.

ISIKUNIMEDE REGISTER

- Aavik, Juhan 103
 Adams, V 22, 76, 79
 Adamson, K 41
 Alatalu, Toomas 38
 Alles, Paul 31
 Allik, H 23
 Allik, Jaak 42
 Allikmets, L 31, 166 .
 Altma, A 84
 Alttoa, K 160
 Alttoa, V 22, 76
 Alvre, P 174
 Ananjeva, J 28, 35
 Anderson, Walter 68
 Andresen, N 23, 79
 Andronov, Aleksei 18
 Ant, J 21
 Antons, Richard 25
 Anupõld, Enn 31
 Arhangelski, V 24, 28, 29
 Ariste, Paul 66
 Aruksaar, H 117
 Arumaa, H 89
 Aul, J 17, 125, 126
 Aul, A 125
 Auling, E 78
 Auling, R 78
 Aun, K 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11
 Baer, Karl Ernst von 50
 Bernakoff, R 16, 18, 79
 Blum, R 33, 39, 40
 Blume, Christoph 104
 Blumfeldt, A 79
 Blumfeldt, A 29, 30, 79
 Boierus, E 105
 Boierus, L 105
 Borkvell, A 82
 Brandt, E 28, 76
 Brežnev, Leonid, 39
 Bronštein, M 33, 39
 Brücker, Chr. J 167
 Buldas, A 160
 Burdenko, Nikolai 50
 Cedeberg, A. R 104
 Curman, Sigurd 66
 Daudet, Alfons 104
 Debye, P 136
 Dubček, A 41
 Eichfeld, Johannes 38
 Eichwald, K 125, 129
 Einasto, Ü 159
 Elango, A 79
 Endre, Sirje 42
 Erdmann, J. Fr. v 161
 Eringson, Linda 31
 Etverk, Elamr 17
 Eucken, A 136
 Feldbach, J 78
 Filatov, Nikolai 50
 Firz, M 188
 Flaubert, Gustav 104
 Forselius, G. B 104
 Ganin, Ivan 50
 Germann, G 158
 Giesel, F 168
 Green, Arnold 33, 53
 Gross, H 36
 Gross, Kadri 31
 Gustav II Adolf 50
 Haberman, H 22, 79, 124
 Hagelberg, R 31, 88
 Hakunlise, L 106
 Haldna, Ülo 31
 Haldre, Valli 29
 Halling 79
 Hansen, A 23
 Harris, Henry C.C 68
 Hellat, Jüri 5

- Hiie, Valter 37, 68
 Hiir, E 77
 Hion, Viktor 29
 Hirvlaane, M 21, 23
 Hone, Arthur 18
 Horm, A 84
 Hruštšov, N 25, 31, 38, 52
 Humal, A 119, 174, 177
 Ilomets, T 159
 Ilus, Elmar 36
 Imelik, Olaf 35
 Inno, K 84
 Inti, Karl 53
 Issak, F 177
 Issakov, D 28
 Issakov, Georgi 24, 26
 Issakov, Irina 24, 29
 Itškovitš, N 24, 25, 26
 Jaakson, H 111, 115, 116
 Jaanson, A 132
 Jakobson, J 33, 36
 Jannus, A 28, 29, 166
 Javkina 29
 Jeljutin 51
 Jõgever, Jaan 100
 Jõgi, M 31
 Johani, Helene 17
 Jürgens, Bernhard 68
 Jüris, A 124
 Juurikas, R 176
 Kaaber, S 129
 Kaal-Hone, Aira 17, 30, 77
 Kaalep, A 78
 Käbin, Ivan 49, 52
 Käbin, Johannes 36, 38
 Kaftanov, Sergei 48
 Kaho, H 126, 127, 172
 Kalits, J 30, 33, 79
 Kalju, Aleksander 28
 Kalju, Pavel 22, 24, 25, 29
 Kalnin, Viktor 5
 Kangro, Bernhard 107
 Kangro, G 119, 120
 Kant, E 84
 Kaplinsky, Jerzy 67
 Kard, P 79, 166
 Karell, Ulrich 68
 Karling, Sten 66
 Karnaušenko, Nikolai 53
 Karotamm, N 23, 30, 37, 76, 77
 Kärсна, A 126
 Karu, Elmar 34
 Karu, Laur 42
 Kask, Arnold 103
 Kask, M 31, 126
 Kaur, H 132
 Keem, H 101
 Kelder, S 146
 Kelder, Vilma 31
 Keres, H 30, 79, 115
 Keres, P 178
 Kettunen, Lauri 100
 Kibbermann, Felix 18
 Kibuvits, L 76
 Kikerpill, E 88
 Kinkar, Feliks 39
 Kipper, A 78, 131
 Kirde, K 132
 Kirschbaum, Georg 5
 Kirss, V 141
 Kiviväli, Gunnar 31
 Klausson, Valter 39
 Kleis, R 23, 49, 79
 Klement, Feodor 19, 27, 28, 30, 31,
 33, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 42,
 49, 52, 53
 Kliimann, Artur 5
 Koern, V 181
 Koger, K 31, 33
 Kogerman, P 126, 127, 163
 Kohh, E 146
 Kõiv, E 162, 187
 Komp, Enar 35
 Kompus, Liidia 18

Konks, J 32
 Koop, A 42, 159
 Koort, A 15, 22, 19, 23, 25, 27, 30,
 48, 78
 Koort, Johannes 5
 Kopp, Johan 68
 Kõrge, Kuni 17
 Kornel, A 6
 Kose (Peep), Laine 31
 Koskel, A 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11
 Kotta, F 77
 Krahn, E 115
 Kreek, S 125
 Kriisa, L 5, 6
 Krinal, Valner 31, 39
 Kristoffel, Nikolai 31
 Kruse, Fr. K. H 158
 Kruus, H 22, 23, 66, 75, 79
 Kruus, I 182
 Kruus, O 78, 79
 Kubo, Mart 42
 Kudu, Fred 17, 18, 30, 31
 Kuhi, A 176
 Kulasalu, J 160
 Kumar, E 132
 Künnap, H 138
 Kurg, F 3, 6, 7, 8, 10, 11
 Kurg, Helene 16, 23, 24, 27, 29
 Kurtna, A 38
 Kurvits, Ülo 25
 Kurvits, Veera 31
 Kusmin, G 117
 Kutti, Peeter 17
 Küttis, N 148
 Kuusik, E 47
 Kuvasto, Henn 17
 Kuzina, Liidia 24
 Laar, Mart 3
 Laas, Aleksander 19
 Laasik, E 35
 Laasik, Endel 31
 Laido, Avo 19
 Laja, F 18, 23, 79
 Laul, Endel 25
 Laulik, H 79
 Laus, Albert 42
 Leede, Valdur 28
 Leegen, V 28, 29
 Leesment, H 5, 6
 Leesment, Leo 17
 Leivategija, Kristjan 19
 Lentsman, Leonid 23, 29, 31, 32,
 33, 35, 38, 40, 52, 53
 Lepik, Ü 79, 113, 118
 Lepiksaar, J 126
 Levin, B 82, 88
 Liimets, Heino 33
 Liiv, Otto 66
 Liivik, F 37
 Lill, Juhan 66
 Lind, Artur 38
 Lindmäe, H 6, 7
 Lindmäe, Herbert 3, 4, 42
 Linkberg, Artur 17, 37, 79
 Lint, A 125
 Lippmaa, H 132
 Lippmaa, T 126, 128
 Lõhmus, M 32
 Loit, Tõnis 31
 Looga, Robert 34
 Loone, L 32
 Lõssenko, Trofim 38
 Lott, J 31
 Lukas, J 23
 Lukin, Erich 17
 Lumberg, A 125, 126
 Lunts, T 132
 Mägiste, Julius 66, 105, 107
 Maid, A 78
 Makarov, M 24, 25, 33
 Mäll, Johannes 31
 Mandel, A 83
 Mandel, Venda 68
 Mark, J 100, 105

Mark, Lüüdia 19
 Mark, R 83
 Marland, A 25 75
 Martanelli, I 68
 Martin, A 31
 Martinson, E 23, 24, 25, 26, 27, 28,
 29, 30, 33, 34, 37, 40, 47, 48,
 49, 50, 51, 52, 53
 Martis, E 162
 Masing, H 197
 Mathiesen, A 146, 150
 Mereste, U 89
 Merilaas, K 76
 Mets, G 187
 Metsa, Antidea 31
 Michelson, Herman 18
 Middendorff, A 163
 Mikkelsaar, E.-L 35, 36, 78
 Mitt, A 29, 31, 75, 181
 Moles, E 136
 Moora, H 16, 23, 79
 Moore, D.E 140
 Moosberg, H 32, 75
 Moskvin, Aleksander 30
 Mõtlik, Erich 31
 Must, M 101, 106, 108
 Mütür, Heiki 31
 Naan, Gustav 52, 53
 Nectar, E 107
 Niinivaara, Eeva 107
 Nijazova, M 49
 Nõmm, Jaan 18
 Noodla, Kaja 18
 Nõu, Jenny 23
 Nurk, Ain 16, 19, 79
 Nurk, Ernst-Voldemar 19
 Šardin, D 24, 25, 26, 33
 Obet, E 176
 Obet, V 151
 Želnin, V 125
 Omri, Ernst 5
 Öngo, L 79
 Öpik, A 124, 131
 Öpik, E 126
 Oras, Ants 68
 Orav, Toivo 31
 Orvik, K 126, 131
 Štein, Otto 33
 Švernik, N 48, 52
 Paas, Heiki 18
 Pääsuke, E 6
 Päi, E 31
 Päi, L 34
 Pajula, K 160
 Palamets, H 32
 Paldrok, A 126
 Palm, Viktor 38, 39, 40
 Palmeos, Paula 101
 Paris, A 124
 Päril, Anders 38
 Päril, L 31
 Pärn, Karl 17
 Pärtelpoeg, Valter 17
 Parts, A 135, 136, 138, 141
 Past, Vello 31
 Pastak, E 125
 Paul, W 188
 Pauts, H 89
 Peebsen, Evald 18
 Peegel, Juhani 39, 42
 Peep, Harald 31
 Pelše, Arvids 32
 Petrov, N 25, 26, 29, 33
 Petuhhov, Jevgeni 50
 Piip, Ants 68
 Piirimäe, H 54, 64, 164
 Pint, A 79
 Pirogov, Nikolai 48, 163
 Ploom, Endel 31
 Plotnik, E 31, 32
 Pöder, Kaljo 42
 Pöder, L 126
 Polisinski, U 37, 38
 Polisinski, Uno 35, 36

Polliman, Rein 40, 41
 Poom, E 84
 Possul, I 80
 Posti, Lauri 107
 Pravdin, Anatoli 38
 Premet, August 22
 Prüller, P 197
 Puide, E 146
 Puksow, Friedrich 66
 Punnis, B 112
 Purga, Aare 41, 42
 Püss, Karl 17, 31
 Puusaag, Arno 18
 Puusepp, L 68, 126, 173
 Raag, Arno 3, 11
 Raag, Johannes 107
 Rägo, G 79, 111, 115, 167, 175
 Rägo, Richard 68
 Rahumaa, Eimar 42
 Raid, J 23
 Raid, L 21, 38
 Ramul, K 79
 Randalu, Hillar 16
 Räni, Aleksander 29
 Ränk, Erich 17
 Rannes, A 88
 Ratassepp, K 88
 Rauber, A 158
 Raud, A 31, 33, 88
 Raud, E 78, 79
 Raudsepp, M 162
 Raukas, A 146
 Raun, Alo 105
 Rebane, Ilmar 16
 Rebane, Imant 108
 Rebassoo, H 112, 180
 Reim, P 147
 Reiman, V 24, 27, 30, 31, 33, 75
 Reimand, J 31, 39
 Reinfeldt, Milvi 41
 Reintalu, Olev 8, 9, 10
 Ridala, Vassili 18
 Riikoja, H 116
 Riives, V 117
 Rink, Feliks 5
 Rink, Heinrich 17
 Ristkok, Jüri 38
 Ristlaan, Rein 21
 Ritslaid, Valdek 16
 Rõigas, Peeter 17
 Rõõmusoks, Arvo 31
 Roots, Ella 18
 Roots, L 75
 Roots, Riho 17
 Rosenstein, E 129
 Rudrauf, Lucien 67
 Rummo, Paul-Erik 38, 42
 Ruubel, A 112, 119
 Ruus, Vilmar 31, 41
 Saaberk, Albert 99
 Saago, Rudolf 5
 Saar, Zinaida 34
 Saareste, Andrus 99, 100, 102, 103
 Saarma, Jüri 34
 Saarsoo, B 125
 Sahva, Uno 18
 Salumaa, E 35, 36, 39
 Sapožnikov, Grigori 26
 Sapožnikov, A 28
 Sarv, J 111, 112, 115, 119
 Sauks, F 83, 88
 Sauks, K.-F 83, 94
 Schirren, Carl 25
 Schlossmann, K 126, 127
 Schmidt, A 163
 Schotter, Leo 38
 Seffer, A 34
 Sell, L 126
 Sepp, Henn 16
 Sepp, Henrik 66
 Sepp, L 126
 Severjanin, I 79
 Siilivask, Karl 31, 32, 79
 Sildmäe, Ilo 30, 34, 40

Silk, Endel 31
Sillastu, Heinar 38
Simm, Viktor 38
Simre, V 132
Sipsakas, A 82
Sirge, R 76
Sögel, Endel 32, 108
Sõstšikov, M 51
Stalin, J 30, 31, 40
Stolovitš, Leonid 31, 40
Sulling, Toomas 42
Sutt, T 40
Suursepp, E 3, 7, 8, 9
Svoboda, L 41
Taev, K 22, 23, 75, 79
Tähepõld, Lembit 38
Taliste, Hillar, 31
Talpak, K 3, 4, 6, 10
Talts, E 141
Talvik, H 28
Tammaru, Jüri 31
Tammeorg, J 42, 166
Tammur, Elmar 18
Tammur, Harald 5
Tamsalu, A 125
Taul, Valter 105, 107
Teder, E 132
Telling, V 75
Tiido, H 78
Tiido, Karl 31
Tiik, L 82, 89
Tikk, Arvo 42
Tikko, Henno 42
Titma, M 36, 41
Tšalõi, N 24
Tomberg, Johannes 19, 79
Tomingas Villem 17
Toomaspoeg, J 88
Toomel, Hans 16
Toomse, Mihkel 105
Trass, Hans 38
Treiberg, Peeter 66

Trummal, A 32
Truuväli, Herbert 31
Tuiskvere, B 147
Türk, Vambola 31
Turu, Ellen 38
Turviste, T 68
Tuulik, Ülo 38
Uibo, Arkaadi 22
Uibopuu, Valev 107
Üksip, A 125
Unger, Helle 31
Unger, Juhan 31
Unt, Inge 42
Utt, O 78, 79
Uudelt, Jaan 68
Uustal, Abner 42
Vaabel, J 82, 83
Vaarandi, D 76
Vader, Arnold 40, 41
Vader, Artur 42
Vadi, Helgi 17
Vadi, V 23, 68, 79
Vaga, M 176
Vaga, V 23, 79
Vaganay, Léon 67
Vahter, H 39
Vahtre, S 32
Vaino, Karl 21
Välcker, A. J 105
Valdes, Maria 17
Valk, V 89
Valt, Lembit 31
Vanaaseme, Ülo 31
Vardjas, H 82
Vasar, Elmas 42
Vasar, Juhan 66
Vau, Elmar 18, 78
Veermets, K 145
Veimer, Arnold 49
Veimer, B 83, 88
Verhoustinsky, Andrei 17
Vihalemm, Peeter 42

Viiding, P 76
Viikov, A 125
Vilip, J 163
Vill, A 24, 27, 28, 29, 33
Villand, V 80
Vinkel, Aarne 22, 79
Virkoja, P 28, 29
Viru, A 39
Visnapuu, Donalt 36, 42
Vodi, M 177
Võhandu, L 39
Voltaire, F. M 104

Vooglaid, Ülo 31, 40, 41
Voore, L 125, 126
Voore, V 129
Voznessenski, N 87
Watterson, J.G 140
Weizsäcker, C 187
Weizsäcker, G.v 188
Wieselgren, Per 67
Wiget, Wilhelm 66
Wilip, J 197
Witkowski, N 125

SISUKORD

Jüri Ant. Ühest vastupanugrupist kahes okupatsioonis.....	3
Jüri Ant. About a resistance group during two occupations. Summary.....	13
Lembit Raid. Tartu Ülikool pärast EK(b)P Keskkomitee 1950. aasta märtsipleenumit.....	14
Lembit Raid. After the plenum. – Spring-summer, 1950. Summary..	20
Karl Siilivask. Poliitilisest võitlusest Tartu Riiklikus Ülikoolis aastail 1950-1970.....	21
Karl Siilivask. On the political struggle at the Tartu State University in the 1950-1970s. Summary.....	45
Milvi Hirvlaane. Tartu Ülikooli ajaloo lühendamisest 1952. aastal.....	47
Milvi Hirvlaane. Amputation of the history of Tartu University in 1952. Summary.....	55
Sirje Tamul. Tartu Ülikooli välissuunitlusega akadeemilistest ühendustest ja nende sulgemisest 1940.- 1941. a.	64
Sirje Tamul. Academic societies with foreign orientation at Tartu University and their closures in 1940-41. Summary.....	74
Eduard Väari. Humanitaarõppejõudude ja üliõpilaste vastu suunatud ideoloogilised rünnakud ajalehtedes "Postimees" ja "TRÜ" aastail 1945-1955.....	75
Eduard Väari. About the ideological campaigns against the teachers and students of the humanities in the newspapers "Postimees" ("Postman") and "Tartu Riiklik Ülikool" ("Tartu State University") in 1945-1955. Summary.....	81
Valner Krinal. Kui majandusteadust õpetati ainult Tallinnas.....	82
Valner Krinal. When economics was taught only in Tallinn. Summary.....	91
Aino Siimon. Kaubandusõpetuse ajaloost Tartu Ülikoolis.....	92
Aino Siimon. Science of commerce at Tartu University in the course of years. Summary.....	98
Paul Alvre. Professor Andrus Saareste — mitmekülgne eesti keele uurija.....	99
Paul Alvre. Professor Andrus Saareste as a versatile investigator of the Estonian language. Summary.....	110
Enn Tamme. Matemaatika õpetamisest Tartu Ülikoolis aastatel 1940-1944.....	111
Enn Tamme. Instruction of mathematics at Tartu University in the years 1940-1944. Summary.....	122

Linda Kongo. Tartu Ülikooli juures oleva Loodusuurijate Seltsi tegevusest aastatel 1940-1946.....	123
Linda Kongo. On the activities of the Naturalists' Society attached to the University of Tartu during the years of 1940-1946. Summary.....	134
Vello Past. Professor Adolf Gustav Parts teadlasena ja õppejõuna.....	135
Vello Past. Professor Adolf Gustav Parts as a scientist and university lecturer abroad. Summary.....	144
Toivo Meikar. Tartu Ülikooli metsateadlased paguluses.....	145
Toivo Meikar. Forestry department of the University of Tartu in the publications of Estonian foresters in exile. Summary.....	149
Malev Margus. Eesti metsateadlase prof. Andres Mathieseni teaduslikust tegevusest välismaal (1944-55).....	150
Malev Margus. Scientific works of the estonian silviculturist prof. Andres Mathiesen abroad (1944-55). Summary.....	157
Ela Martis. Tartu Ülikooli ajaloo muuseum 1976-1993.....	158
Ela Martis. The museum of the history of Tartu University 1976-1993. Summary.....	164
Leili Kriis. Tartu Ülikooli ajaloo muuseumi kogud.....	166
Leili Kriis. The collections of the museum of the history of Tartu University. Summary.....	173
MÄLESTUSED	174
Ülo Lepik. Minu esimene ülikooliaasta.....	174
Ülo Lepik. My first year in the university. Summary.....	186
Heino Eelsalu. Füüsikateadlase Georg Metsa "Leipzigigi Teated".....	187
Marje Raudsepp. Woldemar Masingu kiri teadusajaloo ürikuna.....	197
Marje Raudsepp. Woldemar Masing's letter as a document of the history of science. Summary.....	204
Jaani Tõnissoni kiri Peeter Speegile.....	205
A. Mathiesen. Eesti Rahvusliku Ülikooli 30. aastapäevaks.....	209
Isikunimedede register.....	218